

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XXIII

Sa. 91

Temmuz 1959

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

Sahibi : T. T. K. adına Başkan Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTA
Yazı İşlerini fiilen idare eden Mes'ul Müdür : ULUĞ İĞDEMİR

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
KOŞAY, HÂMİT ZÜBEYİR — TURFAN, KEMAL : Erzurum - Karaz Kazısı Raporu (93 resim ve 6 plânla birlikte)	349
ATEŞ, AHMED : Anadolu'nun unutulmuş büyük bir Şairi : Sayf Al-Dfn Muhammed Al-Farğânî (4 fotokopi ile birlikte)	415
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Çandarlı (Cenderli) Kara Halil Hayreddin Paşa	457
TANSEL, FEVZİYE A. : Akdeniz adalarının elimizden çıkmaması için, hususî mektuplarına göre, Namık Kemal'in mücadele ve ikazları.	479
Konferanslar :	
KAMPMAN, DR. A. A. : XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Hollandalılar	513
Haberler :	
1959 yılı Ocak, Şubat, Mart aylarında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelen kitap ve dergiler	525

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci baskı : 1959
İkinci baskı: : 1995

BELLE TEN

Cilt: XXIII

Temmuz 1959

Sayı : 91

ERZURUM - KARAZ KAZISI RAPORU *

HÂMİT ZÜBEYİR KOŞAY

Kazı Müdürü ve
T. T. Kurumu Üyesi

KEMAL TURFAN

Eski Eserler ve Müzeler
U. Müdürlüğü Tescil Uzmanı

Erzurum'un 16 kilometre batı-kuzeyinde ve Ilıca İstasyonunun 5 kilometre kuzeyinde bulunan Karaz 120 haneli ve 1000 nüfuslu bir köydür. Bu köyün yapıları 16 metre yükseklikte ve 200 metre çapında çok tahrip edilmiş bir höyüğün eteklerine doğru yayılmıştır. Güney yanı Karasu Irmağı'nın suladığı ovaya doğru açık ve serbesttir. Karaz Höyüğü'nün deniz seviyesinden yüksekliği 1783 metredir.

Türk Tarih Kurumu öteden beri Kafkasya, İran, Anadolu ve Van gölü mıntakası arasında âdeta bir düğüm noktası teşkil eden yüksek yaylada, çeşitli kültürlerin geçit ve iltisak noktasında kazı ve araştırmalar yapmayı arzu etmekte idi. 1942 yılında bu arzu nihayet tahakkuk etti, Erzurum yöresinin araştırılmasına memur edildik.

Karaz'ın kazı alanı olarak seçilmesindeki sebepler :

1. Millî Eğitim Bakanlığı müfettişlerinden Hayrullah Örs 1941 de, Hasankale ovasındaki *Sos* ve *Tepecik* höyükleriyle *Karaz* höyüğün-

* Karaz'da 1942 sondajı neticeleri III. Türk Tarih Kongresinde Kasım 1943 de H. Z. Koşay tarafından kısaca tanıtılmış ve Türk Tarih Kurumu IX. seri No. 3, sahife 165-169 da yayınlanmıştır. Yine H. Z. Koşay 1958 Temmuzunda Hamburg'da toplanan V. Milletlerarası Prehistuar ve Protohistuar Konferansında Türk Tarih Kurumu adına 1944 neticelerini kısaca tanıtmıştır.

den köylülerin tesadüfen bulduğu veya bizzat topladığı çanak - çömlek ve obsidienleri Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğüne getirmişti. Bu eserler Hasankale ovasında ve Karaz'da Orta Anadolu Bakır - çağı seramiğiyle özel hususiyetler taşıyan yeni bir çeşit seramiğin bulunduğunu açıkça belirtiyordu.

2. Adı geçen üç höyük arasında Karaz'da işe başlamak daha cazip göründü. Zira, geleneğe göre Eski Erzurum Karasu Irmağının 3 kilometre kuzeyinde kurulmuştur. Bu ad daha eski çağları da hatırlatmaktadır. Karaz'ı *kara ile az*'dan mürekkep olarak farzetmek mümkündür. Höyüklere ve ören yerlerine "kara" sıfatının verildiği sık görülür. *Kara Höyük* (Kültepe) ve *Kara Samsun* gibi. Nitekim Erzurum tarihi müellifi Abdurrahim Ş. Beygu vakıfnamelerde Karaz'ın *Kara Arz* şeklinde yazıldığını işaret etmektedir (s. 14). *Az* unsuruna gelince bunun milâttan önce iki bin yılın ikinci yarısından itibaren Kuzey-doğu Anadolu'da *Hayaşa* adı verilen ülkenin bir komşusu olan *Azzi* ile ilgili görünmektedir. E. Cavaignac R. H. A. III/17 s. 14 de *Azzi* ile klâsik çağın *Acilisène*'sini birleştirir.

3. Milâdın onuncu asrında Karaz yahut (AZZE-ARZE)nin kalabalık ve zengin bir şehir olduğu da bilinmektedir. Selçuk İmparatorluğunun temelini atan Selçuk'un torunları Tuğrul ve İbrahim İnal ile Tuğrul'un yeğeni Kutulmuş'un o zaman Anadolu'ya hâkim olan Bizanslılarla yaptıkları büyük savaşlardan biri de Karaz'da vuku bulmuştur.

4. Erzurum'un Karazlılar tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Erzurum adı bizzat bunu teyid eder. Şöyle ki: Erzurum bir halk iştikakçılığı ile vücade gelmiş bir sözdür. Arapça arz ile hiçbir münasebeti yoktur. İbn-el-Esir'de Erzurum (*Erzen-al-Rum* = ارزن الروم) şeklinde geçer. 1318 Hicrî yılında Erzurum'da basılan ve İslâm ve Ermeni kaynaklarından faydalanan "*Salnamei Vilâyeti Erzurum*" s. 201 Erzurum ile Karaz arasındaki münasebeti şu şekilde telhis eder:

"Roma imparatorlarından II. Theodosyus'un generallerinden birisi Milâdın 410 tarihinde elân bulunduğu mevkide bu şehri bina ettiği için Theodosiopolis tesmiye olundu. İşbu şehrin şimali garbisinde ve üç saat mesafede Erzen yahut Erdzen namıyla kadim bir kasaba mevcuttu. Milâdın 1049 tarihinde Alparslan kasabe-i mezkûreyi harap edip ahali Theodosiopolis'e intikal etmeleriyle namı aslisi olan Theodosiopolis ismi terk olunarak Erzeni Rum denildi."

Bu suretle Karaz'da yapılacak araştırma Erzurum'un tarihini aydınlatılabildi.

5. Karaz'ın Erzurum'a yakın oluşu da kazı bakımından birçok kolaylıklar vadediyordu.

Karaz'daki çalışmalar iki devreye ayrılır :

a) Sondaj: 22 Temmuz 1942 den 29 Temmuz 1942 ye kadar vasati 40 işçi ile çalışılmıştır.

b) Kazı: 17 Temmuz 1944 den 8 Ekim 1944 e kadar vasati 20 işçi ile çalışılmıştır.

Hasat mevsiminde Erzurum mintakasında işçi bulmak güçtür. Sondaj safhasında Erzurum Lisesi tarih öğretmeni rahmetli Abdurrahim Beygu da yardımcı olarak iştirak etmiş, kazı safhasında ise heyet Erzurum Müzesi Müdürü Hali Üstün* fotoğrafçı rahmetli Baha Bediz ve preparatör Abdullah Gök ile takviye edilmiştir. Dr. Hâmit Koşay sondajı bizzat idare etmiş ve kazı sırasında ancak kısa bir müddet bulunabilmiş ve çalışmaları Arkeolog Kemal Turfan'ın uhdesine tevdi etmiştir.

*Karaz bölgesinin coğrafi durumu** :*

Haritaya bakılacak olursa Karaz höyüğü coğrafi konumunun mânası kolay anlaşılır. Höyüğün durumunu üzerinde bulunduğu ovanın özelliğine bağlayarak mütalâa etmek uygun olur. Beşerî coğrafya bakımından ve arkeolojiyi ilgilendirmesi yönünden genel olarak Erzurum ovasının iki hususiyeti vardır :

1. Anadolu'nun tabii yollarından biri üzerinde bulunuşu.

2. Doğunun bellibaşlı yerleşme alanlarından biri oluşu.

a) 1950 metre yükseklikte bulunan Erzurum ovası doğunun pek önemli b'ir yol uğrağı, yolların b'rb'rine kavuştuğu düğüm noktasıdır. Erzurum'dan doğuya giderken 2100 metre yükseklikte kolay bir geçit olan *Deveboynu* aşılır; ve 1670 metre yükseklikteki *Pasinler* "Hasankale" ovasına inilir. Ovanın doğu ucunda *Aras* çayı üzerinde tarihi *Çobandede köprüsü* bulunur. Buradan itibaren Aras vadisini takip eden yol Horasan mevkiinde ikiye ayrılır. Modern bir beton köprü ile Aras'ı geçtikten sonra Karaköse - Doğu Bayezid üzerinden *Gürbulak*'da İran sınırına dahil olur. Diğeri ise kuzeye dönerek Sarıkamış

* Halil Üstün halen Sivas Müzesi müdürüdür.

** Bu kısmın yazılmasına Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya profesörü Cemal Alagöz'ün lütükâr yardımlarından faydalanılmıştır.

üzerinden Kars'a gider ve sınırın öbür tarafında Gümrü (Leninakan) da Tiflis şosesine kavuşur. Bilindiği gibi, yüce Kafkas sıra dağları meşhur *Daryol* (şimdiye kadar Daryol şeklinde anılagelmiştir) geçidiyle aşılmakta ve bu geçidin kuzey bitiminde Vladikafkas, güney bitiminde ise Tiflis yer almış bulunmaktadır. 1750 metre yükseklikteki *Kars* düzlükleri de diğer bir yol uğrağını teşkil eder. Sarıkamış'tan (2100 metre) Kars'a doğru giderken ikiye ayrılan yoldan sağdaki Aras vâdisine iner ve *Kağızman*, *Tuzluca* gibi önemli kasabalardan geçerek zengin *Iğdır-Revan* ovasına çıkar; ve İran-Sovyet sınırında *Culfa*'ya kadar geniş Aras ovasını takip eder. Culfa-Tebriz-Tahran yolu büyük Kuzey İran yoludur.

Şu halde Türkistan ve Horasan'ı batıya bağlayan büyük tarihî yol Aras vâdisini takip ederek veyahut Ağrı'nın güneyinden geçerek Anadolu'ya girmektedir. Diğer taraftan, uzun ve yüksek Kafkas silsilesini aşan yol da Kars düzlüklerini kolayca geçip Doğu Anadolu'ya erişir; Sarıkamış'ta veya Hasankale'de buluşduktan sonra bu yolların ilk uğrak noktası Erzurum'dur.

Erzurum'dan batıya ve kuzey-batıya doğru, yol yine ikileşir. Bilindiği gibi, bunlardan biri 2600 metre yükseklikte, dağdan ziyade platoya benzeyen ve fakat kış mevsiminde büyük önem kazanan *Kop'u* aştıktan sonra, Bayburt'a (1550), Gümüşhane'ye (1400 metre) uğrayarak 2070 metre yükseklikte *Çığana* geçidinden Trabzon'a inen yoldur. Bu Doğu Anadolu'nun en eski yollarından biridir. Denebilir ki beşeriyetle yaşittir. Diğer Erzurum - Aşkale - Kelkit vâdisi yoludur. Tokat'da ikiye ayrılarak biri Sivas'a, diğeri Amasya'ya gider. Diğer bir yol da Mamahatun üzerinden Erzincan ovasına (1200 metre) iner. Erzincan'dan sonra da Refahiye (1550 metre), Zara (1450) ve Hafik (1310)den Sivas'a ulaşır.

Görülüyor ki, ister doğudan gelinsin, ister batıdan, tabii engeller karşısında muayyen noktalardan geçmek zorunda bulunan yollar muhakkak Erzurum ovasında birbirine kavuşacaklardır. Güney Anadolu'da Hatay'ın Kilikya kapıları gibi (Belen-Payas-İsus-Toprakkale-Gülek) Doğu Anadolu'nun Erzurum kapısı da tarih boyunca sürüp gitmiş olan insan göçlerine şahit olmuş bir geçittir.

b) Erzurum ovası (1950 metre) yüksek dağlar ve yüksek platolar memleketi olan Doğu Anadolu'nun önemli bir yerleşme alanıdır. Ovaların pek mahdut bir yer kapladığı bu bölgede doğuda *Pasinler*

(1670 metre) ve batıda *Erzincan* (1200 metre) ovaları gibi nisbeten çukur bir alan teşkil eder. Etrafı kuzeyden *Dumlu* (3200 metre), kuzey-doğudan *Kargapazarı* (3200 metre), güneyden *Palandöken* (3150 metre), batıdan *Turnagöl* (2750 metre) dağlarıyla çevrilmiştir. Yüksek dağlarla çevrili olan bu yüksek ovanın iklimi tabiatıyla serttir. Kar kasımından mayısa kadar kalkmaz. Fakat içine etrafı çeviren volkanik kültelerin unsurları da karışmış olan aluviyonlu toprakları çok bereketlidir. Buğday, arpa, çavdar, patates mükemmel mahsul verir. Su bulunan yerlerde sebze, her yerde soğuga dayanan meyveler yetişir. Fakat bilhassa hayvancılık için müstesna şartları kendinde toplamıştır. Mor koyun, keçi, Palandöken, Dumlu ve Kargapazarı'nın yaz otlaklarında tavlınırlar. Yazın her taraf ot denizidir. Kışın koç katımından döle kadar sığır ahırlarda, davar komlarda yazın biçilen otlarla, arpa ve samanla beslenir.

Kısa süren fakat o nisbette canlı ve kuvvetli bir hayat akışı gösteren yaz mevsiminde ovanın sayısız çiçeklerinden arı beslemekte faydalanılır. Böylece bir taraftan tahıl, diğer taraftan ve en çok hayvan ürünleri elde edilir: et, süt, yoğurt, peynir, yağ geçinimi sağlar.

Bu itibarla Erzurum ovası sağlam iklimi ve temin ettiği kıymetli mahsulleriyle doğunun başlıca yerleşme alanlarından. Ovanın doğusunda ve batısında bulunan Pasinler ve Erzincan ovaları daha alçak olduklarından ürünleri daha değişiktir.

Erzurum ovasının ziraat ve hayvancılıktan başka, merkezî durumunun ve yol kavşağı olmasının sağladığı ticareti vardır. Bu ticaret eski bir yerleşme ve kültür merkezi olan Erzurum şehrinde yapılır. Kışın burada Anadolu'nun birçok yerlerinde bulunmayan malları, sebze ve meyveleri bulmak kabildir. Halk kardan ve soğuktan tabii frijder olarak faydalanmayı bilir. Yol ve ticaret burayı eskiden olduğu gibi bugün de insanların bir araya toplandığı, birbirine karıştığı ve kaynaştığı bir alan yapmıştır. Trabzonlular ve diğer kıyı halkı Erzurum'da, Kağızmanlılar Hasankale'de, Revanlılar Kars'ta ticaret yaparlar. Deniz kıyısının mahsulleri, Aras ve Tortum vâdilerinin sebze ve meyveleri yüksek ovanın tahıl ve yağlarıyla, peynirleriyle Erzurum'da mübadele edilir. Erzurum kürklerini, sığır ve davarlarını, yağlarını her tarafa gönderir.

Söylediklerimizi kısa bir sonuca bağlamak icabederse denebilir ki, Doğu Anadolu'nun bir kısım tabii yolları Erzurum'da birbirine

kavuşur, vâdilerinin her kısmı yol vazifesini görmekte beraber bu bölgenin iki büyük nehrinden *Aras* Erzurum'un hemen doğusunda ve *Fırat*'ın kolu *Karasu* Erzurum ovasında başlar. Ova diğer daha önemli ziraat alanlarıyla çevrilen bir tarım yeri, çevresi çok daha önemli bir hayvancılık bölgesidir. İnsanların yerleşmek için aradıkları bütün şartları kendinde toplamıştır. Coğrafyanın sağladığı bu iki özelliği sayesinde insanlar için geçit teşkil etmiş olan Erzurum ovasında Doğu Anadolu'nun tarihini aydınlatacak kültür izlerinin aranması kadar tabii bir şey olamaz.

* * *

Kuzey Doğu Anadolu'nun tarihine kısa bir bakış :

Üçüncü binyılına ait Sumer kaynaklarına göre Sumer ve Akad illerinin kuzeyindeki dağlık bölgeye, yani Kuzey-Doğu Anadolu'ya *Subartu* ve burada oturan halka *Subar* veya *Subir* adı veriliyordu. Başta Lagaş (takriben M.ö. 2600—2450), Şarru-kin (2450—2400), Naram-Sin (2370—2330), İbi-Sin (2020—2010), Hammurabi (1800—1760), Kasit (1750—1170) devirleri olmak üzere Mezopotamya'nın hemen bütün tarihî devirlerine ait belgelerde *Subarlar*'dan bahsedilir. Fakat *Subartu*'nun kuzey sınırı henüz kesin olarak tesbit edilmediğinden *Subar*'ların Erzurum mıntakasına kadar yayılıp yayılmadıklarının bugün için söylemek güçtür.

Akad kralı *Sargon* ve *Naram-Sin* kitabelerinde *Subartu*'yu Akad imparatorluğunun bir vilâyeti olarak gösterirler. Keza Üçüncü Ur sülâlesinin meşhur hükümdarı Şulgi'nin hâkimiyeti altına aldığı ülkeler arasında *Subartu* da vardı. Erzurum mıntakasının, 1900-lerde Asurlar tarafından Kuzey Mezopotamya ile Orta Anadolu arasında vücade getirilen büyük ticaret yollarının kuzey doğusunda kaldığı tahmin ediliyor.

İkinci bin yılda *Subartu*'ya, Boğazköy ve Mısır belgelerine göre, Hurriler hâkimdi (Götze Kulturgeschichte des Altenorient, s. 174, 1933). İkinci bin yılın ikinci yarısı başlarından itibaren Kuzey-Doğu Anadolu'da *Hayaşa* ve onun pek yakınında *Azzi* memleketi ve kiralığı vardı (Delaporte, Les Hittites, s. 78, 1936). Bu sonuncu ismin yukarıda söylediğimiz gibi islâmî vakıfnâmelerdeki *Kara Arz* (A. Ş. Beygu, Erzurum Tarihi, s. 14, 1936) ile ilgisi bulunduğu düşünülebilir. *Hayaşa* ve *Azzi* ilk defa 1400 lerde Hitit kaynaklarında zikredilmeğe başlar. Üçüncü Tuthalya'nın saltanatının son yıllarında

Eti devleti dört taraftan düşmanların hücumuna uğradığı bir sırada *Azzi*'lerin de bir Eti vilâyeti olan *Yukarı Ülkeyi* (Sivas bölgesi?) istilâ ettiğini görüyoruz. Fakat Eti devletinin idaresini ele alan *Suppiluliuma* (1390—1350) ordusunun başına geçerek *Azzi* ve *Hayaşa* üzerine yürüdü. Hayaşa kralı *Karanni* mağlûp oldu. Yerine geçen *Hukkanaş*'ın Etilere tabi olduğunu gösteren meşhur muahede akdedildi (L. Delaporte, s. 80). *Suppiluliuma*'nın oğlu II. Murşiliş'in 7. saltanat yılında *Azzi* kralı *Anniya* Etilere karşı düşmanca durum takındı (L. Delaporte, s. 155). Eti kralının yazdığı protesto mektuplarına tahrik edici cevaplar verdiği için Murşiliş 8. yılından itibaren doğuya sefere başladı (Cavaignac, RHA II/14 s. 195 (1933). Nihayet 10. saltanat yılında Hayaşa'yı bir daha uzun müddet kımıldanamıyacak şekilde ezdi (1340) Cavaignac, RHA. III/19, s. 119, (1935). Bundan sonraki devirler için Eti kaynakları Hayaşa'dan bahsetmezler. Eti imparatorluğunu yıkan deniz kavimleri göçünün ve bunun bir sonucu olarak Asur'u tehdiye başlayan Muşkilerin bu muntakada bir tesir yapıp yapmadıklarını bilmiyoruz.

Anadolu'nun geçirdiği bu karışık devirden sonra, Kuzey-Doğu Anadolu 900 lerden itibaren yeni bir siyasi teşekkülün, Urartu devletinin sınırları içine girmeye başlar.

Assur-Uballit (1385—1355) zamanına ait Ausur belgelerinde Van gölü bölgesine "*Nairi ili*" deniliyordu. I. Salmanasar'dan itibaren (1280—1250) *Urartu* adı verildi (Götze aynı eser, s. 175). *Urartu*, Assur-bel-kala (1082—1066) ile III. Salmanasar (859—820) arasında Assur'un geçirdiği inhitat devrinde kuvvetli bir devlet olarak ortaya çıkar. Bu son Asur kralını yenen Urartu kralı *Menuaş*, haleflerinden *Argitis*, III. *Sardur* zamanlarında (810—743) sınırlar Gökçe gölden Halep'e ve Erzincan'dan Rumiye gölüne kadar genişlemişti. Erzurum yakınlarında Bingöldağı, Hasankale, Yazılıtaş'da bu devir kırıllarına ait yazıtlar bulunmuş olması Erzurum muntakasının da bu devletin sınırları içine girdiğini gösterir.

Fakat III. *Tiglat-plezer* (745—727)den itibaren Asur kırılları Urartu'ya karşı çetin mücadele açtılar. Bu kiral ve haleflerinden meşhur II. *Sargon* (722—705) Urartu ülkesini bir uçtan diğer uca kadar katederek büyük şehirleri ve devletin merkezini yağma ve tahrip ettiler. Bundan sonra Urartu'lular Van gölü çevresindeki dağlık bölgeye sıkışıp kaldılar. Sekizinci yüzyıl başından itibaren

Kafkaslardan inen *Kimmer*'lerin ve *İskit*'lerin şiddetli akınları neticesinde devlet yıkılmış ve halk temelinden süpürülmüştür. 612 de *Asur* devleti yıkılarak buralarda *Med* hâkimiyeti kurulurken *Ermeniler* dağılan *Urartu* halkının yerine yerleşiyorlardı. Kuzey-Doğu Anadolu *Medler*'den sonra iki yüzyıl kadar, bütün Önasya ile birlikte *Ahamenidler* idaresindeki *Perslerin* hâkimiyeti altında kaldı (552 — 330). Persler zamanında *Xenophon*'un meşhur "Onbinlerin Ricatı" esnasında Doğu Anadolu'yu güneyden kuzeye doğru geçerek Mezopotamya'dan Trabzon'a geldiği malûmdur. Fakat *Xenophon*, kitabında, seyahatinin M.ö. 401 ekiminden 400 şubatına kadar cereyan eden devresine tahsis ettiği faslında (*Anabasis* IV.) birçok halk adları sayıyorsa da hiçbir şehir adı zikretmediğinden, Erzurum'un ne tarafından geçildiğini kesin olarak tesbite imkân yoktur.

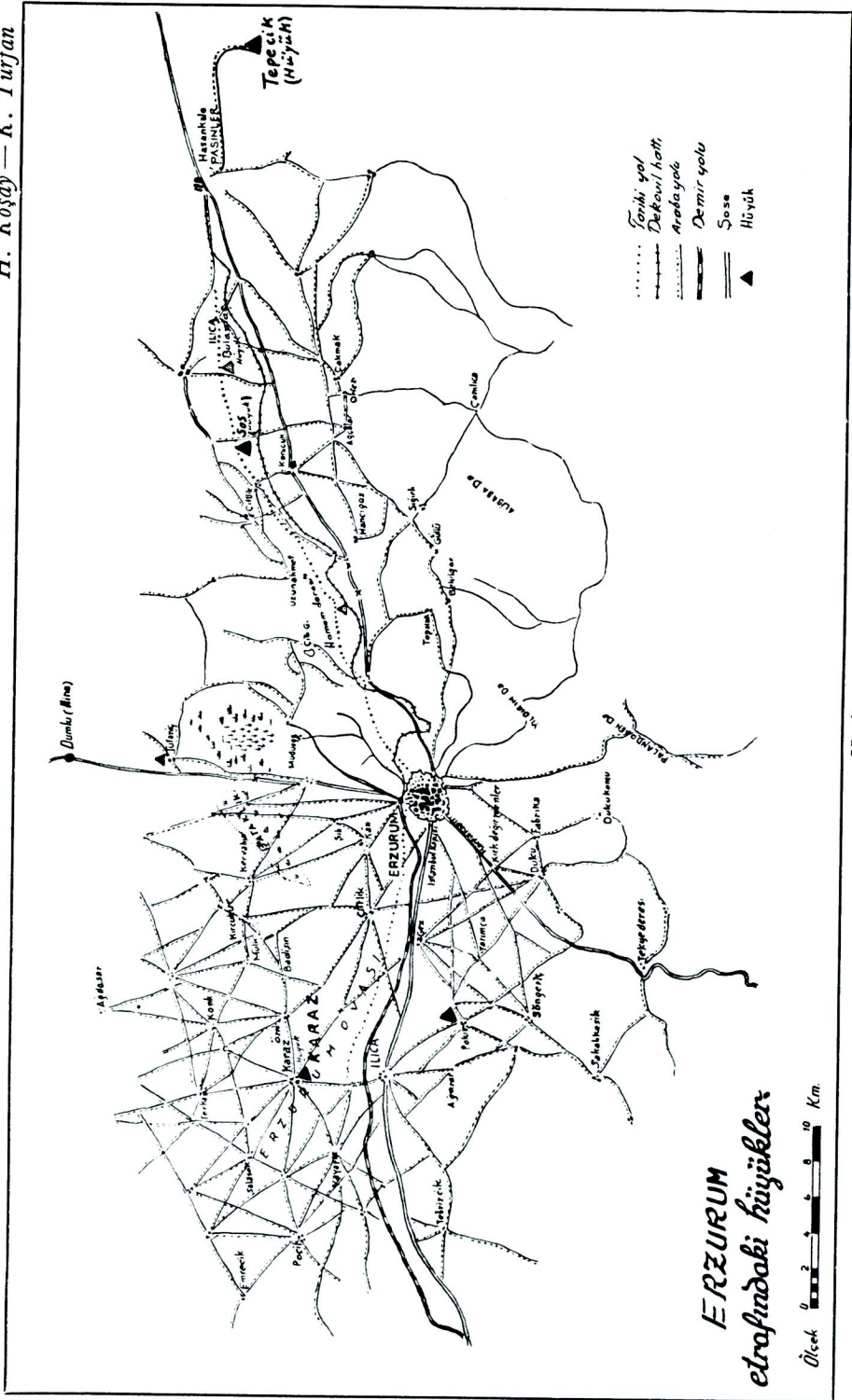
Büyük İskender'in cihan imparatorluğu parçalandıktan sonra Kuzey-Doğu Anadolu *Selefküs* (*Seleucus*)lara, tabii olmuş, daha sonraları M.ö. I nci yüzyıldan itibaren İran'daki Partlarla Romalılar, daha sonraları Sasanilerle Bizans İmparatorluğu arasında sürekli bir rekabet ve mücadele alanı olmuştur.

Yedinci yüzyılda İslâm İmparatorluğu teşekkül ettikten sonra Erzurum Bizans-İslâm ülkeleri arasında bir sınır şehri idi. 1049 da Selçuk Türkleri burasını zaptettiler. Daha sonra Erzurum ve yöresi sıra ile Saltıkların, Moğolların, Karakoyunluların, Timur'un, Akkoyunluların hâkimiyetleri altında kaldı. XVI. yüzyılın başından itibaren de Osmanlılara geçti.

Kuzey-Doğu Anadolu'da daha önce yapılan araştırmalar :

Erzurum'dan Van gölü kıyılarına kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesinde yapılan ilk araştırmaların daha çok epigrafi alanına bağlı kaldığı söylenebilir. *Urartu* dilini çözmek ve bu yolla da *Urartu* tarihini aydınlatmak Doğu Anadolu'da dolaşan bilim adamlarının ilk amacı olmuştu. Bu arada, *Herodotos*'un Doğu Anadolu'da yaşayan, yahut *Frigler* gibi o bölgelere kadar sokulan kavimlerin tarihine karışmış gösterdiği *Ermeniler* ve *Ermenistan* hakkında bilgi toplamağı başlı başına gaye edinenler de bulunmuştu.

İlk defa *F. E. Schultz* 1828—1829 da geziler yaparak *Urartu*lara ait belgeler ve malzeme topluyor. Bir aralık 1859 da, *L a y a r d* *Murad* suyu bölgesinde dolaşiyor. 1879 da *Capitain Clayton*, *Dr. Reynolds* *British Museum* adına Doğu Anadolu'da *Toprak-*

Harita: I

kale'de ilk kazıları yapıyorlar. Onlardan sonra R a s s a m; 1893—1894 de L y n c h, 1898—99 da ise şurada burada dağınık bir şekilde bulunan Urartu yazıtlarını inceliyen W. B e l c k ve L e h m a n n - H a u p t Toprakkale'de çalışıyorlar. Doğu Anadolu'nun 1000—600 yılları arasındaki tarihi bu kazılar ve araştırmaların yardımıyla biraz daha aydınlanmış oluyor¹. W. B e l c k 1899 da Van gölü kıyısında *Şamramaltı*'nda araştırmalar ve kazılar yapıyor. Doğu Anadolu'nun prehistorik çağına ait ilk belgeleri W. Belck Tilkitepe'de küçük ölçüde yaptığı kazı ile elde etmiş bulunuyor.

Jensen 1898 de yazdığı eseriyle² daha ziyade bu bölgenin Ermenilik izlerini tesbite özenmiştir. 1912 de J. Orbelli³, Farmakovsk⁴ incelemelerde bulunuyorlar. 1916 da J. Orbelli ve N. Marr'dan müteşekkil küçük bir Rus heyeti Van'da kazı yapıyor⁵.

Doğu Anadolu'nun prehistoryası ile ilgili malzemeyi ortaya koyan kazıların ilkinin, bir sondaj ölçüsünde Reilley⁶ yapmıştır.

Harward üniversitesinin Mr. K. L a k e idaresindeki heyetin 1938 de Van kalesinde, 1939 da yine Van kalesinde, Kalecik'te yaptığı kazılar Urartu tarihine, aynı kazı heyeti adına Cahit Kınay'ın Tilkitepe'de yaptığı kazıda Doğu Anadolu'nun prehistoryasına yeni bilgiler verdiği için faydalı olmuştur. 7,20 metre yükseklikteki höyüğün alt katunda Orta Anadolu kalkolitik çağı çanak-çömlekleri ile birlikte Tel-Halaf boyalı kaplarının bulunmasıyla Kuzey Mezopotamya Kuzey Suriye, Doğu Anadolu, Orta Anadolu münasebetlerini aydınlatma yolunda ilk müspet adım atılmış oldu.

Karaz höyüğü :

Evvelce bildirdiğimiz gibi, halen 16 metre yükseklikte 200 metre çapında olan Karaz höyük tarlalara toprak taşımak, kerpiç kesmek ve yapı için taş çıkarmak suretiyle köylüler tarafından çok eski zamanlardan beri geniş ölçüde tahrip edilmiş olduğundan üst tabakaları da ihtiva eden itimada şayan bir stratigrafi tesbiti güçtür.

¹ Lehmann-Haupt: Materialien zur ältesten Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Abh. der Ges. der Wiss. zur Göttingen. phil, Hist. klasse. NF. 9, 3 (1907). Armenien einst und jetzt. II., (1926) 112 (1931).

² Hattiter und Armenier, s. 17 v.d. Strasburg, 1898.

³ Zapiski Vostočnago Otdjeleija 20 (1912) 29.

⁴ Materaly po Arheologii Rossi 24 (1912) 15-78.

⁵ Marr, J. Orbelli. Archeologičeskaya Ekspedicija Van (1922).

⁶ Edward Brown Reilly: Tilkitepedeki ilk kazılar TTAED. IV, 1940, s. 145-155.

Halen höyük iki tepe etrafında toplanmaktadır. Höyüğün güneyinde nisbeten az tahribe uğramış olduğu sanılan bir sırt üzerinde yapılan kazıda (A ve C) işaretli yarmalarda kalınlığı 5 metreyi bulan ve birbirine karışmış Osmanlı-Selçuk-Bizans tabakasının altında birdenbire Karaz bakır çağının başladığı görülür (Harita : 2, plan : 1).

Höyüğün batısında bulunan tepeden başlayarak kuzeye doğru uzanan sırt üzerinde B yarması yapılırken kademeler halinde su çıkıncaya kadar inilmiş, ancak ana toprak henüz bulunmamıştır.

Bu B yarmasında elde edilen sonuçlar şu şekilde hülâsa olunabilir:

1. Tepede takriben 1,5 metre kalınlığında Bizans katı.
2. Bunun altında çok kalın bir bakır çağı.

15 metre genişlik ve 50 metre uzunluk arzeden bu yarmada tepeden eteğe doğru kademe halinde 15 yapı temelinin sıralandığı görülmüştür. Bunlardan B1-BV kısımlarında kesin olarak üstüste 9 yapı katı tesbit edilmiştir. Esas höyükte yapı katlarının daha çok olduğuna şüphe yoktur (Plan : 2 ve 3).

Temeller tek sıra taş halinde olup üstteki kerpiçler kaybolmuştur. Ancak 7 nci ve 8 nci kademelerde yıkıntı halinde olanların $30 \times 35 \times 12$ santimetre ebadında yassı kerpiçler oldukları ve yangın neticesinde tuğlalaştıkları görülmüştür. Kazılan yer dar olduğundan ve temeller buralarda dahi kısmen tahrip edildiğinden yapı plânları hakkında açık fikir edinilememiştir. Bunların dik-dörtgenler teşkil ettikleri genel olarak kabul olunabilir.

Üstten itibaren XI. nci kademede kalınlığı ortalama 2,5 metrelik sarı bir dolma toprağa rastlanılmış ve bunun içinde çanak-çömlek hemen hiç bulunmadığına göre dışardan bir tesviye için taşındığı tahmin edilmiştir. Sarı toprak bakır çağı çanak çömleklerini nisbeten ayrı karakterde eski ve yeni olmak üzere iki tipe ayırmaktadır. Eski bakır katları tamamen *Chalkolithik* karakterini haizdir.

Sarı toprak tabakasının 1,5 metre üstünde 50-60 santimetre kalınlığında evvelce zikri geçen tuğlalaşmış kerpiçlerle birlikte genişçe yangın izine rastgelinmiştir (üstten itibaren 8-9 ncu kademeler arası). Sarı toprak tabakasının iki metre altında (üstten itibaren 14 ncü kademe) ikinci bir yangın izine rastlanmıştır.

Bütün kazı alanında yalnız üstte (1 nci kademede) iki çocuk ve bir yetişkin insan iskeletine rastlanmıştır. Bunlar muhtelif istikametlerde yatırılmış ve dizler hafifçe büküktür (Plan : 2). Nisbeten genç olan bu iskeletlerin devrini tâyin güçtür.

Bulunan eserler :

Orta Anadolu'da Alishar, Alacahöyük, Ahlatlıbel, Karaoğlan'da temsil edilen eski bronz çağı çanak-çömleklerinin batı Anadolu'daki yayılış sahası yeni kazılarla gittikçe aydınlanmaktadır. Doğuda bu eserler Van kıyısındaki Tilkitepe'ye ve Karaz'a kadar uzanır, yine bu bölgelere has ayrı karakter taşıyan helezonî ve hendesî kabartma süslü çanak-çömlek hâkimdir.

Karaz'da doğrudan doğruya Alaca ile mukayese edebileceğimiz parçalara örnek olarak K. 33, 36, 37, 38 v.s. gösterilebilir. Bunlar üst tabakalarda bulunur.

Karaz'ın her katında bol miktarda obsidiene rastlanılmıştır. Mâden eserler ise mimarî tavsifte adı geçen sarı dolma toprağın üstünde bol miktarda, daha alttaki chalkolitik tabakada nisbeten az miktarda çıkmıştır.

Karaz bakırçağı çanak - çömleklerini iki gurup halinde incelemek mümkündür; bu iki gurubu birleştiren esaslı vasıf renklerinin monochrom ve yüzlerinin cilâlı oluşudur:

a) Nisbeten yeni, ince çizgili, ince kabartmalı, yer yer noktalarla süslü siyah ve cilâlı çanak - çömlekler (7 nci ve 11 nci mimarî kademelere rastlar. Kz. a. 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26 tipik misaller teşkil eder). Kz. a. 31, 172, 173 işaretli ocaklar da 10 ncu ve 11 nci kademeler arasında bulunmuştur.

b) Daha eski Chalkolitik çağa ait geniş şerit kabartmalı veya oluklu düz kırmızı, düz siyah renkli çanak-çömleklere 12 nci kademe ile 15 nci kademe arasında rastlanır. (Kz. a. 35, 36, 38, 42, 49, 51 tipik örneklerdir).

Şekil bakımından incelenecek olursa, A gurubundaki çanak-çömlekler Alishar ve Alacahöyük teki bakır çağında olduğu gibi daha ziyade yuvarlak karınlı dar ve yuvarlak dipli olduğu halde, B gurubundaki çanak-çömlekler yüksek boyunlu, karınlı dirsekli, ağız kenarları dışarıya doğru profillidirler.

Karaz'da ilk bakışta dikkati çeken şerit kabartma süslü çanak-çömleklerdir.

Bu suretle Türk Tarih Kurumu adına Karaz'da küçük ölçüde yapılan araştırmalar Anadolu arkeolojisine yeni bir eleman katmış oluyor. Çanak-çömleklerin artistik değerine ve şekil zenginliğine bakarak şimdiden M.ö. üçüncü bin yıllarda oldukça yüksek bir kültürün geliştiğine hükmedebiliriz. Biz, bu Karaz kültürünün

yayılış sahası ve hangi kavimlerin göçleri ve hangi kültür akımları ile ilgili olduğunu tesbitin, ancak ileride yapılacak geniş ölçüde mukayeseler ve araştırmalarla mümkün olacağına kaniyiz.

Milâttan önce üçüncü bin yıllık devreye kadar uzanan bakır devri eserlerini ihtiva eden Karaz kültürü, Mr. T. Burton Brown'ın 1948 yılında İran Azerbaycanında Rumiye gölü batısında *Geytepe*'deki kazıda (K) tabakasında bulunduğu eserlerle akrabadır (bk. Excavation in Azerbaijan, 1948, Pl. III. No. 45 v.b.).

Karaz kültürü aynı zamanda Güney Kafkasya buluntuları ile de ilgilidir. Mr. B. A. Kuftin Aras nehrinin sağ kıyısında yapılan kazılarda ve İğdir'in karşısında aynı çeşit eserlerin bulunduğunu bildirir (bk. Archaeological Excavation in Trialeti, Iraq. XI. 44, ff.; Kuftin Vestnik Gos. Muzeya Gruzi XIII. B, pp. 139-144. İngilizce hülâsa ile Tiflis 1943; Kuftin, Archaeological Excavation in Trialeti. Academy of Sciences of the Georgian S. S. R. Tiflis 1941).

Dr. Tahsin Özgüç de III. T. T. K. sh. 168-9 da Karaz ile Kafkasya malzemesi arasındaki münasebetlere işaret eder.

Ankara Arkeoloji Müzesindeki ve Erzurum'a kadar giderek mahalli müzedeki eserleri inceliyen Dr. W. Lamb "The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours. Anatolian Studies, Vol. IV" de Karaz, Azerbaycan ve Kafkasya münasebetleri üzerinde durduktan sonra Karaz ocaklarını tanıtır ve Karaz kültürü ile Filistin'deki *Khirbet Kerak* prehistorik buluntularına temas eder ve Karaz bölgesinden Filistin'e göç nazariyesini kabul eder.

Prof. Kılıç Kökten Kuzey-Doğu Anadolu'da Türk Tarih Kurumu adına yaptığı tetkik gezilerinde Karaz ile münasebeti olan seramiğe höyüklerde rastlamıştır (bk. Belleten VIII, 1943. sh. 601-613).

İngiliz Arkeoloji Enstitüsünün yine Doğu Anadolu'da yaptığı tetkik gezilerinde Anti-Toros eteklerine kadar Karaz kültürünün izlerine tesadüf ettiklerini verdikleri izahattan öğrenmiş bulunuyoruz.

Güç şartlar altında, mütevazî vasıtalarla yaptığımız bu küçük ölçüdeki araştırma Doğu Anadolu'da yeni bir kültür çevresine ait çok önemli ve külliyetli eser vermiştir. Tabaka kazısında henüz ana toprağa dahi varılmadığı için burada neolitik kültüre de rastlanması beklenebilir. Yeni kurulan Erzurum Atatürk üniversitesinin bu araştırmaları tekrar ele alacağını ümit ederiz.

1944 KAZISINDA BULUNAN ESERLER

1944 kazısında bulunan eserlerin çoğu Erzurum Müzesinde bırakılmış, bir kısmı da Ankara Arkeoloji Müzesine getirilmiştir. Aşağıdaki "a" harfi ile gösterilen küçük rakamlar kazı numarası, bazılarında bunu takiben gelen parantez içindeki büyük rakamlar ise Ankara'ya gelen eserlere Arkeoloji Müzesi tarafından verilen envanter numaralarıdır.

Kazı, açılış sırasına göre A, B, C, işaretlerini alan üç yarma halinde yapılmış olup (harita: 2, plan : 2) bunların içinde, genişliği, derinliği, mimarlık buluntuları, çıkan eserlerin çeşitliliği ve bolluğu bakımından en önemlisi "B yarması"dır. Bu yarma plânda görüldüğü üzere ayrıca 8 talî bölüme ayrılmıştır: BI, BII-BVIII gibi. Her eserin yarması, bölümü ve çıktığı derinlik bu esere ait açıklamanın sonunda gösterilmiştir. Örnek olarak a.166 sayılı eseri alalım:Baştaki (10179) rakamı bu eserin Ankara Arkeoloji Müzesinde olduğunu ve bu numara ile envanter edildiğini; sondaki (B I/5,00=13,00 m.) işareti ise "B yarması"nın I. Bölümünde, bu bölüm içinde zeminden 5 metre ve höyüğün zirvesinden itibaren 13 metre derinde çıktığını ifade eder.

Burada kullanılan başlıca kısaltmalar şunlardır :

Ağ. :	Ağız	Kr. :	Karın
Bğ. :	Boğaz	Mm. :	Milometre
Ç. :	Çap (kudur)	Sm. :	Santimetre
Gn. :	Genişlik, genişliğinde	U. :	Uzunluk
Ka. :	Kaide, dip	Y. :	Yükseklik
Kl. :	Kalınlık	P.T. :	Pişmiş toprak

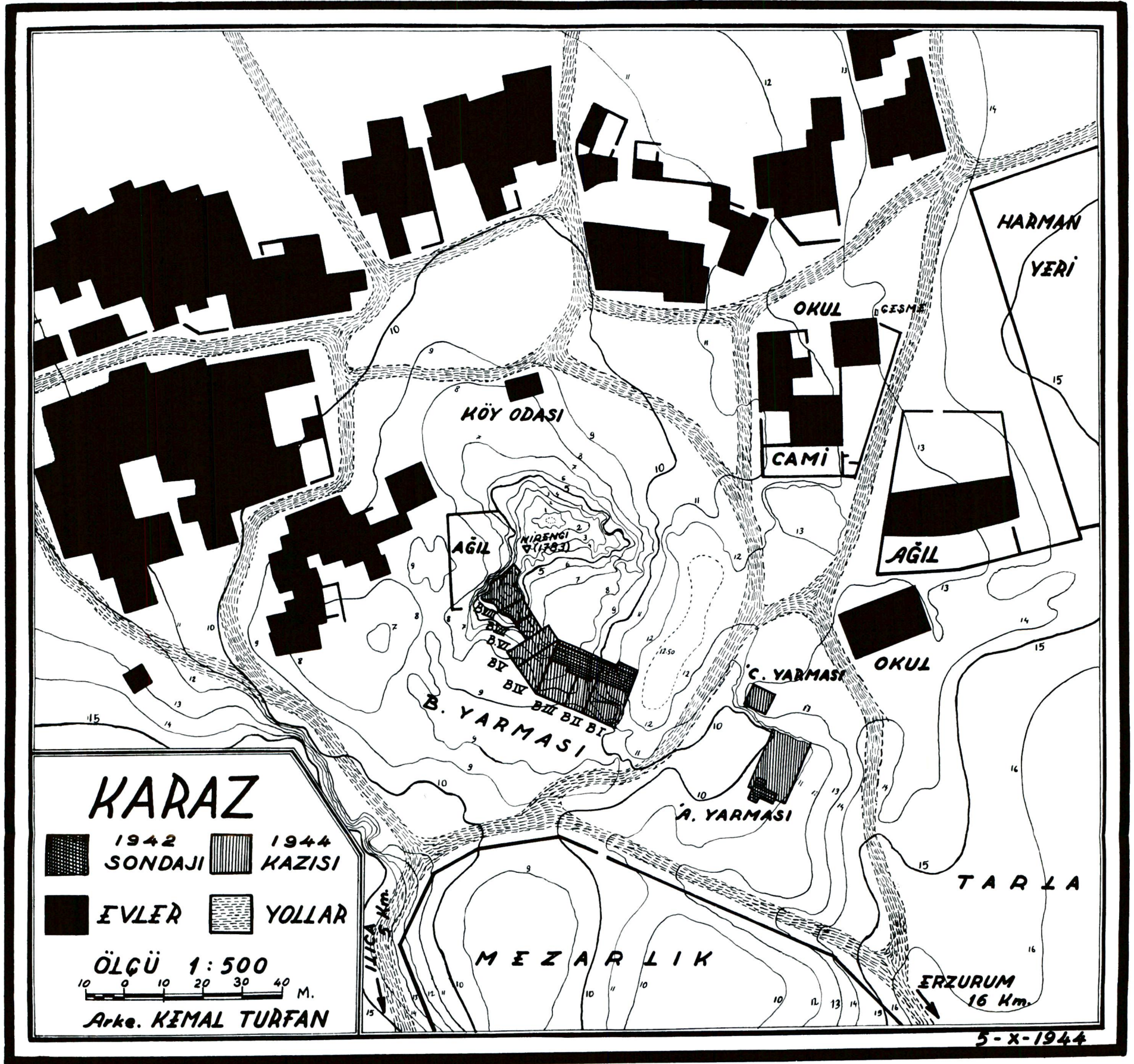
PİŞMİŞ TOPRAK ESERLER

- a.1 — P.T. Kenarları çentiklerle süslü kapak; ortaya doğru iç içe iki daire ve 5 sm. yükseklikte, kalın, ucu insan başı biçiminde bir sap bulunmaktadır. Y. 80, Ç. 150 mm. (A II/1.50 m.).
- a.2 — P.T. Tek kulplu çömlekcik, karından üst tarafı kırmızı, altı esmer, ağız geniş, boğaz hafifçe daralıyor, karın yuvarlak, çarkla yapılmış. Y. 120, Ç. 135 mm. (A/1.50 m.).
- a.3 — P.T. Sırlı fincan, Osmanlı-Selçuk devri. Y. 30, Ç. 70 mm. (AII/2,00 m.).

- a.4 — P.T. Yayvan tabak, kırmızı, esmer astarlı, perdahlı, ağız açık, ortası çukur, kaide halkalı, çarkla yapılmış. Y. 65, Ç. 250 mm. (A III/1.50 m.).
- a.5 — P.T. Sırlı fincan. 3 No.nun benzeri. Y. 35, Ç. 70 mm. (A II/2.00 m.).
- a.6 — P.T. Kandilcik, kaba şekilde yapılmış Y. 30, Ç. 60 mm. (C/2.00 m.).
- a.7 — P.T. Kandilcik, 6. No.nun benzeri. Y. 50, Ç. 80 mm. (C/2.00 m.).
- a.8 — Saplı tas biçiminde nesne, kaba yapılı. Y. 70, Ç. 110 mm. (C/2.00 m.).
- a.9 — P.T. Yarım küre biçiminde tas, kenarda karşılıklı iki kabarcık, halka biçiminde küçük bir dibi var. Kırmızı, mat astarlı, perdahlı, elle yapılmış. Y. 95, Ç. 27 mm. (B III/1.00 m.).
- a.10 — P.T. Çukur tabak, yayvan bir huni biçiminde yapılmış, kiremidi renkte cilâsız, kaba yapılı. Y. 50, Ç. 120 mm. (B III/1.50 m.).
- a.11 — P.T. Yarım küre biçiminde kapçık, kaba yapılı, cilâsız. Y. 45, Ç. 105 mm. (B III/150 m.).
- a.12 — P.T. Kâse, ağız hafifçe açık, boyun ince, karın kürevi; ağız kenarında karşılıklı iki kabarcık var. Siyah mat astarlı. Y. 100, Ç. 95 mm. (B I/1.50 m.).
- a.13 — (10150) — P. T. Tascık, ağız hafifçe açık, kenarı ince, boynu az çukur, karın kısa ve şişkin, dibi düz, içi dışı boz-devetüyü isli; dışı astarlı. Hamuru bol samanlı. Y. 68, Ağ. Ç. 128, Kr. Ç. 110 mm. (B V/3.00 m.).
- a.14 — P.T. Kürevi kapçık. Kenar ince ve düz, boğaz boğuk ve kısa, karın yuvarlak, dibi sivri, cidarı kalın olup taş kablari taklit ederek yapıldığı tahmin edilmektedir: Dışı siyah astarlı, cilâlı, perdahlı. Y. 70, Ç. 100 mm. (B I/4.00 m.).
- a.15 (10151) — P.T. At nalı biçiminde ocak: Üst kenarın ortasında ve iki ucunda 3 kabarcık küçük bir kap konabilecek şekildedir. Kaide pürüzlü, dışı perdahlı, boz astarlı, hafif samanlı. Ağ. açıklığı 120, Y. 60 mm. (B IV/2.00 m.).
- a.16 (10152) — P. T. Çift kulplu çömlekcik: Ağız hafifçe açık, kenar ince, boğaz geniş, karın beyzi ve uzunca, karınla boğaz arasında iki küçük kulp bulunmaktadır. Elle yapılmış. İçi,

- dışı siyah astarlı, perdahlı. Kaide noksan, takribi olarak tamamlandı. Y. 200, Ağ. Ç. 107, Bğ. Ç. 102, Kr. Ç. 154 mm. (B IV/2.00 m.).
- a.17 — P.T. Kürevî kapçık; 14 No.nun benzeri. Y. 55, Ç. 90 mm. (B I/4,00 m.).
- a.18 (10153) — P.T. Kürevî kap: Kenar açık ve keskin, boğaz kısa, karın basık ve şişkin, kaide pek dar ve düz. Elle yapılmış; dışı siyah astarlı, cilâlı, perdahlı; içi esmer-boz astarlı. Y. 74, Ağ. Ç. 116, Bğ. Ç. 96, Kr. Ç. 115, Ka. Ç. 33 mm. (B I/4,50 m.).
- a.19 — P.T. Kürevî kap. 14 No.nun benzeri. Y. 105, Ç. 145. mm. (B I/4,00 m.)
- a.20 (10154) — P.T. Sivri kaideli çömlekcik: Ağız geniş, kenarı ince, boğaz geniş, karın şişkin ve ortasında hafif bir dirsek var, kaide sivri, elle yapılmış, dışı siyah ve kenarı kırmızı astarlı, cilâlı, perdahlı, içi mat boz-isli astarsız. Y. 170, Ağ. Ç. 127, Bğ. Ç. 114, Kr. Ç. 161 mm. (B IV/1,00 m.).
- a.21 — P. T. Tek kulplu çömlekcik : 22 No. nun benzeri. Y. 155, Ç. 165 mm. (B I/4, 50 m.)
- a.22 (10155) — P.T. Çömlekcik, kenar ince, dışarı taşkın boğaz geniş, karın şişkin, kürevî, kaide yuvarlak. Kenarda küçük, dairevî bir kulp bulunmaktadır. Dışı siyah astarlı, cilâlı, perdahlı, içi esmer-boz, devetüyü astarlı. Y. 160, Ağ. Ç. 110. Bğ. Ç. 100, Kr. Ç. 183 mm. (B I/5,50 m.).
- a.23 — P.T. Tek kulplu çömlek. 22 No.nun benzeri. Siyah kahverengi astarlı, cilâsız. Y. 170, Ç. 190 mm. (B I/5,00 m.).
- a.24 — P.T. Kürevî kap. 14 No.nun benzeri. Y. 123 Ç. 140 mm. (B I/5,00 m.).
- a.25 — P.T. Çömlek: Ağız hafifçe geniş, kenar ince, boğazla karın arasında içeri doğru hafif bir çukurluk var. Karın şişkin, kaide düz. Mat esmer astarlı. Kenarda deliksiz, küçük iki kulp var. Y. 175, Ç. 190 mm. (B II/2.50 m.).
- a.26 — P.T. Çömlek. 25 No.nun benzeri. Y. 230, Ç. 250 mm. (B I/2.00 m.).
- a.27 (10156) — P.T. Çömlek: Ağız açık, kenar ince, boğaz geniş, karınla boyun arasında çukur bir çizgi bulunmaktadır; karın şişkin ve alt kısmı nakıs mahrut biçiminde, kaide düz. Elle yapılmış, dışı siyah astarlı, cilâlı, perdahlı; içi mat kırmızı-deve-

- tüyü astarlı. Y. 236, Ağ. Ç. 280, Bğ. Ç. 252, Kr. Ç. 284, Ka. Ç. 128 mm. (B I/1,50 m.).
- a.28 — P.T. Çömlekcik: Ağız açık, kenar ince, boyun geniş, karın kürevî, kaide basık. Y. 120, Ç. 125 mm. (B IV/2,00 m.).
- a.29 (10157) — P.T. Dört delikli kap altlığı: İki ağız geniş, ortası nisbeten dar; bu kısımda eşit aralıklarla 4 delik sıralanmıştır. Kırmızı-devetüyü, astarlı, perdahlı. Üst Ç. 124, alt Ç. 133, orta Ç. 111, Y. 75 mm. (B V/3.00 m.).
- a.30 (10158) — P.T. Kapak biçiminde nesne. Kenarın iç tarafında çukur bir çizgi ve bu çizgiden sonra içeri doğru üçü büyük, ikisi küçük 5 diş bulunmaktadır. İçi bir çanak gibi çukur olup ortasında tipik bir kulp vardır. Dışta ve altta bir meyve tabağı ayağı başlangıcını andıran kopmuş bir kısmın ortası deliktir. İçi dışı kırmızı-devetüyü astarlı, perdahlı, hamuru kumlu, Y. 85, Ç. 214 mm. (B II/2,50 m.).
- a.31 (10159) — P.T. 4 ayak ve 3 başlı ocak: Bir iki sm. yükseklikte, altları geniş ve birbirine yakın ayaklardan ikisinin dış yüzleri hafif bir inhina ile birbirine yaklaşmakta ve birleşerek sivri bir üç meydana gelmektedir. Diğer iki ayağın üst tarafında ise iki çıkıntı yükselerek uçları çok köşeli birer topuzla sona ermektedir. Ayakları birleştiren gövdenin ortası hafifçe çukurlaşmaktadır (İç bükey). İki topuzla bir sivri uç bir kabın konabilmesi için ihtimalki bir sacayağı teşkil etmiştir. Y. 113, U. 142, Gn. 140 mm (B II/3.00 m.).
- a.32 — P.T. Küçük kürevî kap: Ağız kenarı içeri kıvrık, kalın, karın kürevî ve basık, kaide düz. Ağız kenarında ince delikli iki küçük kulp bulunmaktadır. Esmer renkli, astarsız, cilâsızdır. Büyüklüğüne nazaran ağırdır. Köylüler tarafından höyükten bulunarak heyetimize verilmiştir. Y. 80, Ç. 120 mm. Elle yapılmış.
- a.33 — P.T. Çömlek: Kenar dik ve kalın ağızla boyun aynı çapta, karından alt tarafı uzunca bir nakıs mahrut biçiminde, kaide dar ve düz. İnce cidarlı; dikkatli bir şekilde elle yapılmış, esmer mat astarlı, perdahlı. Y. 240, Ç. 220 mm.
- a.34 — P.T. Göveç biçiminde kap: Ağız kenarı yayvan, boyun içeri doğru keskin bir dirsek yapıyor; karın şişkin ve yayvan, kaide düz. Y. 140, Ç. 210 mm.

a.35 (10160) — P.T. Helezoni kabartmalı çömlek: Kenar hafifçe açık ve keskin, boyun üstüvanî, boğazla karın arasında içeri ve karın üzerinde dışarı doğru olmak üzere iki dirsek yaptuktan sonra kaideye doğru daralıyor. Kaide düz ve dar. Dikkatli bir şekilde elle yapılmış. Boyun üzerinde bulunan çukurlaştırılarak çizilmiş dik ve kısa bir hattın iki yanında simetrik olarak geniş bir nokta ve yanlarda iki nokta etrafında iki daire bir insan çehresi ifade etmektedir. Karın üzerinde, birbirine bitişik ve simetrik kabartma iki helezon motifi, kabın öbür yüzünde çukurlaştırılarak çizilmiş geniş hatlardan mürekkep süsler bulunmaktadır.

Boğazın yarısından yukarısı kırmızı-devetüyü, kabın alt kısmı siyah astarlı, cilâli, perdahlı; içi devetüyü astarsızdır. Y. 262, Ağ. Ç. 233, Bğ. Ç. 220, Kr. Ç. 303, Ka. Ç. 120 mm. (B I/8.75 m.).

a.36 (10161) — P.T. Kabartma ve oyma süslü çömlek: (35 No.nun benzeri). Boğazla karın arasındaki içeri doğru olan dirsek üzerinde deliksiz, kabarcık biçiminde iki kulpçuk var. Boğaz ve karın üzerinde çukur ve geniş hatlarla, daire ve noktalardan mürekkep süsler bulunmaktadır.

Dışı siyah, boğazın içi devetüyü astarlı, perdahlı, cilâli; içi devetüyü-siyah astarsız. Y. 222, Ağ. Ç. 197, Bğ. Ç. 192. Kr. Ç. 242, Ka. Ç. 70 mm. (B I/8.50 = tepeden 16.50 m.).

a.37 (10162) — P.T. Çukur çizgilerle süslü çömlekcik: (35 No.nun benzeri). Boğazla karın dirseği arasındaki saha geniş ve çukur hatlarla dairelerden mürekkep süslerle dolu. İçi ve dışı kırmızı astarlı, cilâli, perdahlı. Y. 172, Ağ. Ç. 195, Bğ. Ç. 185, Kr. Ç. 220, Ka. Ç. 83 mm. (B I/8.50 m.).

a.38 — P.T. Çömlekcik: 37 No.nun benzeri. Siyah astarlı cilâli, perdahlı. Y. 170, Ç. 215 mm. (B I/8.75 m.).

a.39 — P.T. Çömlek: 36, 37, 38 No.ların benzeri. Üzerinde süs yok. Boz renkli, astarsız. Y. 215, Ç. 260 mm. (B I/8.00 m.).

a.40 — P.T. Çömlek: 39 No.nun benzeri. Y. 190, Ç. 270 mm. (B I/8.50 m.).

a.41 — P.T. Çömlekcik: Boğazla karın ortasında içeri doğru bir dirsek var; karın yuvarlak, üzerinde süs yok. Siyah astarlı, cilâli. Y. 175, Ç. 195 mm. (B I/8.00 m.).

- a.42 — P.T. Çömlekcik: 41 No.nun benzeri. Y. 150, Ç. 165 mm. (B I/ 8.50 m.).
- a.43 — P.T. Derin ve büyük kap: Ağız hafifçe açık, boğaz kısa ve geniş, karın hafifçe dirsekli, kaide basık ve düz. Kenarda dairevî ve küçük bir kulp vardır. Siyah-devetüyü astarlı, cilâlı. Y. 210, Ç. 360 mm. (B I/8.00 m.).
- a.44 — P.T. Büyük tas biçiminde kap: Geniş ve çukur çizgilerle süslü. Kırmızı astarlı, cilâlı. Y. 160, Ç. 300 mm. (B I/8.00 m.).
- a.45 — P.T. Büyük kap: 43 No.nun benzeri. Siyah-kırmızı astarlı, perdahlı. Y. 150, Ç. 280 mm. (B I/8.00 m.).
- a.46 — P.T. kap: 43 No.nun benzeri. Siyah astarlı, perdahlı. Y. 160, Ç. 245 mm. (B I/8.00 m.).
- a.47 — P.T. Kap: 46 No.nun tam benzeri. Siyah astarlı, perdahlı. Y. 120, Ç. 180 mm. (B I/8.00 m.).
- a.48 — P.T. Kap: 46 No.nun benzeri. Siyah-Kahverangi mat astarlı. Y. 130, Ç. 210 mm. (B I/8.80=16.80 m.).
- a.49 (10163) — P.T. Geniş ağızlı, süslü çömlekcik: Ağız hafifçe açık, boğaz, düz ve kısa, boğazla karın arasında bir çukurluk, karın üzerinde bir dirsek bulunmakta; kaide dar ve düz. Dışı siyah astarlı, perdahlı, cilâlı; içi boz-devetüyü mat astarlı, perdahlı. Elle yapılmış, boğazla karın arasında geniş ve çukur çizgi ve dairelerden mürekkep süsler var. Y. 102, Ağ. Ç. 143, Bğ. Ç. 134, Ka. 50 mm. (B I/8.50 m.).
- a.50 — P.T. Çömlekcik: 49 No.nun benzeri siyah astarlı, cilâlı, perdahlı. Y. 110, Ç. 140 mm. (B I/8.50 m.).
- a.51 (10164) — P.T. Çömlekcik, kenar ince ve dışarı doğru açık, boğaz üstüvanî, boğazla karın arasında içeri, karın üzerinde dışarı dirsek var. Kaide dar ve düz. Elle yapılmış. Bir iki hat ve nokta ile süslenmiş; içi dışı esmer devetüyü astarlı, perdahlı; dışı cilâlı. Y. 84, Ağ. Ç. 88, Kr. Ç. 107, Ka. Ç. 39 mm. (B I/ 8.50 m.).
- a.52 — P.T. Yayvan çömlekcik: Çukur ve geniş çizgilerle süslü, siyah, açık kahverengi astarlı, perdahlı. Y. 97, Ç. 155 mm. (B I/ 8.00 m.).
- a.53 — P.T. Çömlekcik: 50 No.nun benzeri. Siyah astarlı, perdahlı, cilâlı. Y. 140, Ç. 170 mm. (B I/8.00 m.).

- a.54 — P.T. Yayvan çömlekcik: 52 No.nun benzeri, Kenarda küçük bir kabarcık var. Esmer astarlı, perdahlı. Y. 105, Ç. 175 mm. (B I/8.50 m.).
- a.55 — P.T. Yayvan çömlekcik: Mat devetüyü astarlı. Y. 100, Ç. 160 mm. (B I/8.50=16.50 m.).
- a.56 (10165) — P.T. Çömlekcik: Kenar dışarı doğru hafifçe açık ve ince, boğaz kısa ve üstüvanî, karın şişkin, boğazla karın arasında içeri, karın üzerinde dışarı doğru dirsek yapıyor; kaide dar ve düz. Dışı kırmızı astarlı, cilâlı, perdahlı; kenar ve boğazın içi kırmızı astarlı, cilâlı, perdahlı, karının içi mat kırmızı astarlı, üzerinde süs yok. Y. 112, Ağ. Ç. 110, Bğ. Ç. 100, Kr. Ç. 136, Ka. Ç. 44 mm. (B I/8.75=16.75 m.).
- a.57 — P.T. Çömlekcik: Siyah-kahverengi astarlı, cilâsı kaybolmuş. Y. 90, Ç. 130 mm. (B I/8.75 m.).
- a.58 — P.T. Nakışlı çömlekcik: 51 No.nun benzeri. Mat kahverengi astarlı. Y. 109. Ç. 125 mm. (B I/8.00 m.).
- a.59 — P.T. Nakışlı çömlekcik: Siyah- kahverengi astarlı, perdahlı, cilâlı. Y. 104, Ç. 105 mm. (B I/8.50 mm.).
- a.60 — P.T. Nakışlı çömlekcik: Siyah-kahverengi astarlı, cilâlı. Y. 92. Ç. 105 mm. (B I/8.50 m.).
- a.61 — P.T. Yayvan çömlekcik, siyah-kahverengi astarlı. Y. 80, Ç. 105 mm. (B I/8.70 m.).
- a.62 — P.T. Çömlekcik: Mat siyah-kahverengi astarlı. Y. 85, Ç. 98. mm. (B I/8.50 m.).
- a.63 — P.T. Vazocuk: Çukur ve geniş çizgilerle süslü, siyah astarlı, cilâlı; perdahlı. Y. 100, Ç. 95 mm. (B I/8.50 m.).
- a.64 — P.T. Vazocuk: Koyu-devetüyü, cilâsı çıkmış. Y. 80, Ç. 100 mm. (B I/8.50 m.).
- a.65 — P.T. Vazocuk, mat siyah astarlı. Y. 85, Ç. 100 mm. (B I/8.50 m.).
- a.66 — P.T. Ağzı dar çanakcık: Kenarda küçük bir kulp bulunmaktadır. Siyah, astarlı, cilâlı. Y. 70, Ç. 80 mm. (B I/8.75 m.).
- a.67 — P.T. Vazocuk: Siyah kahverengi astarlı, cilâlı, perdahlı, çukur ve geniş çizgilerle süslü. Y. 85, Ç. 100 mm. (B I/8.75 m.).
- a.68 — P.T. Vazocuk: Siyah-kahverengi astarlı, cilâlı, perdahlı. Y. 90, Ç. 100 mm. (B I/8.50 m.).
- a.69 — P.T. — Vazocuk: Mat siyah-kahverengi-kırmızı astarlı. Y. 105, Ç. 120 mm. (B I/8.50=16.50 m.).

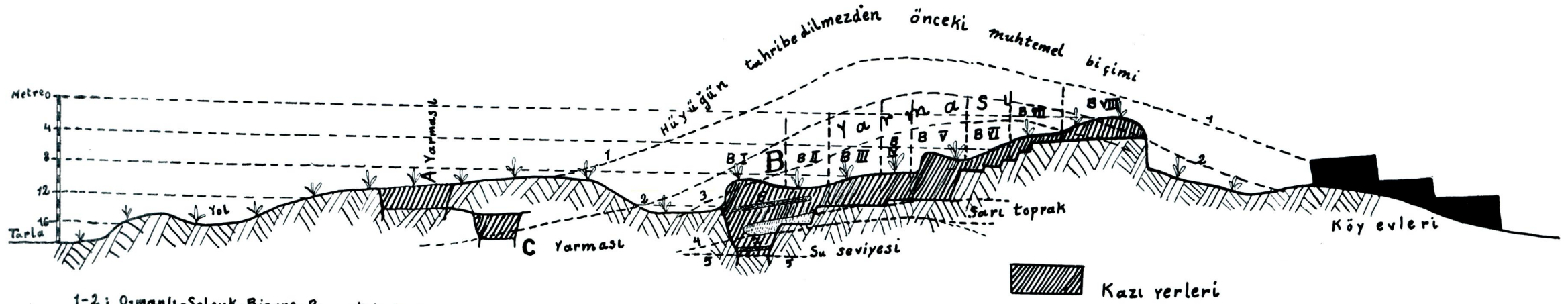
- a.70 — P.T. Vazocuk: Siyah-kahverengi astarlı, cilâlı. Y. 70, Ç. 90 mm. (B I/8.75 m.)
- a.71 — P.T. Kaba yapılı, üstüvanı kap: Bir tarafı açık olup ağzı, diğer kapalı taraf kaideyi teşkil ediyor. Mat kahverengi astarsız cilâsız. Y. 55, Ç. 60 mm. (B I/8.50 m.)
- a.72 — P.T. Üstüvanî kap: 71 No.nun benzeri. Y. 75, Ç. 65 mm. (B I/7.50 m.)
- a.73 — P.T. Vazocuk: Kırmızı astarlı, cilâsız. Y. 55, Ç. 85 mm. (B I/8.50 m.)
- a.74 — P.T. Vazocuk: 73 No.nun benzeri. Y. 85, Ç. 100. mm. (B I/8.50 m.)
- a.75 — P.T. Büyük çömlek ağzı: Boğaz üzerinde küçük bir kabarcık bulunmaktadır. Siyah-kahverengi astarlı. Y. 150, Ç. 250 mm. (B I/7.50 m.)
- a.76 — P.T. Küp ağzı: Geniş ve cidarı ince siyah-kahverengi astarlı. Y. 250, Ç. 400 mm. (B I/4.70 m.)
- a.77 — P.T. Vazo parçası: Çukur çizgilerle süslü kırmızı astarlı, cilâlı. Y. 130, Ç. 135 mm. (B I/7.00 m.)
- a.78 — P.T. Çanak parçası: Kenar karna kadar dik, karın dirsekli, kaide düz. Siyah astarlı, cilâsız. Y. 80 mm. (B I/8.50 m.)
- a.79 — P.T. Vazo parçası, ağzı yok, karın noksan. Y. 80, Ç. 120 mm. (B I/7.00 m.)
- a.80 (10166) — P.T. Vazo parçası: Kenar ince ve hafifçe açık, boğaz kısa, karnın en geniş yerinde bir dirsek var; kaide dar ve düz. Kırmızı, astarlı, cilâlı, perdahlı. Y. 80, Ç. 96 mm. (B I/7.00 m.)
- a.81 (10167) — P.T. İki başlıklı yağocağı (altar): Kaidesi bir kat'ı nakıs (elips)in yarısı kısa çapı üzerinden kesilmiş biçimde olup başlıklar bu kesik taraftan dikey olarak yükselmekte ve uçları üçgen biçiminde sona ererek yanlarında gözü temsil eden iki çukurluk bulunmaktadır. Bu suretle bir hayvan başını hatırlatmaktadır. Eserin ortası içbükey (muka'ar) olup dairevî kenarda ayrıca küçük bir çukurluk bulunmaktadır. İslî-devetüyü astarlı, perdahlı, cilâsız. Y. 125, U. 156, Gn. 172 mm. (B I/8.00 m.)
- a.82 — P.T. İki başlıklı portatif yağ ocağı: 81 No.nun benzeri. Eksiktir. Y. 150, U. 150 mm. (B I/8.00 m.)

- a.83 — P.T. Kurs biçiminde kapak: Ortada üçgen biçiminde bir kulp bulunmaktadır. Siyah-kahverengi astarlı, cilâlı, perdahlı. Ç. 270 mm. (B I/8.00 m.).
- a.84 — P.T. Kapak parçası: Üçgen biçiminde kulpu var. U 209, Gn 130 mm (B I/8.00 m.).
- a.85 — P.T. Kurs biçiminde süslü kapak: 83 No.nun benzeri; siyah astarlı, cilâlı, perdahlı. Ç. 210 mm. (B I/8.75 m.)
- a.86 — P.T. Kapak parçası: Üçgen biçiminde bir kulplu; üzerinde çukur, daire biçiminde bir süs var. U. 220, Gn. 150 mm. (B I/7.00 m.).
- a.87 (10168) — P.T. Kurs biçiminde düz kapak: Kenardan ortadaki kulpa doğru 4 adet, birbirine paralel ikişer çizgi gurubu eşit aralıklarla uzanmaktadır. Bu paralel çizgilerin arası zikzaklı hatlarla doldurulmuştur. Paralel çizgi grupları arasındaki 4 boşlukta çukur birer daire bulunmaktadır. Ç. 179, Kl. 12 mm. (B I/8.50 m.)
- a.88 — P.T. Kurs biçiminde kapak: Tezyinatsız; siyah-kahverengi astarlı, perdahlı. Ç. 190 mm. (B I/8.50 m.).
- a.89 (10169) — P.T. 4 köşeli, süslü kapak: Kenarları hafifçe inhinalı ve köşeler keskin değil; çukur, düz hatlar, noktalar ve dairelerle süslenmiş, koyu siyah astarlı, perdahlı, cilâlı, hamuru hafifçe kumlu. U. 385, Gn. 340, Kl. 21 mm. (B I/7.00 m.).
- a.90 (10170) — P.T. Kurs biçiminde kapak, az çukur hatlar ve noktalarla hendesi süsler meydana gelmiş; hamuru ince kumlu, üstü siyah astarlı, cilâlı, perdahlı; altı siyah-tuğla rengi astarlı, perdahlı, cilâsız. Ç. 290, Kl. 18 mm. (B I/8.50 m.).
- a.91 (10171) — P.T. Kurs biçiminde kapak: Küçük delikli ve üstü sivri bir kulpu vardır. Birçok çizgilerin birbirini kesmesi ile kulpun etrafında 8 köşeli bir yıldız meydana gelmiştir. Üstü kırmızı astarlı, perdahlı, cilâlı; altı devetüyü astarlı, perdahlı, cilâsız. Ç. 105, Kl. 13 mm. (B I/9.00 m.).
- a.92 (10172) — P.T. Kurs biçiminde kapak: Sivri kulplu, her iki yüzü esmer - devetüyü astarlı, perdahlı, dışı cilâlı. Ç. 142, Kl. 12 mm. (B I/9.00=17.00 m.).
- a.93 — P.T. Fincan: Yanları dik, dibi düz. Devetüyü astarsız, cilâsız. Y. 25, Ç. 35 mm. (B I/8.50 m.).
- a.94 — P.T. Kurs biçiminde kapak parçası: Kırmızı astarlı, cilâlı, perdahlı. Ç. 180 mm. (B I/8.50 m.).

- a.95 — P.T. Kapak parçası: Esmer astarlı, perdahsız, cilâsız. Ç. 180 m. (B I/8.50 m.).
- a.96 — P.T. Kavanozcuk: Gövdesi beyzî biçimde, çarkla yapılmış, kırmızı, mat cilâlı, Geç Roma veya Bizans devri eseri. Höyüğün zirvesinden çıkmıştır. Y. 70, Ç. 65 mm. (B VIII/0.50 m.).
- a.97 (10173) — P.T. Hayvan başı: Alınla burun arası keskin bir sırt teşkil etmekte, sırtın iki tarafında kalan yüzler üzerindeki iki delik gözü ifade etmektedir. Kulaklar hafif birer sivrilik halindedir. Boynun üstü düz ve geniştir. Bir atı hatırlatmaktadır. Kırmızı-krem rengi - siyah astarlı, cilâsız. Boyun U. 100, Baş U. 79, boyun Gn. 66 mm. (B I/8.00 m.).
- a.98 (10174) — P.T. Helezonî kabartmalı küp parçası. Kabın karnı üzerine sonradan ince bir şeridin yapıştirılması ile hasıl olmuş çok kıvrımlı simetrik iki helezon vardır. Hamuru kumlu. İçi dışı kiremit rengi astarlı, dışı cilâlı, perdahlı. U. 410, Gn. 260 mm. (B I/8.00 m.).
- a.99 (10175) — P.T. Üzeri geniş dalgalı çanak kenarı: Dışta kenardan itibaren 35 er mm. aralıklı hafif sırtlar ve bunların arasında çukurlar kenara paralel olarak kabın dış yüzünü çevirmektedir. Dışı mat kırmızı astarlı, perdahlı; içi boz-kiremit rengi, iri kumlu, elle yapılmış. U. 140, Gn. 107 mm. (B V/100 m.).
- a.100 (10176) — P.T. Üzeri dalgalı çanak kenarı: Kenar köşeli, üzerinde kenardan itibaren 15 er mm. aralıklı sırtlar ve aralarındaki çukurlar kenara paralel olarak kaideye doğru devam etmektedir. Dışı kırmızı, astarlı, cilâlı; içi boz-kırmızı astarlı, kenarda bir kabarcık bulunmaktadır. Kesiti siyah, hamuru ince kumlu ve samanlı. U. 150, Gn. 120 mm. (B III/0.60 m.).
- a.101 (10177) — P.T. Dar ve keskin dalgalı kap karnı parçası: Dışında ortalama birer cm. Aralıklı ve kesiti bir (dişli)yi andıran sırtlar ve çukurlar bulunmaktadır. Dışı siyah cilâlı, perdahlı; içi mat kırmızı - boz astarlı. Hamuru kumlu ve samanlı. U. 83, Gn. 63 mm. (B IV/2.00 m.).
- a.102 (10178) — P.T. Üzerinde helezon biçiminde kabartma bulunan karın parçası. Dışı siyah astarlı, cilâlı; içi açık kahverengi astarlı. U. 136, Gn. 84 mm. (B I/3.00 m.).

- a.103 — P.T. Geniş, kabartmalı karın parçası (band keramik): Kırmızı-siyah astarlı, cilâlı. U. 110, Gn. 80 mm. (B II/2.50 m.).
- a.104 — P.T. İnce kabartmalı karın parçası: Siyah astarlı, cilâlı, perdahlı. U. 130 Gn. 70 mm. (B I/2.50 m.).
- a.105 — P.T. İnce kabartmalı karın parçası: Kabartma basit natüralist süsü andırıyor. Siyah astarlı, cilâlı, perdahlı. U. 130, Gn. 110 mm. (B II/1.50 m.).
- a.106 — P.T. İnce kabartmalı karın parçası: Siyah astarlı, cilâlı. U. 150, Gn. 100 mm. (B I/4.50 m.).
- a.107 (10179) — P.T. İnce kabartmalı karın parçası. Dışı siyah astarlı, cilâlı; içi koyu kahverengi. U. 105, Gn. 61 mm (B I/4.50 m.).
- a.108 — P.T. İnce oyma henesi çizgilerle süslü karın parçası: Siyah-kırmızı astarlı, cilâlı. U. 140, Gn. 85 mm. (B I/5.00 m.).
- a.109 — P.T. Hem oyma, hem kabartma ince henesi çizgilerle süslü karın parçası: Koyu kahverengi astarlı, perdahlı. U. 130, Gn. 110 mm. (B I/5.50 m.).
- a.110 (10180) — P.T. İnce henesi kabartmalarla süslü kenar parçası: Dışı siyah-devetüyü astarlı, perdahlı, cilâlı, içi mat kahverengi astarsız, pürüzlü. U. 111, Gn. 61 mm. (B II/2.50 m.).
- a.111 — P.T. İnce henesi çizgilerle süslü karın parçası: Siyah astarlı, cilâlı, perdahlı. U. 70, Gn. 40 mm. (B I/7.00 m.).
- a.112 (10181) — P.T. İnce çukur henesi çizgilerle süslü kap karnı parçası: Siyah astarlı, perdahlı, cilâlı. U. 100, Gn. 50 mm. (B IV/2.00 m.).
- a.113 — P.T. İnce kabartmalı karın parçası: Mat siyah astarlı. 120, Gn. 70 mm. (B I/8.00 m.).
- a.114 — P.T. Figürin (?): Üzerinde hilâl biçiminde olup, hilâlin iç tarafında iki düz ilâvesi bulunan yüksek, keskin kabartmalı parça basit bir hayvanın kuyruk ve arka ayakları olsa gerek. Mat kırmızı astarlı. U. 130, Gn. 90 mm. (B I/8.00 m.).
- a.115 (10182) — P.T. Dört çıkıntılı nesne: 115 mm. çapında olduğu hesaplanabilen bir daire parçası üzerinden buna dikey olmak üzere iki parça çıkmaktadır. Üzeri kırmızı-isli astarlı, cilâlı, perdahlı. U. 93, Gn. 50 mm. (B V/3.00 m.).
- a.116 (10183) — P.T. Böl kadehi biçiminde kapçık: Kenar düz ve basit, dıştan içe hafif bir münhani çizerek kaideye iniyor.

- Kaide az yüksek bir halka biçiminde. Y. 85, Ağ. Ç. 160, Ka. Ç. 75 mm. (B V/3.00 m.).
- a.117 (10184) — P.T. İnce çizgili (incisé), sık ve karışık hendesi motiflerle süslü dik kap kenarı parçası: Kaidesi düz, geniş ve belki dört köşeli bir kabın kenarı, dışı siyah astarlı, cilâlı, perdahlı; içi pürüzlü, mat devetüyü astarsız. Y. 162, Gn. 173 mm. (B III/2.70=10.20 m.).
- a.118 (10185) — P.T. Kenar ve boğaz parçası: Çukur ve geniş bir iki hat ve noktalarla süslü çömlek parçası. Kenar ince ve açık, boğaz üstüvanî, içi dışı düz kırmızı astarlı, cilâlı, perdahlı. U. 210, Gn. 105 mm. (B I/6.50 m.).
- a.119 — P.T. Çukur ve geniş çizgilerle süslü çömlek boğazı parçası. Düz kırmızı astarlı, cilâlı, perdahlı. U. 150, Gn. 130 mm. (B I/6.50 m.).
- a.120 — P.T. Çukur ve geniş çizgilerle süslü çömlek boğazı parçası. 119 No.nun benzeri. U. 100, Gn. 65 mm. (B I/6.50 m.).
- a.121 (10186) — P.T. Çukur ve geniş çizgi ve noktalarla süslü çömlek parçası: İçi ve dışı koyu kırmızı astarlı, içi mat, dışı cilâlı. U. 123, Gn. 87 mm. (B I/6.50 m.).
- a.122 — P.T. Geniş, çukur çizgi ve noktalarla süslü kenar parçası: İçi, dışı kırmızı, astarlı, perdahlı, cilâlı. U. 180, Gn. 110 mm. (B I/6.50 m.).
- a.123 (10187) — P.T. Geniş ve çukur hat ve nokta ile süslü çömlek karnı parçası: İçi, dışı kırmızı astarlı, perdahlı. U. 110, Gn. 80 mm. (B I/6.50 m.).
- a.124 — P.T. Çukur çizgilerle süslü çömlek karnı parçası: İçi, dışı kırmızı astarlı, perdahlı. U. 70, Gn. 60 mm. (B I/6.50 m.).
- a.125 — P.T. Çukur çizgi ve daire ile süslü çömlek parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 180, Gn. 60 mm. (B I/6.50 m.).
- a.126 — P.T. Çukur çizgi ve dairelerle süslü çömlek parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 100, Gn. 100 mm. (B I/6.50 m.).
- a.127 — P.T. Üzerinde çukur bir daire ile süslü çömlek parçası. Esmer astarlı, perdahlı, cilâlı. U. 190, Gn. 130 mm. (B I/6.50 m.).
- a.128 (10188) — P.T. Geniş kabartmalı çömlek karnı (bandkeramik): Çift, köşeli, geniş helezonî kabartmalı birçok kareleri ihtiva eden motiflerle birleşmektedir. Dışı kırmızı-devetüyü-

1-2 : Osmanlı-Selçuk-Bizans-Roma tabakası.

2-3 : Elle yapılmış, kırmızı, siyah astarlı cilalı kaplar.

3-4 : " " kaba veya ince kabartma veya çizgili, siyah astarlı, cilalı kaplar, ocaklar, obsidiyen, sileks ve bol maden

4-5 : Kırmızı, astarlı, spiral veya band süslü kaplar, obsidiyen ve kırmızı sileks bıçak veya testerelec.

6, 7 : Tuğlalaşmış kerpiç tabakaları

KARAZ HÜYÜĞÜ GÜNEY DOĞU - KUZAY BATI YÖNÜNDE KESİT

ÖLÇÜ : metre. YAPAN: Kemal Turfan

Plân: 1

- esmer astarlı, perdahlı, içi mat boz renkli. U. 340, Gn. 250 mm. (B I/6.50 m.).
- a.129 — P.T. Geniş kabartmalı büyük küp parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 400, Gn. 300 mm. (B I/6.50 m.).
- a.130 (10189) — P.T. Geniş köşeli, çift helezonî kabartmalı büyük çömlek parçası. Dışı devetüyü astarlı. U. 330, Gn. 200 mm. (B I/6.50 m.).
- a.131 — P.T. Çift ve köşeli helezonî ve geniş kabartmalı büyük çömlek parçası. Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 250, Gn. 200 mm. (B I/6.50 m.).
- a.132 — P.T. Geniş kabartmalı küp parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 360, Gn. 240 mm. (B I/6.50 m.).
- a.133 — P.T. Helezonî kabartmalı küp parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 200, Gn. 130 mm. (B I/6.50 m.).
- a.134 — P.T. Kareler teşkil eden geniş kabartmalı küp parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 240, Gn. 140 mm. (B I/6.50 m.).
- a.135 — P.T. Geniş, helezonî kabartmanın bir kısmını ihtiva eden küp parçası: Siyah astarlı, cilâlı, perdahlı. U. 170, Gn. 140 mm. (B I/6.50 m.).
- a.136 — P.T. Geniş kabartmalı küp parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 180, Gn. 160 mm. (B I/6.50 m.).
- a.137 — P.T. Helezonî kabartmalı küp parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 140, Gn. 80 mm. (B I/6.50 m.).
- a.138 — P.T. Helezonî kabartmalı küp parçası: Kırmızı, astarlı, perdahlı. U. 130, Gn. 65 mm. (B I/6.50 m.).
- a.139 — P.T. Helezonî kabartmalı küp parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 300, Gn. 140 mm. (B I/6.50 m.).
- a.140 — P.T. Helezonî kabartmalı küp parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı. U. 180 Gn. 110 mm. (B I/6.50 m.).
- a 141 — P.T. Helezonî geniş kabartmalı küp parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı, cilâlı. U. 180, Gn. 150 mm. (B I/6.50 m.).
- a.142 — P.T. Helezonî geniş kabartmalı küp parçası: Kırmızı astarlı, perdahlı, cilâlı. U. 190, Gn. 170 mm. (B I/6.50 m.).
- a.143 — P.T. Portatif ocak olması muhtemel şey: Beyzi bir yarım daire biçiminde, ortası çukur yukarıya doğru yükselen iki çıkıntının uçları kırılmış. 81 ve 82 No.ların benzeri. U. 210, Gn. 160 mm. (B I/7.50 m.).

- a.144 — Ocak biçiminde nesne: 143 No.nun benzeri. U. 170, Gn. 160 mm. (B I/6.50 m.).
- a.145 (10190) — P.T. İnce kabartmalı büyük çömlek parçası: Helezon ve paralel hatlarla hendesî süsler var. Kabartmanın bulunduğu saha siyah astarlı, perdahlı, gümüşî cilâlı; diğer kısım kahverengi astarlı, cilâlı, perdahlı. U. 320 Gn. 190 mm. (B I/3.00 m.).
- a.145m — P.T. İnce helezonî kabartmalı büyük çömlek parçası: Siyah astarlı, cilâlı, perdahlı. U. 160, Gn. 120 mm. (B I/1.50 m.).
- a.146 (10191) — P.T. Keskin kertikli büyük çömlek parçası: Karın üzerinde kabı çevreleyen derince bir çukurun kenarında keskin bir kertik bulunmaktadır. Dışı siyah astarlı, perdahlı, cilâlı; içi boz astarlı. U. 260, Gn. 120 mm. (B IV/1.50 m.).
- a.146m. — P.T. Kertikli çömlek parçası: 146 No.nun benzeri. U. 140, Gn. 120 mm. (B II/1.20 m.).
- a.147 — P.T. Yassı ve geniş, ortası açık dairevî bir tablanın parçası: 172 No.da kayıtlı ocağın tabanını andırıyor. Dış muhit uzunluğu 210, Gn. 200 mm. (B I/6.50 m.).
- a.148 (10192) — P.T. Ocak(?) parçası: Yere dikey duran, kaidesi inhinalı, üzerinde keçi ayağı biçiminde küçük bir çıkıntı var. Boz astarlı, perdahlı. U. 190, Y. 190 mm. (B V/2.50 m.).
- a.149 — P.T. Ocak(?) parçası: 148 No.nun benzeri. Y. 105, Gn. 60 mm. (B III/1.50 m.).
- a.150 — P.T. iuce çizgili (incisé) kap parçası. U. 120, Gn. 75 mm. (B III/2.50 m.).
- a.151 — P.T. İnce çizgili (incisé) kap parçası. U. 85, Gn. 75 mm. (B I/4.50 m.).
- a.152 (10193) — P.T. Helezonî kabartmalı ve çizgilerle süslü çömlek parçası. U. 90, Gn. 80 mm. (B I/5.50 m.).
- a.153 — P.T. Helezonî kabartma ve çizgilerle süslü parça. U. 70, Gn. 70 mm. (B III/2.80 m.).
- a.154 — P.T. İnce çizgilerle (incisé) süslü kap parçası. U. 70, Gn. 50 mm. (B III/100 m.).
- a.155 (10194) — P.T. İnce basit çizgilerle süslü kap parçası: Esmer, astarsız, cilâsız. U. 117, Gn. 78 mm. (B IV/1.50 m.).
- a.156 — P.T. Kabartma ve çizgilerle süslü kap parçası. U. 100, Gn. 70 mm. (B III/1.50 m.).

- a.157 — P.T. Kareler teşkil eden ince kabartmalarla süslü kap parçası. U. 90, Gn. 60 mm. (B I/2.00 m.).
- a.158 — P.T. Kareler teşkil eden ince kabartmalarla süslü kap parçası. U. 120, Gn. 75 mm. (B I/2.50 m.).
- a.159 (10195) — P.T. İnce vazo(?) parçası kenarı: Kenar hafifçe dışarı kıvrık, boğaz dik ve uzunca, karın kürevî (olmalı). Boyun üzerinde paralel iki çizginin arası mail çizgiler ve bunların arası da noktalarla doldurularak (incisé) süslenmiş. Dışı koyu siyah astarlı, perdahlı, cilâlı. U. 100, Y. 70 mm. (B IV/2.00 m.).
- a.160 — P.T. Makara biçiminde nesne: Astarsız. U. 60, Ç. 55 mm. (B III/2.00 m.).
- a.161 — P.T. Boğazı üzerinde ince çizgilerle (incisé) ve noktalarla süslü çömlekcik parçası: Siyah astarlı, cilâlı, perdahlı. Ağz kenarı hafifçe dışarı kıvrık, boyun kısa, karın kürevî. U. 190, Gn. 140 mm. (B III/1.50 m.).
- a.162 — P.T. İnce kabartma çizgilerle süslü kap parçası. U. 180, Gn. 170 mm. (B I/6.50 m.).
- a.163 — P.T. İnce kabartma ve helezonî hatlarla süslü kap parçası: Ortası delik; siyah astarlı, perdahlı. U. 210, Gn. 140 mm. (B III/2.50 m.).
- a.164 (10196) — P.T. Kurs biçiminde kapak kenarı: İnce, üst yüzü içeri doğru kalınlaşarak bir sırt teşkil ettikten sonra ortada geniş bir çukurluk yapacak şekilde birdenbire inceliyor. Bu çukurun ortasında kesiti tam bir daire olan kulp bulunmaktadır. Ç. 290 mm. (B III/3.50 m.).
- a.165 — Ortası delik, basık küre biçiminde taş topuz: Deliğin iki ağzı fazla geniş, ortası dar. Y. 40, Ç. 80 mm. (B I/5.00 m.).
- a.166 (10197) — Bileyi(?) taşı: Takriben mütevaziyülmüstatilât (dik-dörtgen prizma) biçiminde olup uzun yan yüzleri düz, uçlardaki dar yüzleri pürüzlüdür. U. 130, Gn. 41, Y. 30 mm. (B I/4.50=12.50 m.).
- a.167 — Obsidiyen perdah(?) taşı: Takriben böbrek biçiminde olup sürtme sonunda yüzü aşınmış ve düzleşmiştir. U. 50, Gn. 30 mm. (B I/8.00 m.).
- a.168 — Keman biçiminde, sapı kırılmış eltaşı(?): Bazalt(?)tan. U. 150, Gn. 110 mm. (B II/2.00 m.).
- a.169 — P.T. Ocak(?) parçası. U. 15, Gn. 100 mm. (B III/2.70 m.).

- a.170 — P.T. Helezonî kabartmalı parçalar halinde küp: Siyah astarlı, cilâli perdahlı. (B I/8.00 m.).
- a.171 (10199) — P.T. Zoomorf kulplu kapak: 4 ayaklı, köpek cinsinden olan hayvanın kuyruğu ve ayakları kapağın yüzüne yapışmış halde, gövde keskin bir sırt halinde, baş normaldir. Baş ve boyun kulp yerini tutmaktadır. Kenarda eşit aralıklarla, 20 mm. çapında, ortası kabarıntılı 5 çukur daire bulunmaktadır. Devetüyü astarlı, cilâli, perdahlı. Ç. 165, Kl. 11, hayvanın başına kadar Y. 35 mm. (B I/7.00 m.).
- a.172 — P.T. Ortasında sacayağı biçiminde üç ayak yükselen büyük ocak (tandır?): Uçları domuz burnu biçiminde biten ayaklar dıştan içe inhina ile uzanmakta ve aralarında ortalama 20 sm.lik aralık bulunmaktadır. Ayaklar kaideye doğru birdenbire kalınlaşarak inmekte ve ortası boş, takriben 95. sm. çapında dairevî bir tablaya yapışmaktadır. Dairevî tablanın ortasındaki takriben 35 sm. çapındaki boşluk bir tandır şeklinde çukur ve 30 sm. kadar derinlikte olup içi odun külü ve kömürü dolu olarak bulunmuştur. Ayakların bu çukura bakan iç yüzleri ateşin tesirile fazla pişmiş ve islenmiştir. Ayaklardan ikisi arasında, güney doğu tarafta tabla üzerinde dıştan ortadaki çukura birleşen bir açıklık vardır ki kül ve kömürün çıkarılmasını kolaylaştırmak için yapılmış olmalıdır. Ocak heyeti umumiyesiyle zemine yapışık halde yapılmıştır. Ç. 950 mm. (B I/4.50=12.50 m.).
- a.173 (10200) — Üç ayaklı büyük ocak (tandır?): a.172 nin benzeri olup aynı oda içinde bulunmuştur. Evvelkinden farklı olarak kenarında çift tabla bulunmaktadır ve daha güzeldir.
- a.173 (Mükerrer) ocak: Dairevî tabla üzerinde uçları yukarı doğru sivri üç çıkıntısı vardır a.172 den bir mimarî tabaka üstte B III mevkiinde bulunmuştur. Daha küçük ve basittir.

MADEN EŞYASI

- a.174 (10201) — Bakır nacak: Tek ağızlı olup dış tarafı dairevî iç tarafında ise gaga biçiminde hafif bir kıvrılma vardır. Başı hafif bir açı yaparak köşeli bir sırt teşkil etmekte, sapın geçeceği deliğin ağızları beyzi bir şekil almaktadır. Başın deliğin ağızına gelen iki kenarı birer sırt yapacak şekilde kalın, ortanın iki

- yan yüzleri oluk biçiminde çukurdur. Deliğin sağ yanı çatlak olarak bulunmuştur. U. 160, Ağ. Gn. 54, Baş U. 50, Baş Gn. Gn. 35 mm. (B I/4.00=12.00 m.).
- a.175 (10202) — Bakır keski: En kalın yeri 4 mm. olan yassı bir safihadan ibarettir. Sap tarafının ince olması ağaç veya boynuz bir sap geçirilerek kullanıldığını gösterir. Ağız geniş, keskin ve dairevî. U. 125, Ağ. Gn. 46, Sap Gn. 24, Kl. 4 mm. (B II/2.50=10.50 m.).
- a.176 (10203) — Bakır delikli toplu iğne: Büyücek ve yuvarlak olan baştan itibaren 30 ncu mm. üzerinde genişlemiş bir kısmın ortasında 1 mm. çapında bir delik bulunmaktadır. Ucu uzun ve ince. Baş Ç. 11, orta Ç. 3, U. 142 mm. (B I/5.50=13.50 m.).
- a.177 (10204) — Bakır mızrak (?) ucu: Uzunca bir söğüt yaprağı biçiminde, kenarları keskin, sap dar ve kesiti bir müstatili andırıyor. U. 120, Gn. 27 mm. (B I/4.00=12.00 m.).
- a.178 (10205) — Bakır, kama biçiminde mızrak (?) ucu: Ağız uzunca, kenarları ve ucu keskin, sap dar ve kesiti bir müstatildir. Ağız pash ve fazla yıpranmış. U. 182, Gn. 36, Ağ. Kl. 3 mm. (B I/4.00=12.00 m.).
- a.179 (10206) — Bakır orak biçiminde alet: Sapı dar, kalın ve köşeli ağız eğri ve az keskin, uç taraf düz. Ağızın ters tarafı ince, ucun her iki yanı da keskin. U. 178, Gn. 25 mm. (B III/250=10.50 m.).
- a.180 (10207) — Bakır at nalı biçiminde yarım halka: Hafifçe yassı ve uçları birbirine yaklaşıktır. Gn. 16, Kl. 12, U. (muhit) 275, Ç. 107 mm. (B V/Tepe). Bilezik olduğu anlaşılıyor.
- a.181 (10208) — Mâdeni yüzük: Kaşı kendinden ve düz olup üzerinde majüskül bir süslü L harfi ve kaşın iki yanında ince çizgi ile yapılmış iki süs vardır. Halka kısmı ince ve yuvarlaktır. C. yarmasında zeminden 2 m. derinde bulunmuştur. Klâsik çağ eseridir.

KÜÇÜK TAŞ ALETLER

- a.183 (10210) — Esmer sileksten küçük testere: Hafifçe eğri ağız kalın ve dişlidir. Sırtı ince ve keskindir. U. 45, Gn. 19, Kl. 7 mm. (B III/3.50 m.).

- a.184 (10211) — Kırmızı sleksten testere. Hafifçe eğri, ağzı kalın ve dişli, sırtı ince ve keskin. Ağız kullanma sonunda aşınmış ve cilâlanmıştır. U. 84, Gn. 27, Kl. 8 mm. (B I/5.00 m.).
- a.185 (10212) — Koyu gri sleksten testere: Sekonder. Ağzı kalın ve dişli, sırtı ince ve keskin, ağız kullanıldığı için aşınmış ve cilâlanmıştır. U. 105, Gn. 23, Kl. 9 mm. (B I/8.75 m.).
- a.186 (10213) — Sleks testere: Hafifçe eğri hem ağzı, hem de sırtı dişli. Ağız kalın ve aşınmış, sırt ince. U. 71, Gn. 17, Kl. 6 mm. (B I/8.50 m.).
- a.187 (10214) — Kahverengi taş boncuk: Bir yüzü düz, diğer yüzü basık bir mahrut biçiminde olup küçük bir ağırşığı andırmaktadır. Deliği geniştir. Y. 9, Ç. 19 mm.

KEMİK EŞYA

- a.188 (10215) — Kemik boncuk: Bir yüzü düz, diğer yüzü yuvarlak; üzerinde torna izleri var. Muahhar çağlara ait olmalıdır. Y. 6, Ç. 12 mm. (B III/1.50=9.00 m.).
- a.189 (10216) — Delikli parmak kemiği: Cesamet itibarile koyun veya keçinin parmak kemiğini andırıyor. İnce tarafında birbirine dikey iki delik delinmiştir. Hiç işlenmemiş, mafsal yerlerindeki girinti ve çıkıntı olduğu gibi duruyor. U. 34, Gn. 8 mm. (B III/1.40=9.00 m.).
- a.190a (10217a) — İşlenmiş köpekdişi: Köpeğin uzun ve sivri olan köpek dişi. Hafif eğri, küçük bir mekiği andırıyor. Kök tarafında bir delik açılmıştır. İğne yerine kullanılmış olmalıdır. U. 30, Gn. 7 mm. (B III/1.50=9.00 m.).
- a.190b (10217b) — İşlenmiş köpek dişi: 190 nın benzeri. U. 32, Gn. 7 mm. (B III/1.50=9.00 m.).
- a.191 (10218) — Kemik ok ucu. Sap tarafında, saplandığı zaman çıkarılmasına mâni olmak için yapılmış olup kırılmış bir mahmuzun yeri görülmektedir. U. 64 mm. (B V/3.00 m.).
- a.192 (10219) — Kemik iğne parçası: İnce uzun, ucu sivri, baş tarafı kırılmış siyah renkte. U. 64, Ç. 4 mm. (B III/1.50=9.00 m.).
- a.193 (10220) — Kemik biz: Ortadan itibaren bir tarafı ince, diğer tarafı kalın. Bir yüzü sünger gibi pürüzlüdür. U. 83, Ç. 9 mm. (B III/1.50=9.00 m.).

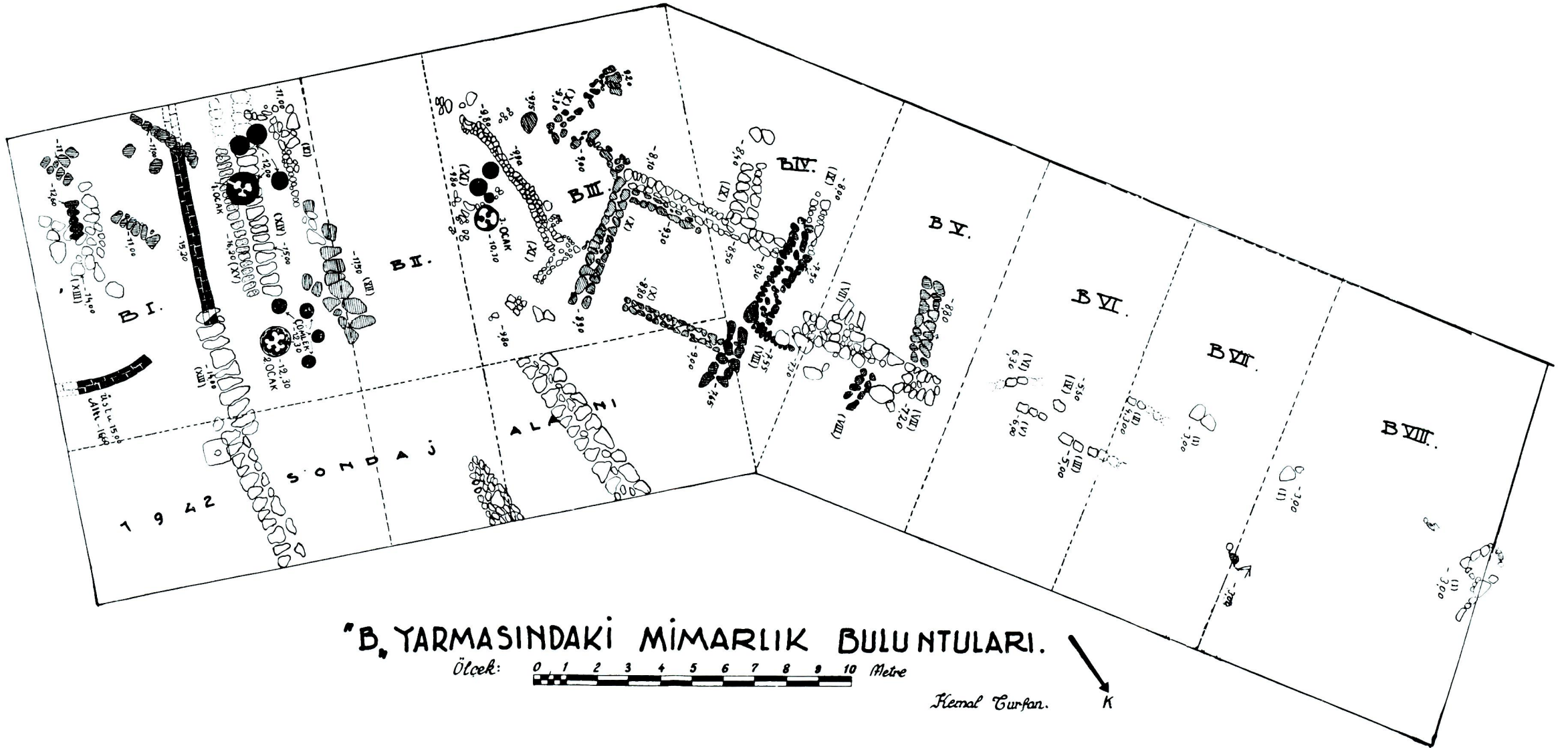
- a.194 (10221) — Kemik biz: Küçük ve ince bir mekik biçiminde. Bir yüzü sünger gibi pürüzlü. U. 80, Ç. 8 mm. (B III/1.40 m.).
- a.195 (10222) — Kemik biz: İki tarafı ince, bir ucu sivri, diğer ucu kırık. U. 85, Ç. 7 mm. (B I/5.00=13 m.).
- a.196 (10223) — Kemik biz: Mekik biçiminde. İki ucu sivri, biraz yassı, cilâsız, perdahsız. U. 98, Gn. 10 mm. (B I/5.00=13.00 m.).
- a.197 (10224) — Kemik biz: Bir tarafı kalın, diğer tarafı az ince, perdahlı, cilâlı, bir yanı süngerimsi; kalın üç kırık. U. 160, Ç. 10 mm. (B III/1.50=9.00 m.).

KARAZ'DA 1942 YILI SONDAJINDA BULUNAN EŞYA

(Sondaj safhası neticeleri III. Türk Tarih Kongresi 1943 (s. 165-169) de tanıtılmış idi. Burada bulunan eserlerin envanterini eklemeyi lüzumlu gördük.)

- 1 — Açık kahverengi çakmak taşından safiha. U. 65 mm.
- 2 — Evvelkinin aynı. U. 62 mm.
- 3 — „ „ U. 50 mm.
- 4 — „ „ U. 43 mm.
- 5 — „ „ U. 50 mm.
- 6 — „ „ U. 65 mm.
- 7 — „ „ U. 65 mm.
- 8 — „ „ U. 60 mm.
- 9 — „ „ U. 48 mm.
- 10 — „ „ U. 55 mm.
- 11 — Siyah obsidyen bıçak: Primer. U. 50 mm.
- 12 — Siyah ve şeffaf obsidyen bıçak: Sekonder. Uç tarafında ip bağlamak için bir kertik var. U. 60 mm.
- 13 — Obsidyen bıçak: Primer. U. 60 mm.
- 14 — Obsidyen bıçak: Primer. U. 50 mm.
- 15 — Açık kahverengi çakmak taşı safihası. U. 55 mm.
- 18 — Kemikten süslü nesne: Bir ucu deliklidir. Üzeri ortasında bir nokta bulunan dairelerle süslü. Kırık ve noksan.
- 19 — Bronz ok ucu: Sap tarafında boru şeklinde delik ve bir yanında saplandığı zaman çıkmasına mâni olacak bir çengeli var. U. 50 mm.
- 20 — Kesiti dört köşeli bakır biz. U. 72 mm.

- 21 — Çömlek parçası: Dışı siyah, astarlı, cilâlı; içi kırmızı. Üzerinde ince kabartma çizgilerle süsler var.
- 22 - 25—21 gibi.
- 26 — Çömlek parçası: Dışı siyah-kırmızı astarlı, ince kabartma hatlarla hendesî süslü.
- 27 — Çömlek parçası. 21 gibi.
- 28 — 21 gibi.
- 29 — Çömlek parçası: Dışı siyah, cilâlı. Üzerinde ince kabartma ve çukur çizgilerle meydana gelmiş bir helezon vardır.
- 30 — Çanak parçası: Çukur ve kırık çizgilerle süslü.
- 31 — Çanak parçası: Koyu kahverengi cilâlı, ince çukur çizgilerle süslü.
- 32 — Çanak kenarı.
- 33 — Çömlek kenarı: Siyah astarlı, cilâlı, içi kırmızı; boynu çizgilerle süslü, ince iş.
- 34 — Çanak parçası: Siyah cilâlı, dışı çukur hendesî çizgilerle süslü. B 3 de çıktı.
- 35 — Çanak parçası: Kulpu kırık. İçi ve dışı siyah, bir maşraba olması muhtemel. Kenarı hafif dışarı taşkın. Y. 110 mm.
- 36 — Çanak parçası: Üstü siyah cilâlı.
- 37 — Çanak parçası: Üstü siyah cilâlı.
- 38 — Çanak parçası: Üstü siyah cilâlı.
- 39 — Çanak parçası: Üstü siyah cilâlı, dışı çukur çizgilerle, içi sarımtırak çizgilerle süslü.
- 40 — Dört köşe kesitli, bir tarafı sivri bakır çivi. U. 60 mm.
- 41 — Kapak kulpu: Siyah cilâlı.
- 42 — Hilâl biçiminde kulp.
- 43 — Kulplu kenar, gövdeye yakın ve iptidai.
- 44 — Üzerinde meme şeklinde tutacağı olan kenar parçası.
- 45 — Ocak parçası: Dışı kırmızı astarlı, domuz burnu biçiminde ucunda hilâlvarî kabartması vardır. B 3 de bulundu.
- 46 — Siyah kulp (B 2 de bulundu).
- 47 — Siyah küp (B 2 de bulundu).
- 48 — Siyah küp (B2 de bulundu).
- 49 — Kırmızı astarlı güveç: Dibi yok, iki kulplu (B1 de yangın tabakasından aşağıda bulundu).
- 50 — Siyah delikli taş askı (B1 de zeminden 6,50 metre derinde bulundu).

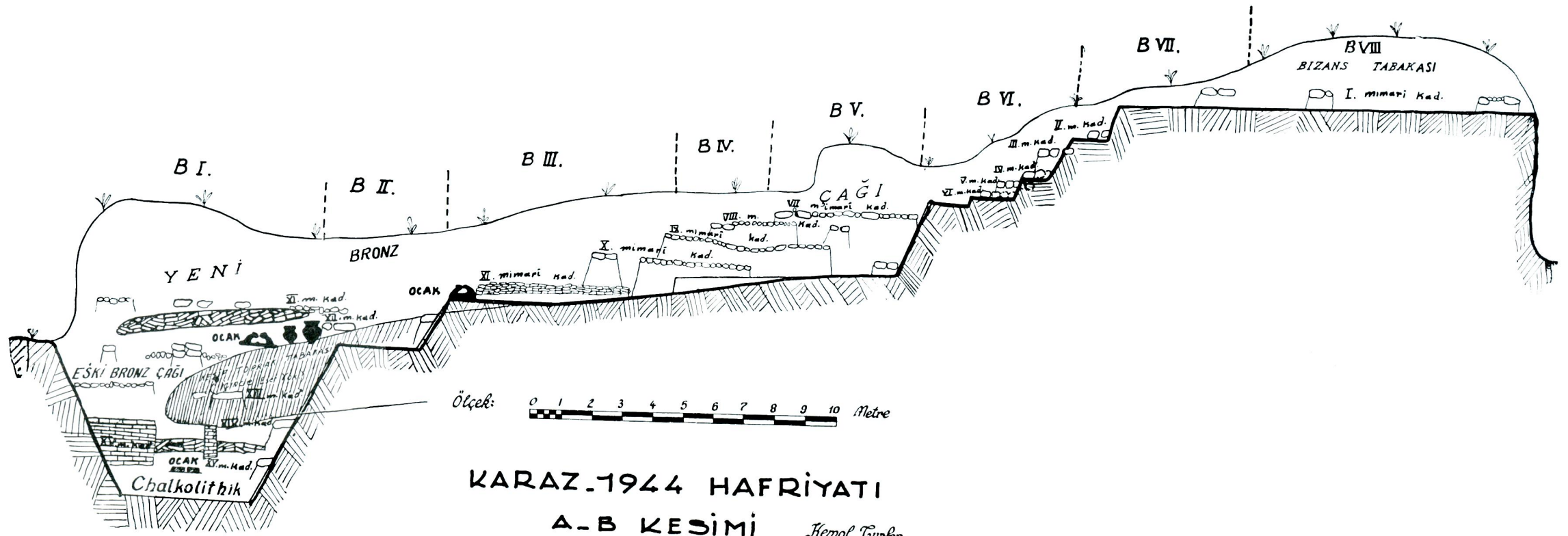

"B. YARMASINDAKİ MİMARLIK BULUNTULARI.

Ölçek: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Metre

Kemal Turfan.

K

- 51 — Obsidien bıçak: Bir ucunda ip bağlamak için kertiği var, sekonder (yangın tabakasından 0.60 metre derinde B2 de bulundu) U. 68 mm.
- 52 — Bakır veya bronz helezon biçiminde yüzük (B1 de yangından 2.00 m. derinde bulundu).
- 53 — Obsidien yarı şeffaf ok ucu parçası (B4 de yangından 3.20 metre yukarıda bulundu).
- 54 — P.T. kesik mahrut biçiminde nesne: Y. 70, kaide çapı 75 mm.
- 55 — Siyah, çizgili, kırık tek kulplu düz kaideli testicik: Kulp şerit şeklinde (köylüler tarafından bulunmuş ve 50 kuruşa satın alınmıştır) Y. 120, kaide çapı 50 mm.
- 56 — P.T. sacayağı parçası (B1 de yangın tabakasından 3 m. derinde bulundu) Y. 100 mm.
- 57 — P.T. siyah cilâlı kabartmalı ve oluklu çanak parçası (B1 de yangın tabakasından üç metre derinde bulundu).
- 58 — P.T. kabartmalı çanak parçası: Siyah cilâlı, yer yer sarı benekli (B1 de yangından 3.50 metre derinlikte çıktı).
- 59 — Siyah cilâlı çanak parçası: Üzerinde kabartma motifler var (B1 de yangından 1.30 m. derinde bulundu).
- 60 — P.T. dışı siyah cilâlı, yer yer sarı benekli çömlek parçası: Üzerinde yılan benzer kabartma bir motif vardır. 195 × 135 mm. (B1 de yangın tabakasından 3 m. derinde bulundu).
- 61 — Dışı siyah cilâlı, kabartmalı çanak parçası (B3 de bulundu 180 × 100 mm.
- 62 — Dışı kırmızı cilâlı, astarlı, kabartmalı çanak parçası. (B1 de yangın tabakasından 3.60 m. derinde bulundu) 170 × 130 mm.
- 63 — P.T. üstü lekeli kırmızımtırak astarlı çanak parçası: Üstünde çift muvazi oluklu tezyinat vardır (62 ile beraber bulundu).
- 64 — P.T. üstü cilâsız kenarında kıvrık ufacık kulplu fincan, kenarı az zedelenmiş, dibi yuvarlaktır (B5 de bulundu) Y. 30, çapı 38 mm.
- 65 — P.T. dışı siyah astarlı, cilâlı ağız kırık, boğazı dar ve kısa, karnı yuvarlak, dibi sivri kapçık (Ahlatlıbel ve Alaca tipinde. B2 de bulundu). Y. 32, çapı: 65 mm.
- 66 — İslî çanak kenarı: Boyna doğru kulp yerine iki yanı çukur bir kabarcık vardır. İçi kırmızımtırak, kenar dışa taşkın.

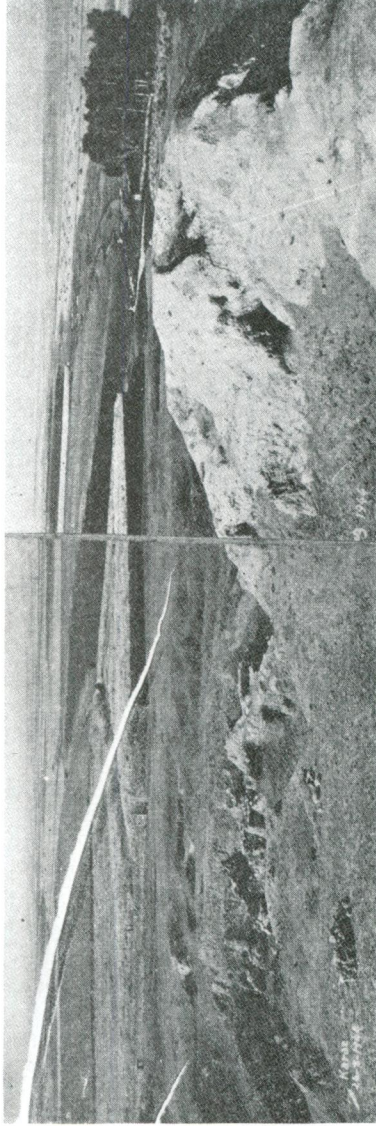
- 67 — Siyah boya astarlı ve cilâlı kúp kenarı: Üstünde oluk ve nokta şeklinde süsler var (B₅ de yangın seviyesinde bulundu). 190 × 210 mm.
- 68 — Üstü siyah astarlı cilâlı çanak parçası. Üzerinde çizgi süsü var. U. 85 mm.
- 69 — Tabak kenarı: Üstü siyah cilâlı ve astarlı. 8 mm.
- 70 — Siyah cilâlı bir çanağın kenarından aşağı kısmı: Dibinin kaidesi küçük ve değirmi düzlük halinde (B₅ de yangın seviyesinde bulundu).
- 71 — Üstü siyah cilâlı ve kabartmalı çanak parçası
- 72 — Üstü siyah cilâlı çanak parçası: Oluklu ve bir adet göbek tezyinatı var (B₃ de yangın seviyesinde bulunmuştur).
- 73 — Açık kahverengi boya astarlı ve cilâlı çanak parçası (B₂ de yangın seviyesinden 1 m. derinde bulundu). Üzerinde oluklu hendesî süsler vardır.
- 74 — Ufacık değirmi kaideli ve kuş gagası biçiminde akıtacaklı kap: Kulp kısmı kırıktır, boynu sarımtırak, karından aşağısı siyahtır (B₅ de yangın seviyesinden 230 m. derinde bulundu. Y. 144 mm. kaide çapı 30 mm.
- 75 — P.T. çömlek ağzı parçası: Üstü siyah cilâlı, boynunda iki tarafı çukurlu düğmecik vardır (B₄ de yangından 2.30 m. yüksekte bulundu).
- 76 — P.T. çömlek ağzı parçası: Üstü siyah cilâlı, boynunda iki tarafı çukurlu düğmecik vardır (B₄ de yangından 0.50 m. derinde bulundu).
- 77 — P.T. siyah cilâlı ve astarlı çanak parçası: İçi kırmızı kabartma süslüdür (B₁ de bulundu).
- 78 — Koyu kahverengi çakmak taşından yarı hilâl biçimli safiha. Ağzı dişli (B₅ de yangından 2.30 m. yüksekte bulundu).
- 79 — İşlenmiş kemikten, iki ucu sivri, dairevî maktalı uç. U. 7 mm.
- 80 — İşlenmiş yuvarlak kemikten ağırşak (yangından 0.50 m. aşağıda bulundu).
- 81 — Siyah boya astarlı ve cilâlı çanak parçası: Üstünde kabartma ve oluklu süsler vardır (B₃ de yangın tabakası hizasında bulundu).
- 82 — Siyah astarlı çanak kenarı: Omuz hizasında iki yanı basık bir düğmecik vardır (B₂ de yangın hizasında bulundu).

- 83 — Siyah astarlı cilâlı çanak parçası, üstünde kabartma bir şerit üzerinde iki sıra derin noktalar halinde süs vardır (B2 de yangın hizasında bulundu).
- 84 — Dışı siyah astarlı, içi kırmızı çanak kenarı (B2 de yangın hizasında bulundu).
- 85 — Dışı kırmızı astarlı, bir merkezli daireler ve kırık hatlarla süslü, ince kabartmalı çanak parçası (B2 de yangın hizası).
- 86 — İşlenmiş kemik biz: Beyzi kesitli (B2 de yangın altı).
- 87 — Dışı siyah astarlı cilâlı, keskin kertikli çanak parçası (B4).
- 88 — İçi dışı kahverengi astarlı cilâlı çanak parçası: Bir kapağın kenarı olması muhtemel (B4 de bulundu).
- 89 — P.T. kaidesi düz, üstü çukur ve köşe teşkil eden nesne: Y. 55 mm. (B1 de yangından bir metre aşağıda bulundu).
- 90 — Kulp parçası: Şerit biçiminde; üste bulundu.
- 91 — P.T. dibi yuvarlak, ağız geniş kapçık (B5 de yangından 2.50 m. yukarıda bulundu). Çap: 40, Y. 23 mm.
- 92 — P.T. siyah, dibi pürüzlü, biçimi gayri muntazam kapçık (B3 de yangından bir metre yukarıda). Ağız çapı: 40, Y. 25 mm.
- 93 — Dışı siyah cilâlı astarlı çanak parçası: Üzeri dairevî kabartmalı (B3 yangından 1 m. yukarıda).
- 94 — Yassı armut biçiminde işlenmiş taş nesne: (Ucu kırık, kahverengi damarlı, B4 de yangından 2 m. yüksekte) 120 × 90 × 45 mm.
- 95 — Kaidesi genişçe, üstü kırık P.T. nesne: Silindir biçimli (54 gibi) B4 de yangından 2 m. yukarıda bulundu. Kaide çapı: 90 mm.
- 96 — P.T. ocak(?) parçası (56 ve 97 gibi) B4 de yangından 3 m. yukarıda. Y. 95 mm.
- 97 — P.T. ocak parçası(?) (B1 de bulundu). Y. 45 mm.
- 98 — Dışı siyah astarlı, çukur çizgilerle (incisé) kap kenarı (B4 de yangından 1.20 m. yukarıda bulundu).
- 99 — P.T. koyu sarı astarlı cilâlı, daire biçiminde kabartma süslü kap.
- 100 — Dışı siyah astarlı, yüksek derecede cilâlı, içi kırmızı, çömlek kulpu (B4 de yangından 1.50 m. yukarıda bulundu).
- 101 — P.T. Ağırşak: Üzerinde gelişi güzel çizgiler var (B4 de yangından 1.50 m. yukarıda bulundu). Çap: 30, Y. 10 mm.
- 102 — Dışı kırmızı astarlı, cilâlı, derin oluklu süslü çömlek parçası (B2 de 1 nci yangından 1.50 m. aşağıda).

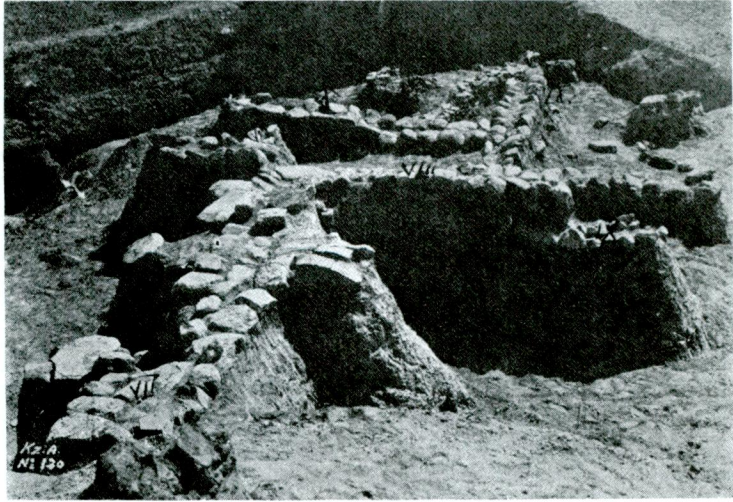
- 103 — Kemik ağırşak: Altı düz, üstü şişkin (1 nci yangından 0.50 m. aşağıda). Y. 20.50, çap: 40 mm.
- 104 — Obsidien ince bıçak: Ucu hafif kıvrık işlenmemiş (B1 den 1 nci yangın tabakasından 4 m. aşağıda bulundu, ikinci yangın katında). U. 50 m.
- 105 — İşlenmiş kemik biz: Dikkatsiz yapılmış, beyzi kesitli (B4 de 1 nci yangında 2 m. yukarıda bulundu). U. 115 mm.
- 106 — Kemik bir ucu delikli iğne (105 ile beraber bulundu).
- 107 — Bakır levha: Paslı ve kırık (B3 de 1 nci yangından 0.50 m. aşağıda).
- 108 — Beyazımsı çakmak taşından bıçak: Sekonder (B3 de 1 nci yangında 0.50 m. aşağıda).
- 109 — Kemik biz (108 ile beraber çıktı). U. 55 mm.
- 110 — Bakır dört köşe kesitli uç (B2 de 1 nci yangından 0.50 m. aşağıda bulundu). U. 75 mm.
- 111 — P.T. içi ve dışı kırmızı çömlekcik (B1 de 2 nci yangın tabakasının altında bulundu). Y. 180, çap. 10 mm.
- 112 — P.T. dışı siyah cilâlı, kenarında yassı düğmecik bulunan, kaidesi yuvarlak çanak. Y. 100 mm. (B2 de 111 ile birlikte bulundu).
- 113 — Ağız genişçe, dibi dar, silindir biçiminde kap dibi: Boz renk (B4 de bulundu). Y. 70 mm.
-

Karaz Hüyük-
ğün güney-
den görünü-
şü. (Çok tah-
rip edilmiş-
tir).

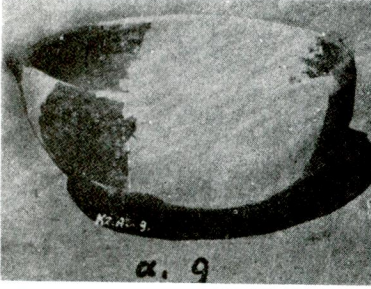
Karazda
araştırma
yapılan etek
ve uzakta
Karasu'yun
geçtiği ova.

Karaz'da türlü yapı kademeleri (yukardan bakış).

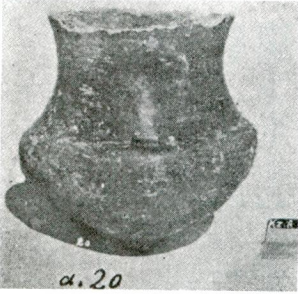
XIII. Kademede ocaklar.

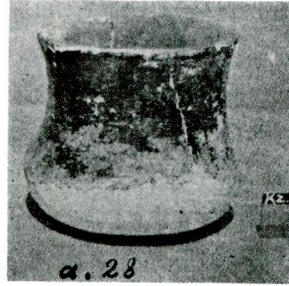
Karaz a 9. Kırmızı ve astarlı.
BIII'de 1 metrede.

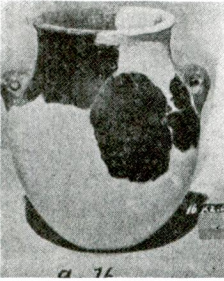
Karaz a 13. İçi ve dışı boz-devetüyü
renginde, dışı astarlı. BV'de 3 metrede.

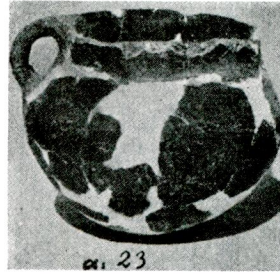
Karaz a 20. Dışı siyah ve per-
dahlı. Bakır çağı. BIV'de
1 metrede.

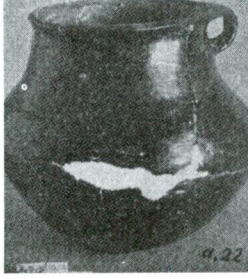
Karaz a 28. B IV'de 2 metre
derinde, Bakır çağı.

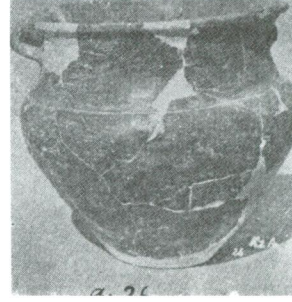
Karaz a 16. B IV'de 2 metre de-
rinde. İçi ve dışı siyah astarlı.

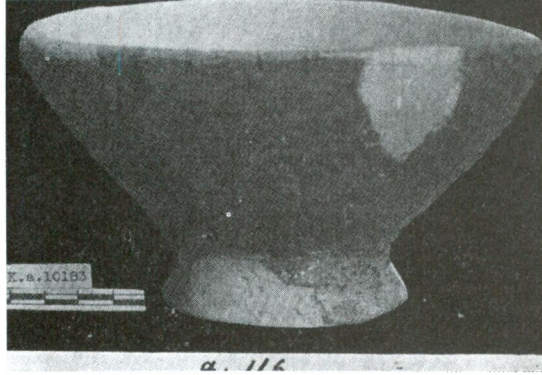
Karaz a 23. B I'de 5 metrede.

Karaz a 22. Dışı siyah astarlı ve perdahlı. B I'de 4,5 metrede.

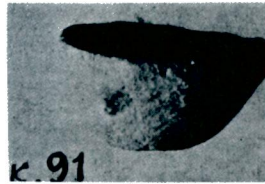
Karaz a 26. Çift kulplu ağzı geniş çömlek. B I'de 2 metrede.

Karaz a 116. Kapçık. B V'de 3 metrede.

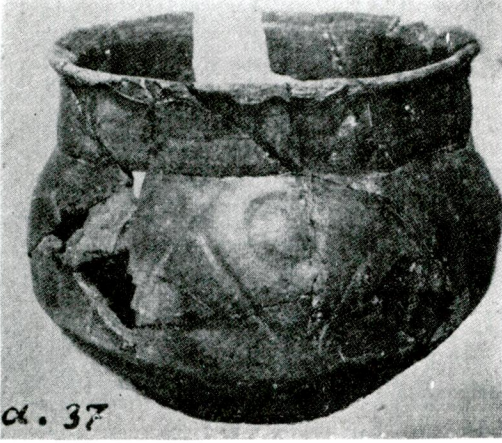
Karaz a 64. Vazocuk. B I'de 8,5 metrede.

Karaz 91. Kapçık. B 5 'de yangından 2,5 m yukarıda.

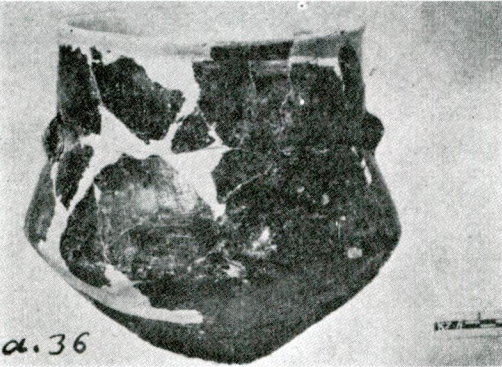
Karaz a 7. Kandilcik C. 2 metrede.

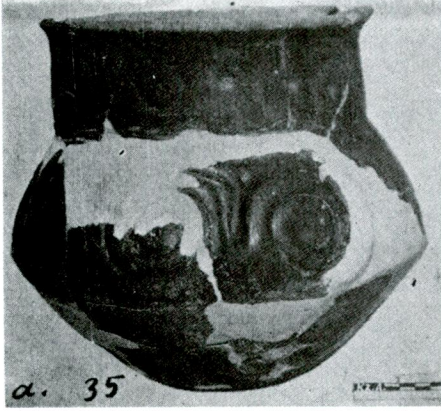
Karaz a 37. İçi ve dışı kırmızı
astarlı ve perdahlı çömlek.
B I'de 8,5 metrede.

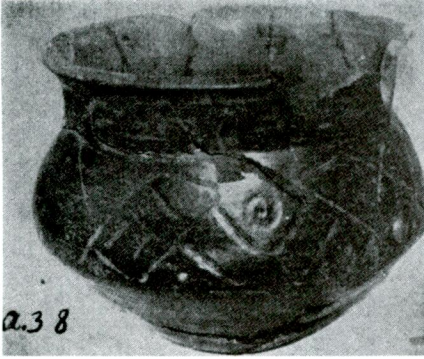
Karaz a 49. Dışı siyah
astarlı ve perdahlı, içi
boz deve tüyü ren-
ginde çömlek. B I'de
8,80 metrede ve Hü-
yük zirvesinden 16,80
metre derinlikte.

Karaz a 36. Dışı siyah astarlı
ve perdahlı, içi deve tüyü
rengi çömlek. B I'de 8,50
metrede.

Karaz a 35. Boğazının üstü kırmızı-devetüyü ve altı siyah renkte çömleğin iki ayrı yandan görünüşü. BI'de 8,75 metrede.

Karaz a 38. İçi ve dışı kırmızı astarlı çömlek. BI'de 8,5 metrede.

Karaz a 42. BI'de 8,5 metrede.

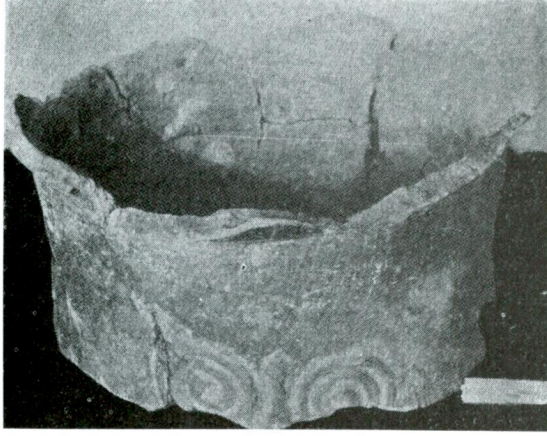
Karaz a 47. Siyah astarlı çömlek. BI'de 8 metrede.

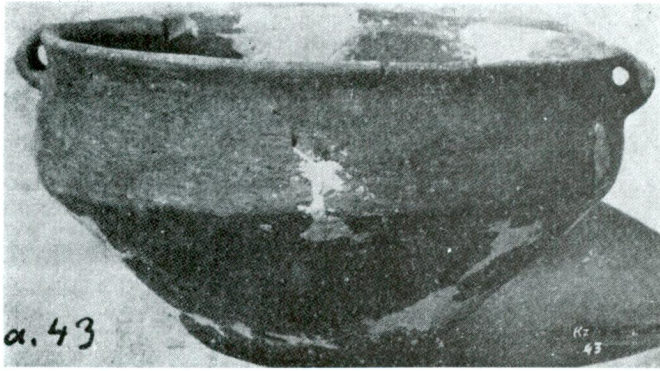
Karaz a 170. Siyah astarlı ve cilâlı. Helezoni kabartma süslü küp. BI'de 8 metrede.

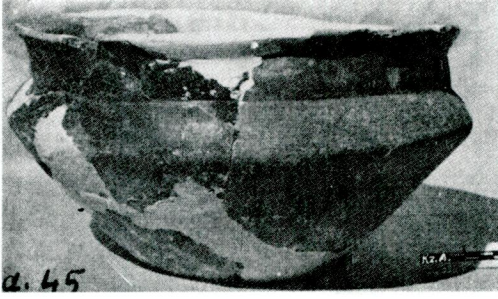
Aynı tabakadan diğer bir küpün üst kısmı.

Diğer bir küpün üst kısmı. BI'de 8 metrede.

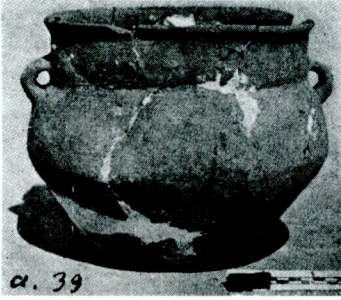
Karaz a 43. Siyah deve tüyü astarlı ve perdahlı. BI'de 8 metrede.

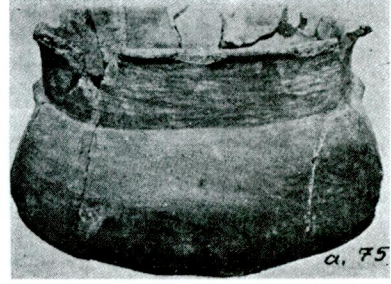
Karaz a 45. Siyah ve kısmen kırmızı astarlı çanak.
BI'de 8 metre derinlikte.

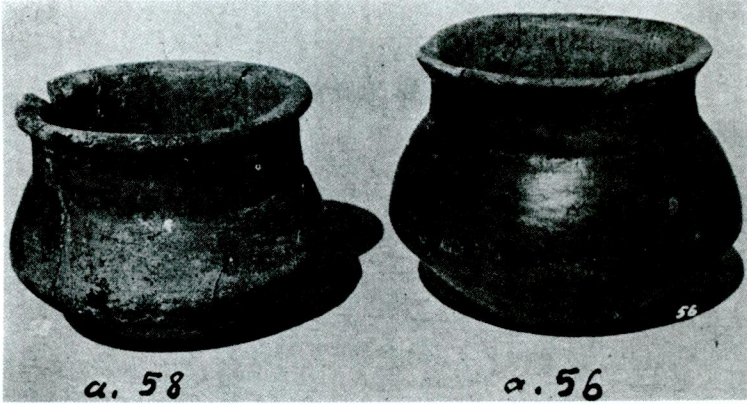
Karaz a 48. Sade ve boz renkli, astarsız
çanak. BI'de 8,80 metre derinlikte.

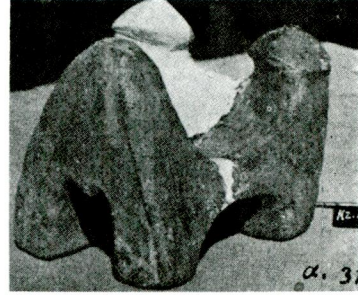
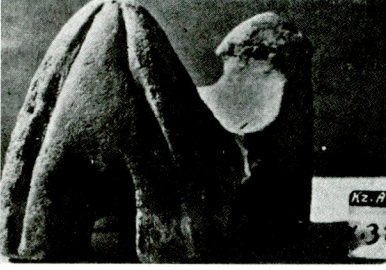
Karaz a 39. Sade boz renkli astarsız çömlek. BI'de 8 metrede.

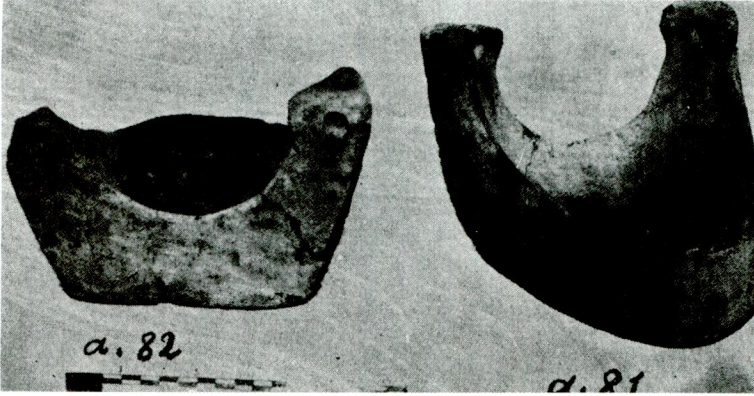
Karaz a 75. Siyah ve kahve rengi astarlı küp. BI'de 7,5 metrede.

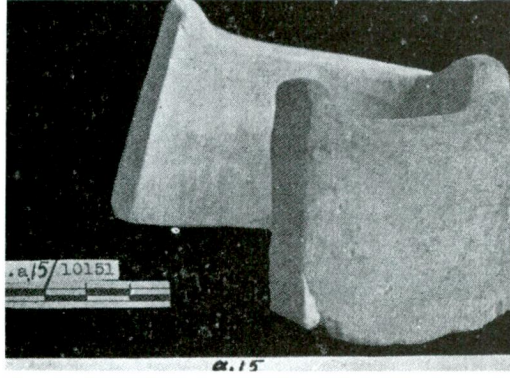
Karaz a 58. Mat kahve rengi astarlı kap. BI'de 8 metre derinde.
Karaz a 56. Dışı kırmızı ve perdahlı çömlek. BI'de, 8,75 metrede.

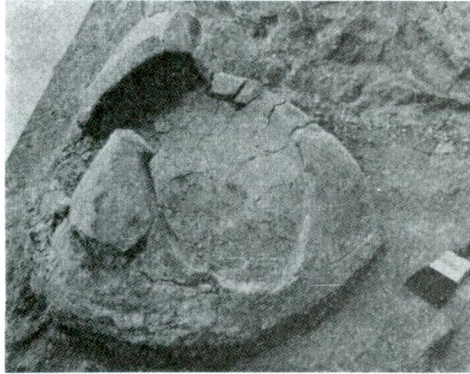
Karaz a 31. Portatif ocak (?). BII'de 3 metre derinlikte.

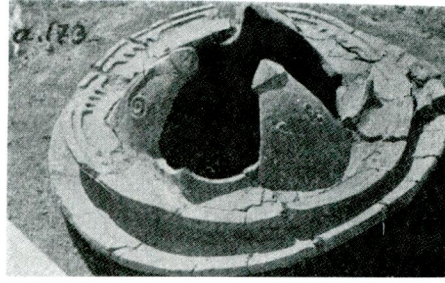
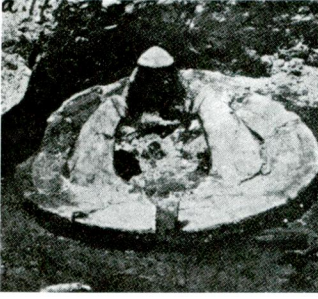
Karaz a 81 ve 82. Portatif yağ ocağı. (Altar?). BI'de 8 metre derinlikte.

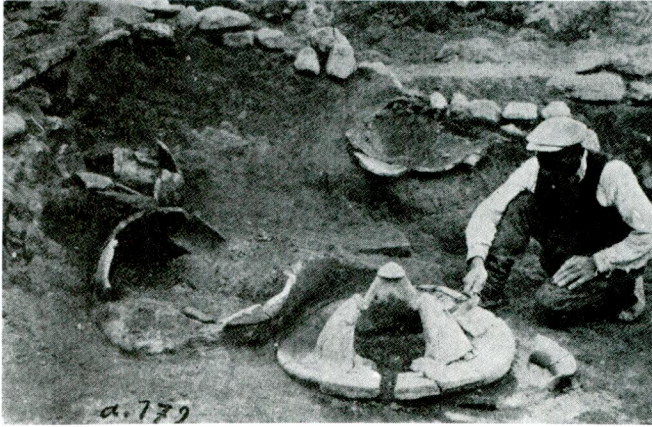
Karaz a 15. Ocak. BIV'de 2 metre derinlikte.

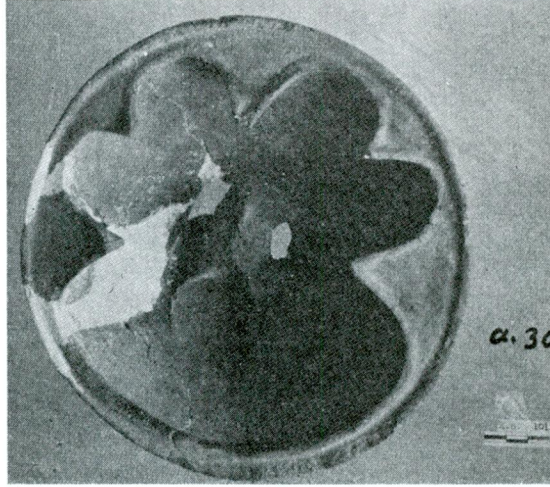
Karaz a 173 (mükerrer) Ocak. BIII'de XI.
mimarî kademedede.

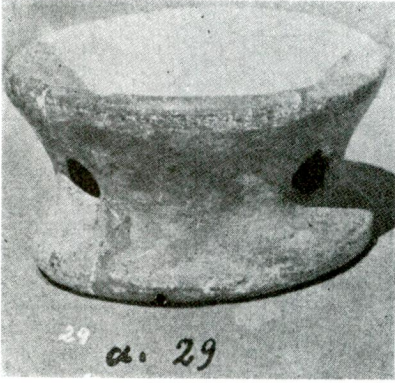
Karaz a 172 ve a 173. Ocaklar. BI'de XII. kademede.

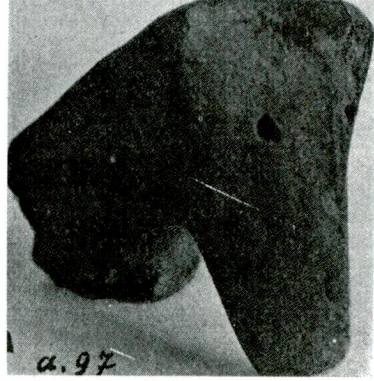
Çift ocaklı odanın kazı sırasında durumu.

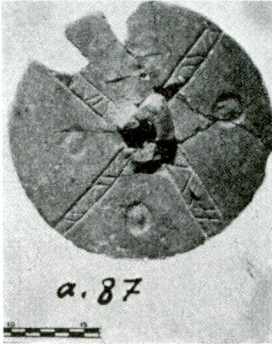
Karaz a 30. Kapak biçiminde nesne. BII'de 3 00
metrede. Yandan ve üstten.

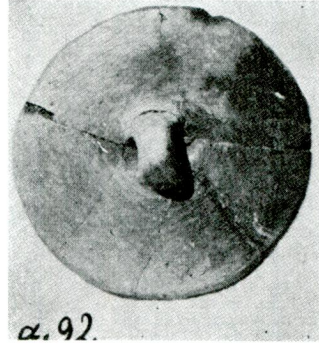
Karaz a 29. Kap altı. BV'de 3 metre derinlikte.

Karaz a 97. Hayvan başı BI'de 8 metre derinlikte.

Karaz a 87. Kapak. BI'de 8,5 metrede.

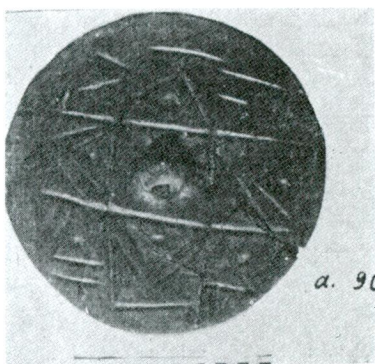
Karaz a 92. Kapak. BI'de 9 metrede.

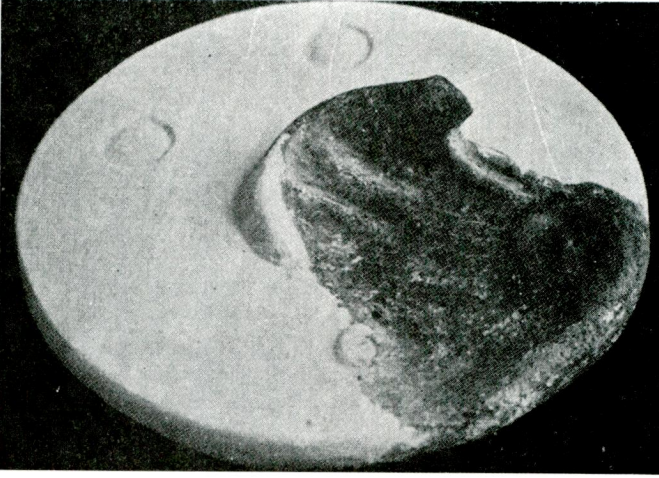
Karaz a 91. Kapak. BI'de 9 metrede.

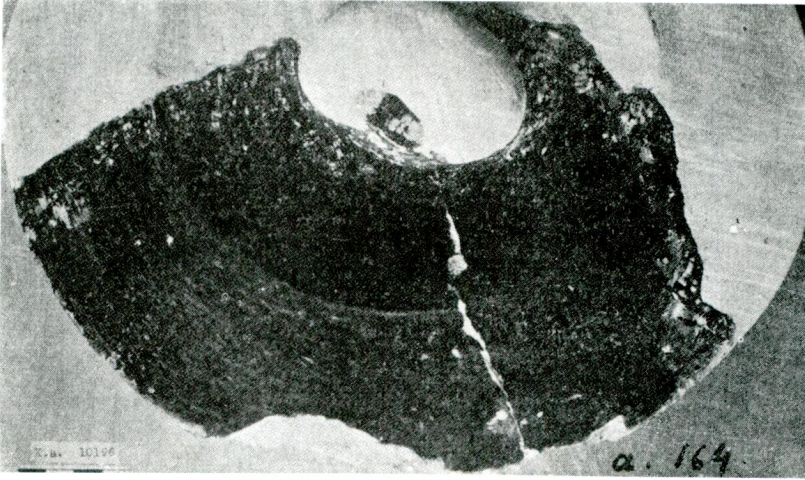
Karaz a 89. Kapak. BI'de 7 metrede.

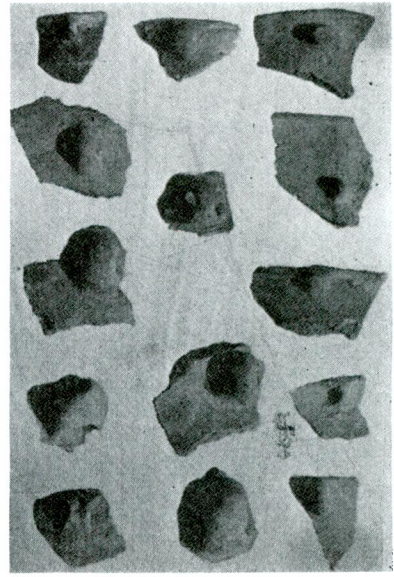
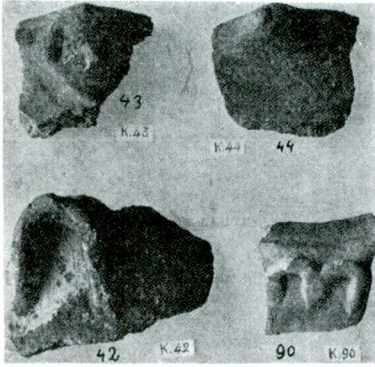
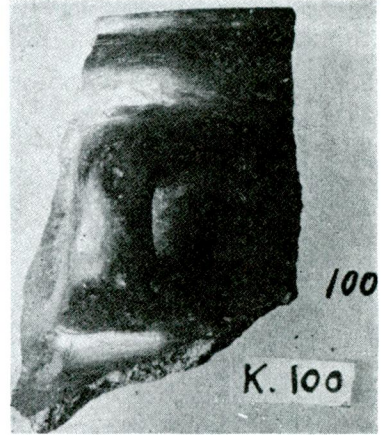
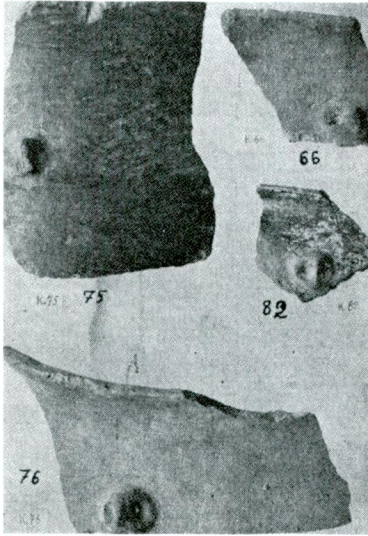
Karaz a 90. Kapak. BI'de 8,5 metrede.

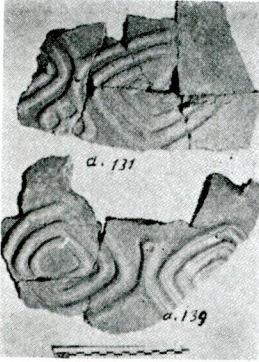
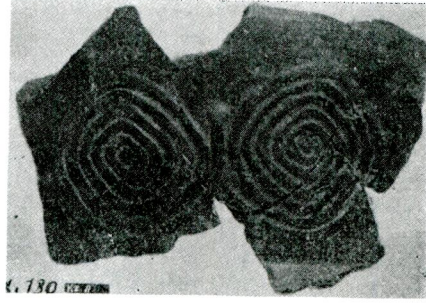
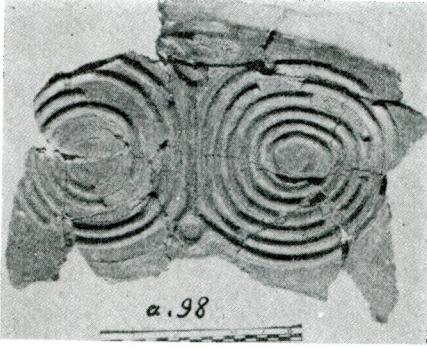
Karaz a 171. Kapak. Üstünde hayvan figürü ile. BI'de 7.00 metrede (Chalkolithik).

Karaz a 164. Kapak. BIII'de 3.50 metrede. (Bakır Çağı)

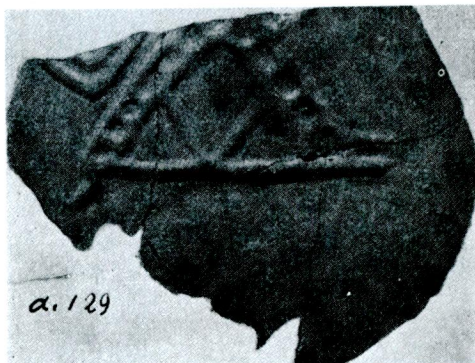

Karaz kulp tipleri.

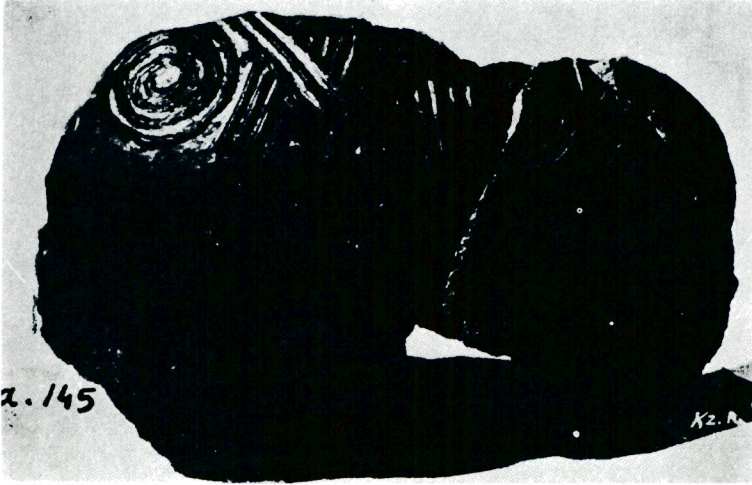
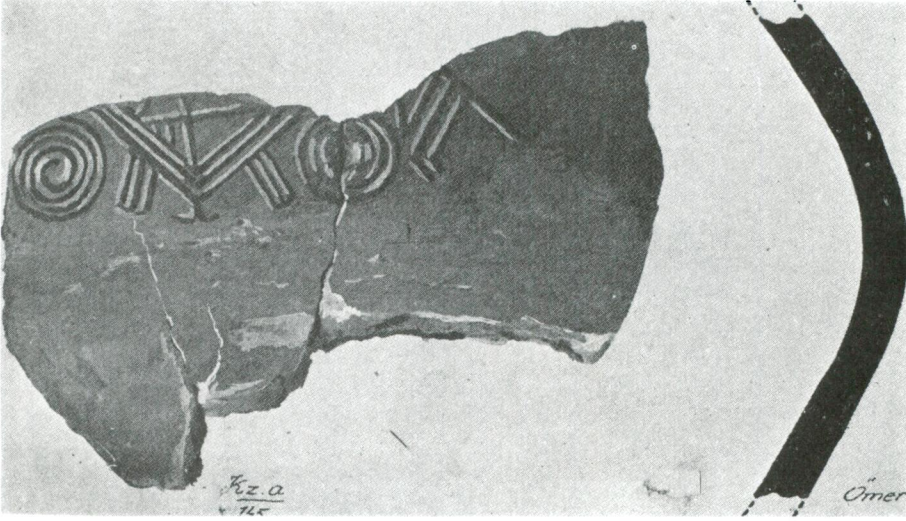

Çift helezonlu parçalar

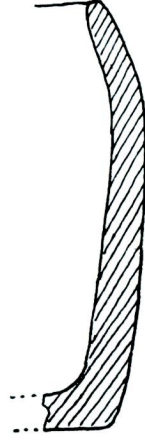
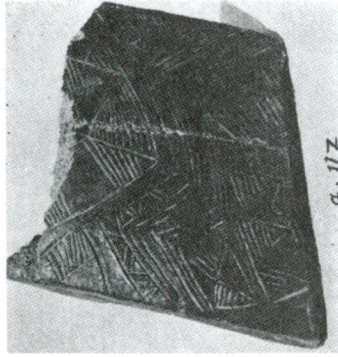
- a 98. BI'de 8 metrede
- a 130. BI'de 6,5 metrede
- a 131. BI'de 6,5 metrede
- a 139. BI'de 6,5 metrede.

Karazda 6,5 metre derinde ve BI'de bulunan diğەر parçaalr.

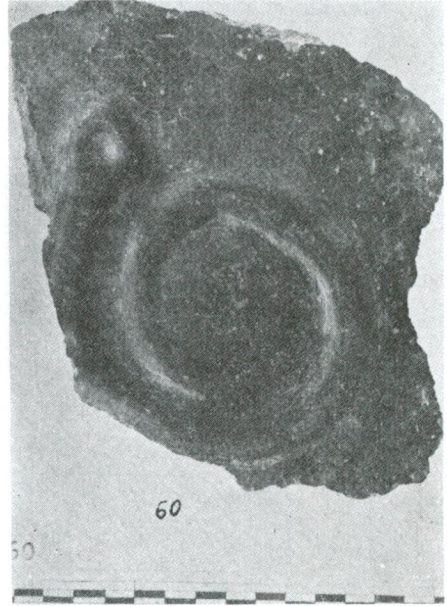
Karaz a 145. BII'de 3 metrede bulunan kabartmalı karın parçası.

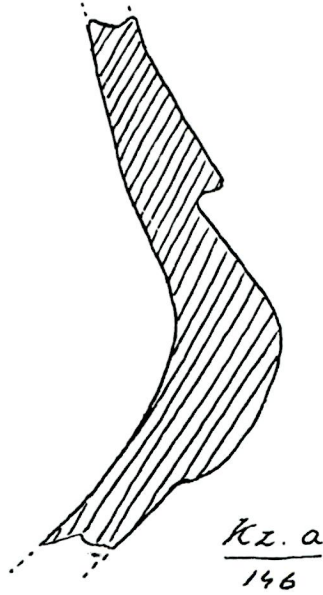
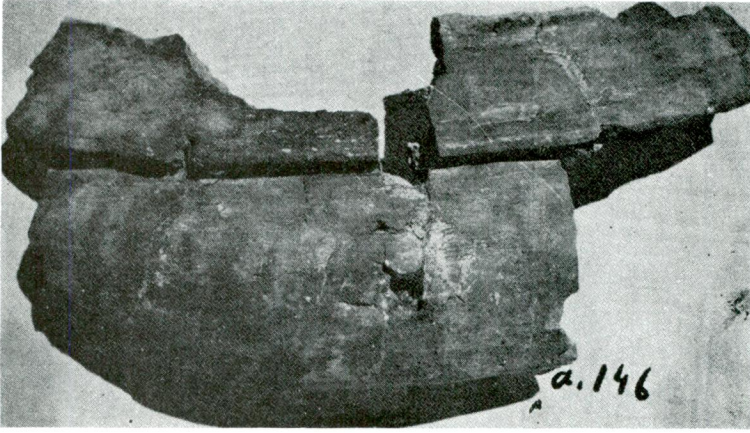
Karaz a 117. Köşeli kap. BIII'de 2,70 metrede.

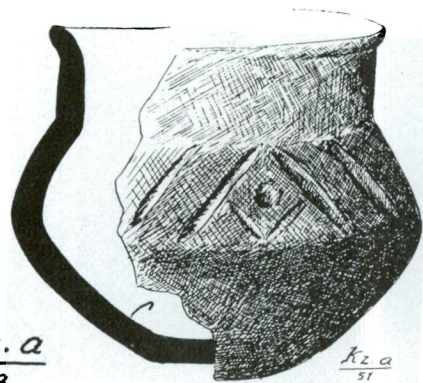
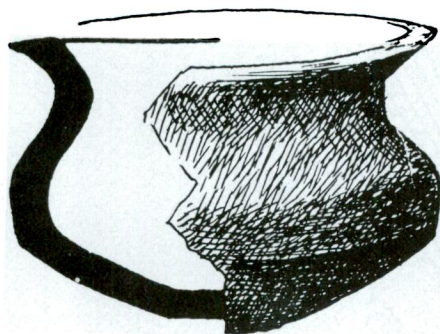
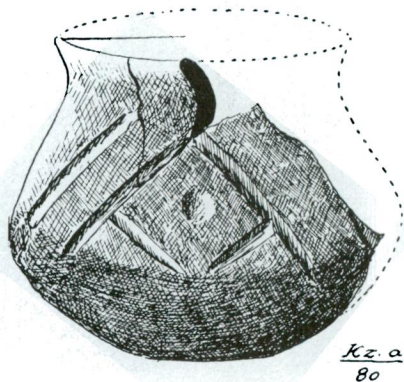
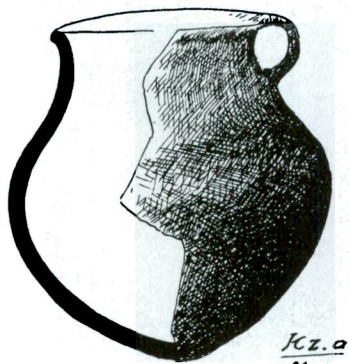
Karaz a 159. BIV'de 2 metrede.

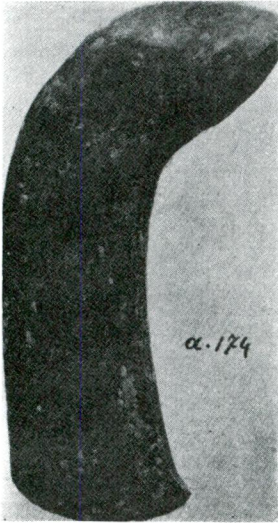
1942 Sondajında bulunan kap parçası.
BI'de 3 metrede yangın katının
altında bulundu.

Karaz a 146. Karnı kertikli çömlek parçası. BIV'de 1,5 metrede.

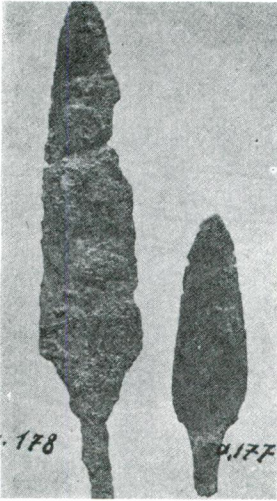
Muhtelif kapların kesitleri.

Karaz a 174. Bakır nacak. BI'de 4 metrede.

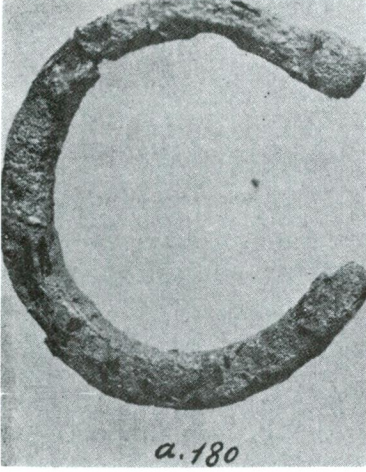
Karaz a 175. Bakır keski. BII'de 2,5 metrede.

Karaz a 177, 178. Bakır mızrak ucu. BI'de 4 metrede.

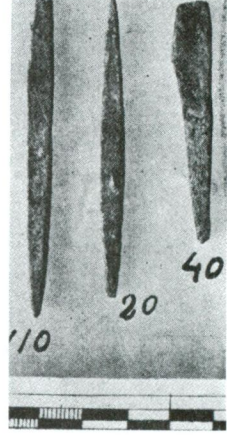
Karaz a 179. Bakır orak. BIII'de 2,5 metrede.

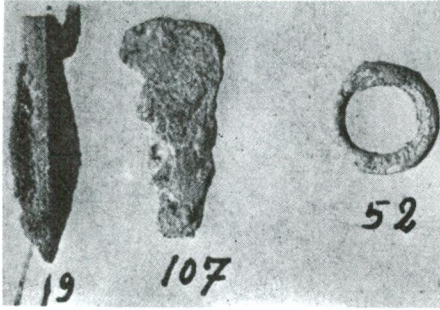
Karaz a 180. Bakır bilezik,
BV'de üstte.

a 176. Bakır top-
lu iğne. BI'de 5,5
metrede.

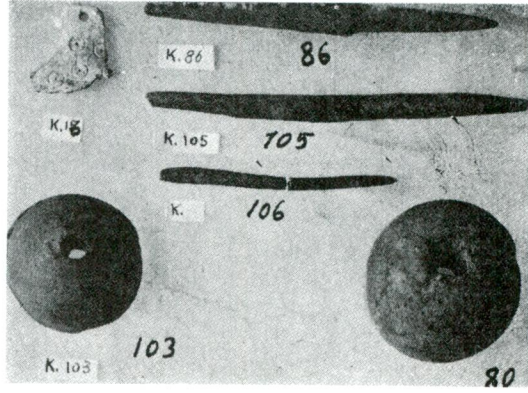
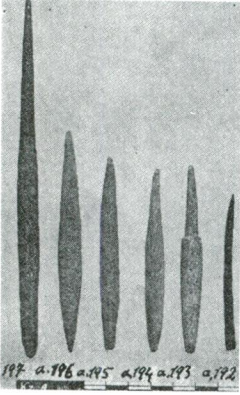
1942 sondajında
bulunan madeni
uçlar

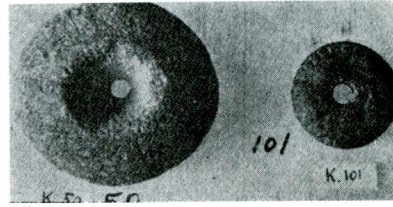
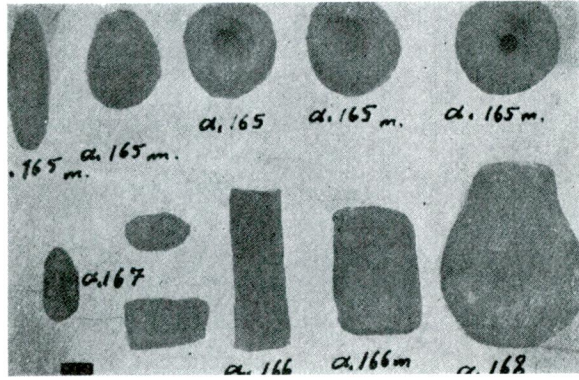
1942 Sondajında bulunan muhtelif
madeni eserler.

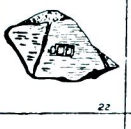

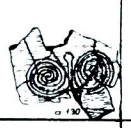
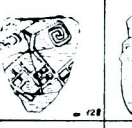
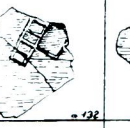
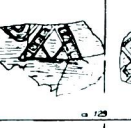
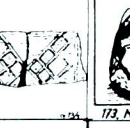

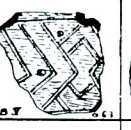

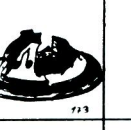
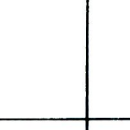

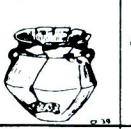
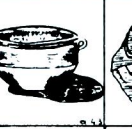
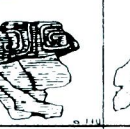
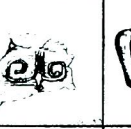

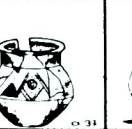

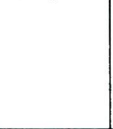

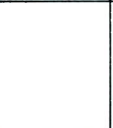

a 181. Yüzük (Roma)

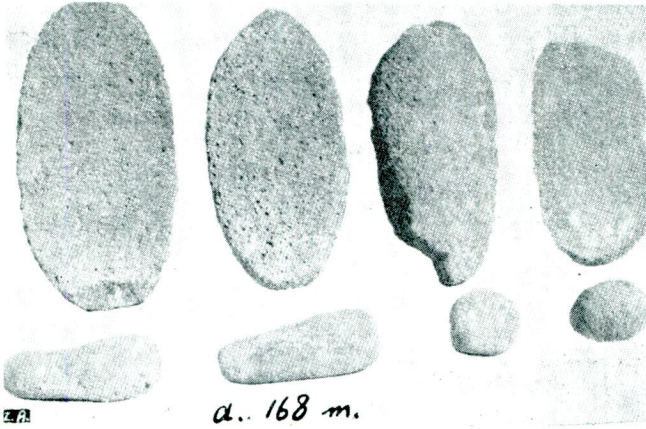
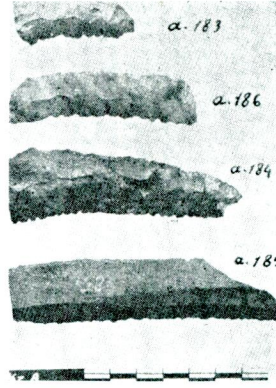
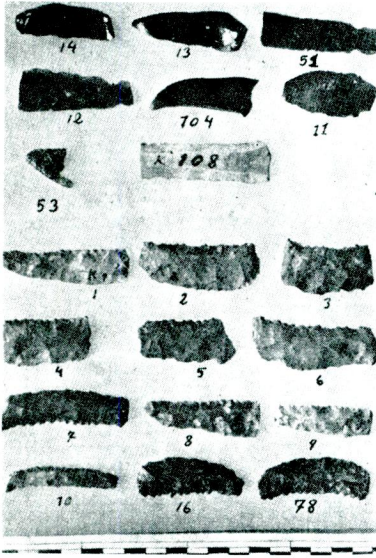

Karazda bulunan muhtelif kemik eserler.

Karazda bulunan taş eserlerden bir grup.

Derslik No.	<i>Karaz Hüyükü (Erzurum) buluntuları</i>										
100											
150											
200											
230											
270											
300											
400											
450											
470											
500											
600											
650										173. Makserer	
700											
750											
800											
850											
875											
900			<i>Yusuf Ziya Bıcağı</i>								

Karaz'da bulunan taş eserler. (Obsidiyen ve çakmaktaşı bıçaklar, öğütme taşları).

ANADOLU'NUN UNUTULMUŞ BÜYÜK BİR ŞAİRİ :

SAYF AL-DİN MUHAMMED AL-FARGĀNĪ

AHMED ATEŞ

ما که اندر پایگاه فقر دستی یافتیم
کاو از ما به که کردون را فروذ آریم سر
“Fakirlik mekânında bir mevki
bulmuş olan bizler, alçağa baş
eğersek, öküz bizden iyidir.”

Sayf-i Fargānī

Anadolu Selçukluları devri Türk kültür hayatının olduğu kadar, Farsça edebiyatın da en zengin ve parlak devirlerinden birini teşkil eder. Büyük nâsir Muhammed b. Gâzî al-Malatıyavî ile eşsiz sûfî ve şair Mavlânâ, bu devir Anadolu'sundaki Farsça edebiyatın en yüksek şahikalarıdır¹. Ancak bu edebiyatı hazırlayan ve devam ettiren daha birçok şairler ve edipler vardır ki, bunların adları elde mevcut kaynaklarda geçmemekte, eserleri tesadüfler ile meydana çıkmaktadır. İşte böyle şairlerden biri Sayf al-Dîn Muhammed al-Fargānî'dir ki, *Divân*'ı sırf edebiyat bakımından, son derecede kıymetli olduğu gibi, XIV. asır başlarında Anadolu halkının ıztıraplarını cidden yüksek bir şiir ifadesi ile dile getirmesi bakımından da ayrıca dikkate değer. Şu kadar var ki, Anadolu Selçuklularının son devirlerine ait oldukça zengin denilebilecek kaynaklar bulunduğu halde², bunların hiç birinde bu şair hakkında herhangi bir kayda tesadüf edilmiyor. Daha garibi şudur ki, bu devrin en mufassal tarihini yazmış olan Karîm al-Aksarâyî diye meşhur Karîm al-Dîn Maḥmūd b. Muhammed'in 723/1323 tarihinde kaleme aldığı *Tazkira*'sinde de³ onun hakkında en küçük bir işaret yoktur. Bunun

¹ Bk. Ahmed Ateş, *Hicrî VI-VIII. / XII-XIV. asırlarda Anadolu'da Farsça eserler (Türkiyat Mecm., 1945, VII-VIII/2, 94 v.dd.)*.

² Bk. M. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları (Belleten, 1943, VII, 379-521)* ve O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar, Ankara, 1958 (T T K. yayınlarından, seri VII, No. 32)*.

³ Neşr Osman Turan, Ankara, 1944 (*Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, seri III, No. 11*), önsöz, s. 31.

sebebi kendisinin ehemmiyetsiz bir şahsiyet olmasından ziyade, devrinin son derecede karışık olmasında aranmalıdır. Bundan başka asıl büyük kültür merkezi olan Konya'da değil, ileride görüleceği üzere, Aksaray'da yaşaması da bunda âmil olmuş olabilir.

Sayf-i Farğânî'nin hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmuyorsa da, onun eseri bakımından kendimizi son derecede talihli sayabiliriz. Çünkü bu sûfi şairin *Divân*'ının, biri kendi el yazısı ile müsveddesi olmak üzere, üç nüshası mâlûmdur. Şair hakkında burada bu *Divân*'ından çıkarılabildiği kadar bilgi verilmeden önce, nüshalarını tanıtmak yerinde olacaktır. Sayf-i Farğânî *Divân*'ının kendi el yazısı ile olan nüshasını 1954 yılında asistanım ve arkadaşım Dr. Nihat Çetin ve talebelerim ile birlikte Anadolu kütüphanelerinde yaptığımız araştırmalar sırasında, Kütahya'da Vahîd Paşa kütüphanesinde bulmuştuk. Bu nüshanın hususiyetleri şunlardır:

Kütahya, Vahid Paşa Kütüphanesi, No. 1575.

Ortası şemseli, miklebi kopmuş, meşin bir cilt içinde, 375 varak; sarı, saman renginde ve penbe renklerde kalınca kâğıtlar; 24,5×18 (16,5×11) sm. ebadında; 15 satırlı, bazan divanîye kaçan son derecede işlek dairevi nesih; bazan, bilhassa sonlarına doğru, noktaları noksan, bütün harfler birbirleri ile birleştirilmiştir. Söz başları kırmızı mürekkeple.

İstinsah kaydı yoktur. VIII./XIV. asır. Varak 372b'de şu kayıt vardır ki, nüshanın 750 H. yılında okunduğunu, binnetice bu yıldan önce istinsah edildiği gösterir (krş. levha I):

ولما طالع عبد الضعيف هذه القصائد واللطائف استفاد منها بقدر الاستعداد وقد اخترع هناك فوائد ولطائف مما لا عين رأت ولا خطر على قلب بشر كتب في شوال . . . سنة خمسين [و] سبعمائة .

Bu yazmada çizilmiş, silinmiş, kenara ilâve edilmiş, çizilip tashih edilmiş beyitler ve parçalar sık sık görülmektedir (bk. levha I-III). Bu değiştirmelerin çokluğu gözönünde bulundurulursa, nüshanın yazıldıktan sonra müellif tarafından gözden geçirildiği ve düzeltildiği muhakkak olarak kabul edilebilir.

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم

آن خداوندی که عالم آن اوست جسم و جان در قبضه* فرمان اوست

Son:

قال في قصيدته التي رديفها باي

ای سلسله عشق تو اندر پیام بندیت ز کیسوی تو برهر پیام
این شعر اگر بدست افتد روزی کردن مکش و بنه سری بر پیام

Şiirler, mutad olduğu üzere, kafiyelerine göre alfabe sırasına konulmuş değildir.

İkinci nüsha Üniversite kütüphanesinde bulunmaktadır ve başlıca hususiyetleri şunlardır:

İstanbul, Üniversite Kütüphanesi, No. F 171.

Yeni yapılmış kırmızı meşin bir cild içinde, 368 varak. 25×17,5 (18,5×13,6) sm. ebadında; VIII./XIV. asır Anadolu eserlerinde görülen az saykallı kalın kâğıt, çift çizgi halinde kırmızı mürekkeple cedvel; 15 satırlı Anadolu neshi, kahve rengi mürekkep, söz başları kırmızı mürekkeple.

İstinsah kaydı:

تم هذه (!) ديوان من انشاء امام العالم الزاهد المتقى سيد المشايخ والمحققين مولانا سيف الملة والحق والدين ابوالخامد محمد الفرغانى نورالله روحه العزيز على يدى العبد الضعيف المحتاج الى رحمة ربه اللطيف محمد بن على الكاتب الاقترابي⁴ . . . بتاريخ يوم الاحد الثالث من . . . رجب . . . لسنة تسع واربعين وسبعماية الهجرية . . .

Baş ve son aynıdır.

Bu nüshada uzun şiirler ve kısılları, yâni gazel ve kaside şeklinde olanlar karışık olup, bundan önce tavsif edilen nüshada olduğu gibi, kafiyelerine göre alfabe sırasına konulmamıştır. Birçok şiirlerde mahlas beyti yoktur. 6^b, 9^b, 12^b v.b. varaklardan sonra atlamalar vardır. Bu atlama nüsha cildlenirken, varakların yerlerine konulmamasından ileri gelmiştir. Başu veya sonu bulunmayan şiirlerin noksan kısımları başka yerlerde bulunmaktadır. Meselâ 2^b'de başlayan şiirin sonu 6^a'da bulunmaktadır; bunun gibi, başu 125^b'de bulunan gazelin devamı 202^a'da bulunur, v.b.

Üçüncü nüsha ise, Topkapısarayı Müzesindedir. Varlığı bana Dr. Nihat Çetin tarafından bildirilen bu nüshanın hususiyetleri şunlardır:

Topkapısarayı Müzesi, Revan köşkü Kütüphanesi, No. 984.

Şemseli, kahverengi, meşin, yıpranmış bir cild içinde 361 varak; 22,5×18 (112×10,5) sm. ebadında, 15 satırlı, yıldız cedvel içinde, kusursuz tâlik yazı, bütün başlıklar yaldız ile; kâğıdı saman rengi, saykallı ve kalın.

İstinsah kaydı:

كتبه العبد المذنب المحتاج الى رحمة ربه الكريم الغنى محمد بدخشي الحسنى . . . فى سنة ٩٠٤
اربع وتسعمائة الهجرية

Baş ve son diğer nüshaların aynıdır.

⁴ Bu müstensih Karım al-Aksarıyî'nin *Tazkira*'sinin biri 734 H., diğeri 745 H. tarihli iki nüshasını istinsah etmiş olan şahıstır. Bk. *mezkr neşir*, metin, s. 329 ve not 2.

1^a'da, dairevî bir tezhip içinde, şu kayıt vardır:

ديوان سيف فرغانى مشتمل برىدايع معانى برسم مطالعة السلطان الاعظم . . . ابوالنصر
بايزيد خان بن محمد خان . . .

Bu kayıttan anlaşıldığı üzere, nüsha Fatih'in oğlu sultan Bayezid'in hususî kütüphanesi için yazılmıştır.

1^b'de, bu kütüphane için yazılan diğer eserlerde olduğu gibi, yaldız ve mavi zeminli bir başlık ve bunun ortasında küfî yazı ile bir besmele bulunmaktadır.

Bu nüshada şiirler, sonraki divanların mutad tertibine sokulmuştur; 1^b'de tevhid, 2^a v.d. na'tler, 7b-359^b'da alfabe sırasına konulmuş gazel ve kaside şeklindeki şiirler, 359^a'da kıta'lar, 359^b-361^b'de rubâiler vardır.

Yukarıda verilen izahlardan görüldüğü üzere, Sayf-i Farğânî'nin eseri aşağı yukarı 10.500 beyitlik şiir ihtiva eden büyük bir *Divân*'dır. Şu kadar var ki, bu eser daha çok gazel şeklindeki tasavvufî şiirler ihtiva ettiği gibi, devri ile ilgili hiciv veya nasihat yollu şiirlerinde de şahıs adı anılmadığından, müellifinin hâl tercümesine dair çok az bilgi vermektedir. Bu bilgiler şu şekilde hülâsa edilebilir:

Sayf-i Farğânî'nin tam adı *Divân*'ında geçmemektedir. Bu hususta yalnız Üniversite Kütüphanesi F171 nüshasını yazan ve ifadesinden kendisini tanığı anlaşılan Muḥammed b. 'Alî'nin doğruluğundan şüphe edilmesine şimdilik ikmkân ve sebep bulunmayan kaydı vardır⁵. Buna göre, onun tam adı Sayf al-Dîn Abu'l-Maḥâmid Muḥammed al-Farğânî'dir. Şiirlerinde ise, lâkap veya nisbesinden alınmış olarak, Sayf⁶ veya Sayf-i Farğânî mahlasını kullanmaktadır. Nisbesinin gösterdiği gibi, kendisinin Fergane şehrinden olması lâzımdır. Onun M. XIII. yüzyıl başlarında, büyük Moğol istilâsının yarattığı karışıklık içinde, yerinden, yurdundan olan kimselerden biri olması çok muhtemeldir. Ancak o herhalde bu istilânın önünden kaçanlardan değildi. Çünkü bunlar, meselâ Mevlânâ'nın babası Sultân al-'Ulamâ', Faḥr al-Dîn 'Irâkî, Nacm al-Dîn Dâya v.b., VII./XIII. yüzyılın ortalarına doğru, türlü yollardan Anadolu'ya gelmişlerdi. Halbuki Sayf-i Farğânî'nin yaşadığı devre ait tesbit edilebilecek tarihler bu yüzyılın son ve VIII./XIV. yüzyılın ilk senelerine aittir. Buna nazaran o, Moğol istilâsından çok sonra, belki bu istilânın meydana getirdiği karışıklıklar sebebi ile, bilmediğimiz yollardan Anadolu'ya gelmiştir. Sayf Farğânî'nin *Divân*'ının sathî bir şekilde tetkiki onun çok geniş bir tasavvuf bilgisine sahip olduğunu

⁵ Bk. yukarıda bu nüshanın tavsifi ve levha IV.

⁶ Bk. meselâ Revan Köşkü Kütüphanesi No. 984, varak 198^b, 199^a v.s.

gösterir. Şu kadar var ki, bu bilgiyi nerede ve kimden aldığına dair de *Divân*'ında en küçük bir hâtıraya tesadüf edilmiyor.

Ne olursa olsun, Farğānî VIII./XIV. yüzyılın başlarında Konya Aksaray'ında görülmektedir. Aksaraylı yazıcı Muḥammed b. 'Alî'nin yukarıda bahsedilen kaydı bu hususta açık bir delil teşkil edebilir. Bununla birlikte daha kat'î bir delil daha bulunabilir. Bu da Kerîm al-Dîn İsmâ'îl al-Bakrî adlı bir şahıs hakkında yazılmış olan mersiyesidir. Bu şahıs bilinmiyen sebepler ile "nekes"ler dediği kimselerden yedi ay zulüm ve işkence görmüş ve bunun sonunda ölmüştür. Sayf-i Farğānî "Ey bütün himmetimi varlığının devamı için sarfettiğim, himmet tesir etmedi ve senin yokluğunu gördüm. İkinci yakındı, varlığının ayı hâdiselerin karanlığında ansızın gurup etti"⁷ diye başlayan bu mersiyesinde şöyle demektedir: "Ey kendisi Hüseyin ve Kerbelâ'sı Aksaray olan, senin Şimr'in, Yezid gibi, kötü hareketi ile meşhur oldu. Nekeslerden gördüğün bu yedi aylık zahmet ve mihnet senin ıztırabın idi, şehit düşmen senin için şifa oldu. Düşmanlarının yenilmesi ve bayrağının yeniden dikilmesi için Tanrı katına dilekçeler yollamıştık. . . Keder artıran felâketin yüzünden, ölüm gününe kadar, dostlarının şadlığı kaybolmuştur. Cismin ruh gibi gizlendi, fakat mâna gösteren yüzün göz önünden gitmiyor"⁸.

Bu beyitlerden işkencenin Aksaray'da yapıldığı ve kendisinin bunun şahidi olduğu neticesini çıkarmak herhalde uzak bir faraziye sayılmıyacaktır. Aynı mersiyesinin diğer beyitlerinden de kendisinin bu şehirde bilhassa bu Kerîm al-Dîn İsmâ'îl al-Bakrî'nin dostluk ve himayesini gördüğü anlaşılıyor⁹: "Hayatta iken benim sadık dos-

⁷ Kütahya, Vahid Paşa Kütüphanesi, No. 1575, varak 72^b v.d.; Üniversite Kütüphanesi, No. F 171, varak 48^b v.d.:

ای بوذه هتم همه طول بقای تو	همت اثر نکرد و دیدم فنای تو
نزدیک عصر بود که نا که غروب کرد	اندر محاق حادثه ماه بقای تو
شمر تو چون یزید سمر شد بفعل بد	ای توحسین واقسرا کربلای تو
این هفت ماهه زحمت و محنت زنا کسان	رنجوری تو بود و شهادت شفای تو
ما قصه ها بحضرت حق رفع کرده ایم	از هر کس دشمن و نصب لوی تو
تا روز مرگ شادی دلهای دوستان	کم کشت از مصیبت انده فزای تو
جسمت چو جان نهان شده دلرا نمی روز	از پیش چشم صورت معنا نمای تو

⁹ Üniversite Kütüphanesi, No. F. 171, varak 49^b:

در زندگی تو دوست صادق بودی مرا	تا زنده ام بصدق بگویم عزای تو
لطفت بنزد خویش مرا جای داده بودی	ایزد کناذ جنت فردوس جای تو

tum idin, hayatta kaldıkça, sadıkane bir şekilde mersiyei söyleyeceğim. Lûtfun bana yanında yer vermişti, Tanrı yerini Firdevs cenneti yapsın!"

Böylece Aksaray'da, hiç olmazsa bir müddet için bulunduğu tesbit edilebilen Sayf-i Farğânî, bu şehrin başka ileri gelenlerinin de yardım ve himayesini kazanmış olmalıdır. Ancak kendisi, yukarıda da kaydedildiği gibi, bir kaside şairi olmadığı için, bu şahıslar hakkında medhiyeler yazmamıştır. Bundan dolayı da *Dīvān*'ına bakarak, bu kimseleri tesbit etmek şimdilik imkânsız gibi görünmektedir.

Sayf-i Farğânî'nin yaşadığı zamana gelince, bu hususta *Dīvān*'ından bazı çok küçük kayıtlar çıkarmak imkânı vardır. Bu tarihlerin en eskisi büyük Sa'dî için yazmış olduğu iki şiiri ile tesbit edilebilir. Ancak büyük bir ihtimal ile 691 (1292) yılında ölmüş olan Sa'dî¹⁰, hayatının çok erken devirlerinden itibaren, geniş bir şöhret kazanmış idi. Öyle ki meşhur müverrih al-Fuvaîlî, *Talhiş Macma' al-âdâb fi mu'cam al-alkâb* adlı eserinde, 660 (1261/1262) yılında, yani Sa'dî'nin ölümünden 31 sene önce, ondan şiirler istemiş olduğunu kaydeder¹¹. Bundan dolayı Sayf-i Farğânî'nin ona yazdığı iki şiir bize ancak müphem tarihler verebilir. Bunların birincisi şöyle başlar ve kendisinden şiirler göndermesi için müsaade istemekle nihayete erer¹²:

"Arif şeyh Şirazlı Sa'dî'ye yazdı.

"Bilmem altın çıkarılan ocağa altın, denize damla, cevher çıkan yere cevher göndermek nasıl olur? Bir gece, düşünmeden, seni öğmek için, bu kıt'ayı söyledim, gündüz göndermeği aklımdan geçirmiyordum. Sana karşı çok şevk duyduğumdan, Kevser'e kokmuş su gönderile-

¹⁰ Bk. Sa'îd Nafîsî, *Târih-i durust-i darguzaşt-i Sa'dî* (Macallai Danişkada-i Adabiyât-i Tahrân, 1958, VI, 82).

¹¹ Sa'îd Nafîsî, *aynı makale*, s. 64 v.d.

¹² Vahid Paşa Kütüphanesi, No. 1575, varak 74^b; Üniversite Kütüphanesi, No. F 171, varak 51^a v.d.:

کتب الی الشیخ العارف سعدی الشیرازی

نمی دانم که چون باشد بمعن زر فرستادن
ولکن روز نمی کردم تأمل در فرستادن
که آب بارکین نتوان سوی کوثر فرستادن...
ولیکن خاک را نتوان بگردون بر فرستادن
کدانی را اجازت کن بشعر تر فرستادن

بدریا قطره آوردن بکان کوهر فرستادن
شبی بی فکر این قطعه بکفتم در ثنای تو
مرا از غایت شوق نیامد در دل این معنی
سعادت می کند سعیتی که با شیرازم اندازد
در آن حضرت کچون خاکست ز رخسار سلطانی

miyeceği aklıma gelmedi... Saadet beni Şiraz'a atmak için çalışıyor, fakat felekler üzerine toprak atılamaz. Aramızda cismanî bir yakınlık olmazsa da, bir birimize haber göndermekten bir şey eksilmez... Sultanların kuru altınlarının toprak gibi kıymetsiz olduğu o huzura bir fakirin taze (yaş) şiiirler göndermesine müsaade et!"

Sayf-i Farğānī Sa'dī'ye yazdığı ikinci şiiirin bâzı beyitlerinde şunları söylemektedir¹³: "Gönlüm bu bu dünyanın işinden usandı. Doğrusunu ister misin? Gönlüm ruhtan usandı. Sa'dī'yi öğmek için birkaç beyit söylemeden konuşma papağanın dili tutuldu. O otağı gök olan, yeryüzünü zapteden ve zamanı kaplayan bir güneştir... Şairliğinin bülbülü bir öttü, gül bahçesinin (*Gülistan*'ın) bütün ufuklarını kapladı... Ey ateşli şairliği incelikleri bilen akli tenkit eden büyük! Medhini anlatırken, bu "mâna"lar ifademini yolunu kesti".

Bu beyitlerden anlaşılıyor ki, ikinci şiiir birincinin bir ilâvesi gibi olup, belki onunla birlikte yollanmıştır. Bundan başka burada Sa'dī'nin *Gülistan* adlı meşhur eserini yazmış olduğuna açık bir işaret vardır. Sa'dī'nin bu şiiirleri nasıl karşıladığı mâlûm değildir. Ancak *Dīvān*'da bu ikinci şiiirden sonra, uzun bir şiiir daha vardır ki, *va lahu ayzan* başlığını taşıdığından, bunun da Sayf-i Farğānī'ye ait olması lâzım gelir. Ancak burada şöyle bir beyit vardır ki, bu şiiirin başka bir şaire ait olduğunu gösterir¹⁴: "Bu muhlisi, Sayf-i Farğānī tara-

¹³ Üniversite Kütüphanesi, No. F 171, varak 52^b v.d.:

دلم از کار این جهان بکرفت	راست خواهی دل از جهان بکرفت
مدح سعدی نکفته بیی چند	طوطی* نطق را زبان بکرفت
آفتابیبست آسمان بارش	که زمین بستند وزمان بکرفت
بلبل طبع او صفیری زد	همه آفاق کلهستان بکرفت
ای بزری که طبع وقادت	خرده بر عقل خرده دان بکرفت
وقت تقریر مدحت تو مرا	این معانی ره بیان بکرفت

¹⁴ *Dīvān*, Ü. K., No. F171, varak 53^a v.d.:

سوی سیف فرغانی این مخلص خود

چو دانا خطابی بنادان فرستم

İleride tercüme edilen beyitlerin metni şudur :

بجای سخن کر بتو جان فرستم	چنان دان که ریزه بکرمان فرستم
تو دلدار اهل دلی شاید از من	بدلدار صاحب دلان جان فرستم
سخن از تو و جان زمن آن به آید	که تو این فرستی ومن آن فرستم
تنی را که رنجیست راحت نمایم	دلی را که دردیست درمان فرستم
سوی سیف فرغانی این مخلص خود	چو دانا خطابی بنادان فرستم

fına cahillikle âlim gibi bir hitap göndersin". Bizce bu beytin açıkça gösterdiği gibi, bu şiir başka bir şair tarafından gönderilmiş ise, muhakkak Sa'dî tarafından gönderilmiştir. Sayf'in birinci şiirinin *firistâdan* redifli olmasına karşılık bunun *firistam* redifli olması da, bu şiirin birincisine cevap olduğunu ispat edebilir. Şairimizin değer ve itibarını göstermesi bakımından faydalı olacağı için bu son şiirin birkaç beytini buraya kaydetmek lâzımdır :

"Söz yerine sana can göndersem, öyle bil ki, Kirman'a kimyon göndermiş, tereciye tere satmış gibi olurum. Sen gönül ehlinin gönüllerine sahipsin, bana gönül sahiplerinin sahibine can göndermek düşer. Senden söz, benden can! Senin bunu, benim de onu göndermem iyi olacaktır. . . Iztıraplı vücuda rahat göstereyim, dertli gönle derman göndereyim. . . Bu muhlisi Farganeli Seyf tarafından cahillikle âlim gibi bir hitap göndersin. Ben de ona lâıyk bir şiir göndereyim diye sözü bana gönderdi isen, ordumun safında Rüstem ile savaşa gönderebileceğim bir süvari, bir kahraman yoktur. Senin himmetinle fesahat meyvesini Şahbân'a gönderecek bir dereceye geldiysem, sultanın buyruğu ile ülkeyi zaptetmiş (gibiyim), ülkenin haracını sultana göndereyim."

Bu şiirin son derecede sağlam olan üslûbu da bunun Sa'dî gibi büyük bir şairin kaleminden çıkmış olduğunu ispat eder. Ne olursa olsun, bu şiirler herhalde *Gülistan*'ın yazılış tarihi olan 655/1257'den sonra ve Sa'dî'nin ölüm tarihi olan 691/1292'den önce yazılmış olmalıdır. Tabiidir ki, şairimiz de bu tarihlerde yaşamakta idi.

Sayf-i Fargânî *Divân*'ından bir tarih çıkarılmasına yarayabilecek diğer bir şiir İlhanlıların Anadolu nâibi ve Karîm i Aksarâyî'nin hâmisî Mucîr al-Dîn Amîrşâh'a¹⁵ hitaben yazılmış olan bir manzumedir. Bu manzume mezkûr zatın kendisine çok serkeş ve güçlü kuvvetli bir katır vermesi dolayısıyla kaleme almıştır. Belki o sıralarda çok yaşlı olduğu için, kendi ifadesine göre, deve kadar korkak olup, öküzden bile çekindiğinden, sakın bir bineğe ihtiyacı olan Fargânî, manzumesinde bu katırını pek güzel bir şekilde tasvir ettikten

که تا من سخن در خور آن فرستم	بمن کر سخن از پی آن فرستی
که با رسم اورا بمیدان فرستم	صف لشکر من ندارد سواری
که بار فصاحت بسحبان فرستم	من از همت تو چو آنجا رسیدم
خراج ولایت بسطان فرستم	بمشور سلطان ولایت گرفتم

¹⁵ Bk. Aqsarâyî, *Tazkira*, mezkûr neşir, fihrist.

sonra, Muḥr al-Dīn Amīrşāh'a onu iade ettiğini, yerine sessizlikte merkep gibi olan bir katır istediğini anlatır¹⁶. Muḥr al-Dīn Amīrşāh 701/1301—1302 yılında ölmüş olduğundan¹⁷, bu şiir bu tarihten önce söylenmiştir. Manzumede dikkati çeken bir nokta da Sayf-i Farḡānî'nin kullandığı senli-benli ifadedir. İran edebiyatında, Muḥr al-Dīn Amīrşāh gibi, Anadolu'da ilk önce sultan nâibi, sonra İlhanlıların nâibi olan bir kimse için değil, alelâde bir dosta bile bu şekilde hitap edilmez. Bundan dolayı bu şiirden Sayf-i Farḡānî'nin onunla yalnız çok samimî bir dostluk münasebeti olduğu çıkarılmamalı, belki de aralarında çok daha kuvvetli bir bağ —meselâ Muḥr al-Dīn'in Sayf'in müridi olması gibi bir bağ— olduğu istidlâl edilmelidir. Yâni bu şiire bakarak, Sayf-i Farḡānî'nin aynı zamanda son derecede nüfuzlu bir şeyh olduğu tereddütsüzce kabûl edilebilir. İleride birkaç örneği verilecek olan şiirlerinde devrinin en ileri gelen memurlarına ve hattâ Moḡol emîrlere, isimlerini açıkça yazmadan da olsa, şiddetli hicivler yazabilmesi ancak bu sayede kabil olabilirdi.

Sayf-i Farḡānî'nin devri ile alâkalı diğer bazı şiirleri Anadolu'da Moḡol istilâsından sonra halkın karşılaştığı felâketleri sayar ve zalim ve vicdansız valileri, emîrleri, maliye memurlarını ve vakıf mütevellilerini şiddetle tenkit eder. Anadolu'nun oldukça uzun bir müddet devam eden bu bedbaht ve musibetli yıllarına ait şiirlerden daha

¹⁶ Üniversite Kütüphanesi, No. F171, varak 267^b v.d. Üslûp ve mevzuu bakımından çok şayanı dikkat olan bu şiirin metni şudur:

در حق امیر مجیر الدین امیر شاه طاب مرقدہ کویذکہ استری شیموس فرستادہ بوذ رد کرد
و دیگرى التماس نمود

دلدلی دیکر بزین و افسری
کم ز طاوس بپای و پری
کام او از کشوری تا کشوری
دردم از دیوار بکشاید دری
هست چون در زیر سنکی ساغری
جفته* زو وز دشمن لشکری
هست در اصطبل ازین سان صفدری
در عروسی می فزایم زیوری
استری باید بخاموشی خری
این زمن بستان بمن ده بهتری
زانک در آخر بوذ زین بهتری

ای فرستاده بداعی استری
به ز شبدیزی بکامی وتکی
نام او پیک صبا شاید که هست
هر کجا یک جفته بر دیوار زد
سنک زیر دست آهن سم او
حمله* زو وز کوران کله*
قطع کن نان سپاهی چون ترا
کر بکوم در صفات او سخن
من شتر دلرا که ترسانم زکاو
معنی* این قطعه می دانی که چیست
بهتری دارم طمع از خدمتت

¹⁷ Bk. Aḡsarāyī, *Tagkira*, metin, s. 293; önsöz, s. 37, not 4.

kat'î bir tarih çıkarmak veya hicivlerde adları zikredilmeyen kimse-lerin kim olduklarını tesbit etmek imkânsızdır. Ancak ileride daha fazla üzerinde durulacak iki şiir vardır ki, bunlardan nisbeten daha mahdut bir tarih çıkarılabilir. Bunlar da İlhanlı hükümdarlarından Gazan (metinde bir yerde Kazan da yazılmıştır) Han'a gönderilmiş olan manzum iki mektuptur ¹⁸. Bu hükümdar 694—703 (1295—1304) yıllarında hüküm sürmüş olduğu için, bu şiirler tabîî bu yıllar arasında yazılmıştır.

Nihayet, Sayf-i Farğânî'nin *Divân*'ında iki şiire yazdığı nazireler dolayısıyla açıkça bir tarih de zikredilmiştir ¹⁹: “705 (1305—1306) yılı aylarında şeyh Nacm al-Dîn-i Ardabîlî ile Şams al-Dîn Varâvunî, (aynen) bu zaifin yanına gelerek, şu iki gazele (nazire yazmamı) istediler, (bunun üzerine) söylendi...” ²⁰.

Buraya kadar verilen, izahat, ne kadar müphem olursa olsun, kat'î olarak göstermektedir ki, Sayf-i Farğânî VII./XIII. yüzyılın son yıllarında Anadolu'da, belki yalnız Aksaray'da yaşamış ve büyük bir nüfuz ve itibar kazanmış sūfî bir şairdir. Ölüm yılı hakkında ise, daha kat'î bir tarih bulmak mümkün olmuyor. Ancak XIII. yüzyılın sonundaki durumuna bakılacak olursa, o zaman çok yaşlı olduğunu kabul etmek icap eder. Bundan dolayı ölümü herhalde XIV. yüzyılın ilk çeyreği içinde olmalıdır. Ne olursa olsun Üniversite kütüphanesi,

¹⁸ Metin ve tercümelere için ileriye bakınız.

¹⁹ Üniversite Kütüphanesi, No. F171, varak 316^a v.d. Revan Köşkü Kütüphanesi, No. 984 nüshasında, şiirler kafiyelerine göre alfabe sırasına konulmak istendiği için, birinci şiir varak 136^a'da, ikincisi ise, başlığı mânasız bir hale getirilmiş bir şekilde, varak 19^b'de bulunmaktadır.

²⁰ Tanzir edilmesi istenilen şiirlerden biri, *Divan*, F117, varak 317^a v.d., şekil ve üslubu bakımından, Farsça şiirin çok eski bir örneği gibi görüldüğünden, burada aynen iktibas edilmesi yerinde olacaktır:

وغزل ثانی اینست وشاعر معلوم نه وکان میافتد که از منشآت قدماست

بیاور آنچه دل ما بیکدیگر کشدا
غلام ساقی خویشم که بامداد بکاه
چو تیغ باذه بر آهیختم از نیام قدح
چه زرچه سیم وچه خاشاک پیش مرد آن روز
خوش است مستی واز روزگار بی خبری
اکر بساغر زرین هزار باذه کشم
در نشاط آنکه کشاده تر باشد
بسرکش آنچه دم بار او بسر کشدا
مرا ز مشرق خم آفتاب بر کشدا
زمانه باید تا پیش من سپر کشدا
که از میانه سیاه آب رز کشدا
که چرخ غاشیه مست بی خبر کشدا
هنوز همت من ساغر دگر کشدا
که مست باشم وساقی مرا بدر کشدا

بیاور آنچه دل ما بیکدیگر کشدا
غلام ساقی خویشم که بامداد بکاه
چو تیغ باذه بر آهیختم از نیام قدح
چه زرچه سیم وچه خاشاک پیش مرد آن روز
خوش است مستی واز روزگار بی خبری
اکر بساغر زرین هزار باذه کشم
در نشاط آنکه کشاده تر باشد

No. F 171 nüshası yazıldığı zaman, yani Receb 749 (Eylül-Ekim 1348)'da, hakkında ölmüş kimseler için kullanılan dualar kullanılmış olduğundan, hayata gözlerini kapamış bulunuyordu.

Sayf-i Farğānî'den şimdilik nüshaları yukarıda tavsif edilmiş olan bir *Dīvān*'ı elimizde bulunmaktadır. Bu *Dīvān*, yine tavsif sırasında kaydedildiği gibi, 10.500 kadar beyti ihtiva eder ve kaside ve gazel şeklindeki şiirler ile birkaç kıt'a ve 25 kadar rubaîden meydana gelmiştir.

Farğānî'nin gazel şeklindeki şiirleri, başka büyük sūfî şairlerin gazelleri gibi, bilhassa aşk mevzularına dairdir. *Dīvān*'ın edebî bakımından en güzel kısımlarını teşkil eden bu şiirlerde şair en çok teşbih sanatını kullanır. Fakat onun teşbihlerinde İran edebiyatında hemen hiç alışılmamış unsurlardan istifade edilmiştir. Şekil bakımından, kasidelerinde olduğu gibi, redife çok yer vermesi bazı beyitlerin kuvvet ve canlılığını azaltmaktadır. Bununla beraber üslûbu her zaman son derecede akıcıdır. Bazı şiirleri gerek kelime, gerek ifade tarzı bakımından büyük şair Hâfîz'ı (ölümü 792/1390) hatırlatmaktadır. Sayf-i Farğānî Hâfîz'dan çok eski olduğundan, ondan müteessir olduğunu düşünmeğe imkân yoktur. Buna karşılık Sayf-i Farğānî çok karışık bir devirde yaşadığından ve eseri mahdut bir çevreden dışarı çıkmamış gibi görüldüğünden, ruhunu bütün tesirlere karşı sonuna kadar açık bulunduran Hâfîz'ın²¹ da Sayf'in tesirinde kalması da düşünülemez. Herhalde her iki şair de bir üçüncü şairin, meselâ Sa'dî'nin tesirinde kalmış olmalıdır. Sayf-i Farğānî'nin yukarıda bahsedilen Sa'dî ile mektuplaşması da bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir. Bundan başka Farğānî diğer bazı şiirlerinde de Sa'dî'yi zikrederek, ona karşı duyduğu hayranlığı anlatıyor. Nitekim bir gazelinde şöyle diyor²²: “Ey Sa'dî ben sana nazire olarak sözler, şiirler söyledim; benim seninle sohbet etmemden daha iyi ne var?”

Sayf'in *Dīvān*'ında başka şairlerden yalnız meşhur Rūdakî'nin “Mōliyān ırmağının kokusu geliyor, sevgili yarin kokusu geliyor” diye başlayan şiiri için söylenmiş iki nazire vardır²³. *Dīvān*'ında

²¹ Mîrzâ Muḥammad Kazvîni, *Ba'zî tazmînâ-yi Hâfîz (Yâdigâr, Tahran, 1323 H.ş., c. I, sayı 5, s. 67 v.dd.)*.

²² Ü. K. No. F171, varak 250^b

سعدیا من بجواب تو سخنها کفتم چه ازان به که مرا با تو بوذ کفت و شنید

²³ F171, varak 79^b v.d. Bu şiir ve bunun nazireleri için bk. Nizâmî-i 'Arûzî, *Çahâr makâla*, neşr M. Muḥammed Kaḫzîni, Kahire-Leyden, 1910, metin s. 33 v.d.

iktibas veya intihal sayılabilecek şiirler aramak beyhudedir. Esasen kendisi de galiba bundan çok çekinmektedir. Dostlarının arzusu üzerine, yalnız ilk iki beytini hatırlıyabildikleri bir 'gazeli tamamlayınca, bunu *Dīvān*'ına aldığı zaman, bir giriş yaparak, ilk iki beytin kendisine ait olmadığını bilhassa kaydeder²⁴. Böyle bir şairin başkalarından beyitler veya şiirler alıp, kendine mal etmeyeceği meydandadır.

Fargānî'nin uzun şiirlerine, sırf bu sebepten dolayı kaside şeklinde oldukları kabûl edilebilecek olan şiirlerine gelince, bunlar çok çeşitli mevzulara dairdir. En çoğu, bekleneceği gibi, tasavvufî ve umumi mânada ahlâkî şiirlerdir²⁵. Böyle şiirlerde, galiba Anadolu'nun o zaman içinde bulunduğu felâketler sebebi ile, hemen daima bedbin bir görüş hâkimdir. Üslûbunun parlak bir örneğini teşkil eden şu şiirde de böyle bir görüş anlatılmaktadır²⁶:

“Benim ve senin için makam olan bu dünya, bak, ne karanlık bir mezbeledir! Yaşayanlara azap vermek için yılan ve akrep dolu bir mezardır. Bugün içinde bulunan her canlı ölülerin hasretini çekmektedir. Öyle bir yer ki, burada kimse, vücudu rahat olarak, ruh sükûneti bulamamıştır. Burada seni harman gibi döğerler; daneyi saman karşılığında satın alsan yine pahalıdır. Uyanık olan burada yasdık bulmadı, çünkü bu ölülerin yatağıdır. Bu alçak dünya kuyruğu paça gibi olan bir koyuna benzer; kemikte gizli olan zehir bin şah öldürmüş bir zehirdir. Hastanın şifa bulmadığı dünyada, sağlam olan daima takatsizdir. Bu hapiste —daima tehlikedesin ve bunun yeridir— kurtulman için, elin kopmuş bir ip, ayağın kırık bir merdivendir. Balı bin iğneye sebep olur, kazancı ziyan sermayesidir. Ruh ve insanlar için kıymetli olan kimse, bugün burada emniyetsiz ve zelildir; arkasında köpekler olan bir ava, insanların arkasına düşmüş bir köpeğe benzer. Her ne kadar efendi

²⁴ *Dīvān*, F171, varak 89^b.

بیت اول و ثانی این غزل اختراع بزرگانست و چون بقایای آن نیست تا جماعتی دوستان از زوایای بطون ظهوری نیافته بود و از قول کس سماع نکرده بودند مرا بر آتمام آن الزام کردند تتمیم آن لازم شد نه بیت دیگر الحاق کرده آمد از توارد خاطر و نخل و سرقه نیست و هذا اقول . . .

²⁵ Meselâ bk. F171, varak 16^a, 62^a, 77^a, 362^b v.b.

²⁶ F171, varak 323^b v.d. Metni için bk. burada seçmeler No. 1.

kedi gibi, zalimlerin sofrası etrafında ise de, sofraya gibi ekmekle dolu olduğu halde, köpek gibi karnı doymuyor.”

Bu uzun şiirler arasında Anadolu'nun o zamanki içtimaî sıkıntı-
larını şairane bir ifade ile anlatanlar da vardır. Bunlar rüşvet alan,
dinin emirlerine o kadar ehemmiyet vermeyen kadılar ile kim olduk-
ları söylenmeyen, fakat halka zulüm yaptıkları anlaşılan kimseler,
kendini sūfî gibi gösterip, sūfîlik ile alâkası bulunmayan, haram yiye-
rek dünya işleri için dini âlet eden sūfîler ve domuz gibi rakeden
dervişler aleyhinde hicivler şeklinde yazılmıştır²⁷. Meselâ bir şiirinde
“Ey hile yapan, haram tadan ve rüşvet yiyen kadı! Dinin dinsizlik,
şiarın şeriatsızlıktır”²⁸ der. Bunun gibi, dini ihmal eden medrese
âlimleri de onun şiddetli tenkitlerinden kurtulamazlar. Meselâ bir
medrese âlimi hakkında şöyle diyor²⁹: “Ey sarık ve cübbe ile dinde
imam olan, dünyayı terket! Çünkü cübbe ve sarık din değildir.
Ey lâkabı Fulân al-Dunyâ va'l-Dîn olan, dünyanın ârisin ve din
senin adından utanmaktadır. . . Medresede araştırma ve ders tekrar-
lama din içindir, halbuki ey seçilmiş âlim, din orada öldü!”

Devletin gelirlerini elinde tutan ve bu gelirlerden âlim ve şeyh-
lere aylık veren veya vermesi icap eden kimselerden de şikâyetçidir.
Nitekim bir şiirinde şöyle demektedir³⁰: “Bir kimse bu nimet sahip-
lerinin nimetinden aylık aldımı, kedi gibi kâse yalamış, köpek gibi
murdar yemiş olur. Ey oğul, bugün bu anbardan fare gibi bir dane
yiyenin başını yılan başı gibi ezerler. . . Ey Tanrı, bu aylık geliri
çaresiz olarak yemiş olan Freganeli Seyf, şimdi tövbekârlar gibi,
günahından mağfiret diliyor”.

²⁷ Bk. meselâ F171, varak 3^a, 4^a, 64^b, 105^b, 221^b v.b.

²⁸ *Aynı yazma*, varak 3^a:

که بی دینی است دین تو وی شرعی شعار تو ایاقاضی حیلت کرحرام آشام رشوت خور

²⁹ *Aynı yazma*, varak 361^b v.d.

ترك دنیاکن که نبوذ جبه و دستار دین
ننکک دنیاپی واز نام تو بوذده عاردین
وز تو آنجا فوت شد ای عالم مختار دین

ای بدستار و بجه کشته اندر دین امام
ای لقب کشته فلان الدین والدنیا ترا
بحث و تکرار از برای دین بوذ در مدرسه

³⁰ *Aynı yazma*, varak 222^a v.d.:

همچو کر به کاسه لیسید و چوسک مردار خورد
هرکه روزی دانه چون موش ازین انبار خورد
سیف فرغانی که این ادرار از ناچار خورد

هرکسی از نعمت این منعمان ادرار خورد
همچو مارش سرهمی کوبند امروز ای پسر
یارب این ساعت چوتائب ازکنه مستغفرست

Bütün bunlar ile beraber Sayf-i Farğânî'nin en çok ve en şiddetle tenkit ettikleri halka zulüm yaparak, memleketi korku ile dolduran emîrler, hükümdar naipleri ve bunların yakınlarıdır. Farğânî bunları hicvetmekten, bazan da onlar hakkında en şiddetli kelimeleri kullanmaktan asla geri durmaz. Onun bu mevzulardaki şiirlerini, medenî cesaret bakımından, tereddütsüzce bütün İran edebiyatında eşsiz saymak lâzımdır. Çünkü bu edebiyatın hiçbir şairi devrin ileri gelenlerini onun kadar pervasızca ve aynı zamanda şiddetle hicvetmeğe cesaret edememiştir. Kendisi bu tenkitlerini bazan bir hükümdara yazdığı bir nasihat şiirinde ifade eder. Meselâ şu şiirinde, ismin zikretmediği bir hükümdara hitap ederek, onun en ileri gelen memurlarını ve hattâ akrabalarını tenkit etmektedir³¹:

“Ey hükümdar halk senin teminatın altındadır, senin emniyet veren gölgeni istiyorlar... Zamanında bulunan bu alçak zalimlerden zaman halkına zulümler gelmektedir. Senin naiplerin olan bu topluluk, ansızın gelen felâketler gibi, halkın mahvına sebep oldu. Böyle nekesler senin adamların olalıdan beri hiç kimsede sükûnet kalmadı. Kendi kazançları için seni ziyana sokan böyle kimselerden sermayeyi al!.. Hükümdarlığında seninle ortak olmuşlardır, doğru söylüyorsun, onlar senin kardeşlerindir. (Bununla beraber) parmağın gibi senden bir parça olsalar da, ellerini ülkeden çektir. Koyun kurttan nasıl zahmet görürse, Rumlular, Anadolu lular, senin köpeklerinden öyle zahmet çekiyorlar. Sofranın etrafında bulunan bu kedicikler köpek gibi ekmeğimize kastediyorlar. İnsanın ayağını köpek gibi kapmak için köpek gibi başlarını senin eşiğine koymuşlar. Kendi damaklarını tadlandırıyorlar, fakat sonunda ağzının acılığı olacaklardır... Sakın onların dillerine bakma, çünkü gönülden senin can düşmanındırlar... Memleketin köşelerinde ihtiyarlar genç devletinin duacılarıdır. İyilik isteyip, öğüt verenler, Ferganeli Seyf gibi, cennete doğru senin kılavuzlarındırlar”.

Sayf-i Farğânî bazan yeni vezir olmuş bir kimseye iyilik ve cömertlik yapmasını, seher vakitlerinde dua eden mazlumları unutmamasını, muhtaçların elinden tutmasını v.s. tavsiye ederek, yine devrinin içtimaî sefaletini gösterir³², bazan da vazifesinden atılan ve muhtaçlardan aldıkları ile büyük servet temin etmiş olan bir vezire

³¹ Aynı yazma, varak 107^b, v.d. Metni için bk. burada seçmeler, No. II.

³² Aynı yazma, varak 267^b v.d.

beddua eder³³. O emîrleri, hem büyük olanlarını da, yine isim zikretmemekle beraber, açıktan açığa hicveder. Nitekim bir şiirinde şöyle demektedir³⁴: “Katı kalbli, gevşek düşünceli, tedbirsiz emîr, ey büyük emîr, sen himmetim yanında küçüksün. Emîr, adalet ile ülkeyi cennet haline getirmezse, hurî de olsa, cehennem ehлиндendir. Ey emîr, sen kulların efendisi isen de, kulsun ve bir Tanrıdan kaçınmazsın. Hâdiselerin yayından üzerine ok tevcih edildimi, kılıç ordu-ları orada kalkanı bırakacaklardır. Senin yüzünden ülkenin konak-ları korku ile doludur, senin yüzünden dinin kaideleri bozulmaktan emin değildir. . . Yoksulların gümüşünden altın kemer yaptırıyorsun, (fakat) böyle kazançtan birçok keseler boşalacaktır. . .”

Yeni kanunlar ve nizamlar koyacağım diye memlekette haksız-lıklar yapan bir veziri tenkit ederken de, yine zulüm yapan ve halkı soyan emîrlerden bahseder³⁵: “Ey ülkede adalet kanunu koyuyorum diyen, ey buyrukları bütün kanun dışı olan, zulüm yaptın. Hırs ve tamah hastası olan bu emîrler, sağlık hastalıktan nasıl uzaksa, adalet kanunundan öyle uzaktırlar. Kılıç gibi elleri her an zulüm ayağına yapışmış, haksızlık meydanında adaletin kanını döküyorlar. Korka-rım ki, din evinin damı ansızın tabanı üzerine yıkılacaktır, çünkü ada-let sütunları çok çürüdü. Bu zalimlerin devletlerinin hilâli dolun ay haline geldiğinden, günden güne artması gereken adalet ayı her gece eksiliyor. Başkaları içinde buhurdanlık gibi ihsan öd ağacını yaktılar, bu âdi insanların adalet ocağında gübre bulunmaktadır. Adalet suyu ile ihsan eli bu alçakların zulmünün kirini bir adalet sabunu ile yer yüzünden silecektir. Gerçi adalet ve dini bilmiyorsun, fakat bil ki, dinin mânası doğruluk, adaletinki iyiliktir. Devlet atlasını giydiğin için zamanında zulmünün çıplakları için süslü adalet elbisesinden yüz zırh ihsan et! Bu akreplerin zulüm yılanlarının dişlerini adalet efsunu ile sökmek için âdil bir hâkim lâzım. Ey Ferganeli Seyf, zulmün uğursuz baykuşu meydana çıktığından, adaletin uğurlu kuşu anka gibi ortadan kayboldu”.

Aynı şekilde zalim kimseleri korkutmak için, bazan dünya nimet-lerinin geçiciliğinden, ölümün herkesin boğazına tıkanacağından

³³ *Aynı yazma*, varak 360^b v.d.

³⁴ *Aynı yazma*, varak 327^b. Metni için bk. burada seçmeler, No. III.

³⁵ *Aynı yazma*, varak 222^b v.d. Metni için bk. No. IV.

bahseder. Bu mânadaki çok güzel bir şiirinin ilk beyitleri şunlardır ³⁶:

“Ölüm sizin de cihanınız üzerinden geçecektir, sizin de zamanınızın parlaklığı geçecektir. Bu mihnet baykuşu, harap etmek için, sizin de devlet evinizin üzerinden geçecektir. Günlerin neketi, son bahar rüzgârı gibi, ansızın sizin bağ ve bahçelerinizin üzerinden esecektir. Herkesin boğazına tıkanan ecel suyu sizin de ağzınıza ve boğazınıza tıkanacaktır. Ey zulüm yapmak için kılıçları mızraklar gibi uzatılmış olan sizler, sizin de mızraklarınızın sivriligi geçecektir. Âdil olanların adaletleri dünyada ebedî olarak kalmadı, sizin de zalimlerinizin adaletsizliği geçecektir. Ülkede aslanların kükremesi geçti gitti, köpeklerinizin bu hav-havı da geçecektir. Atı olanların kopardıkları toz yatıştı, eşeklerinizin nimet kazanma tozları da geçecektir!”

O zamanki Anadolu'nun acıklı halinin tam bir tablosu İlhanlı hükümdarı Gazan Han'a (hüküm yılları 694—703/1295—1304) hitaben yazılmış olup, yukarıda bir münasebetle anılmış olan iki uzun şiirde verilmektedir. Anvarî'nin 548/1154 yılındaki Oğuz isyanı sebebi ile Horasan'ın içine düştüğü feci durumu anlatan ve Semerkand hakkına gönderilmiş olan kasidesine ³⁷ E. G. Browne'ın “*Horasan'ın göz yaşısı*” ³⁸ adını vermesine mukabil, bu şiirlere “*Anadolu'nun göz yaşları*” adı verilebilir. Öyle görünüyor ki, Farğânî, birinci şiiri yazarken, muhakkak Anvarî'nin kasidesini gözönünde bulunduruyordu; hiç olmazsa, bu kaside hafızasında hazır bir vaziyette idi. Çünkü her iki şiirin vezinleri ve kafiyeleri aynıdır. Bu benzerlik herhalde bir tesadüfe hamledilemez. Şiirler, edebî değer bakımından, Anvarî'nin kasidesinden hiç de aşağı görünmemektedir. Burada şu noktaya da işaret etmek gerekir ki, Farğânî, bilhassa ikinci şiirinde, Türkmenlerin anî baskınlarından da şikâyet edip, Gazan'ı Anadolu'ya gelerek, içtimaî nizamı yeniden kurmağa teşvik eder. Onun Moğol hükümdarı hakkındaki bu iyi zannı ile göçebe Türkleri beğenmemesi yerleşik ve göçebe iki ayrı içtimaî nizamın birbirlerine uymaması ile izah edilmelidir. Bu devir gibi devlet idaresinin ve asayişin tamamıyla sarsıldığı bir devirde göçebe unsurların, baskın, yağma ve her türlü tecavüzler ile, şehirlilere büyük zararlar verdirmeleri dolayısıyla,

³⁶ Varak 323^b v.d. Metni için bk. seçmeler, nr. V.

³⁷ *Kaşâ'id-i Anvarî*, Naval-Kişor, 1292, s. 167 v.dd.

³⁸ *A Literary History of Persia, II. From Firdawsî to Sa'dî*, London, 1920, s. 386 v.d.

şehirlilerin onlara karşı düşmanlık ve kin beslemeleri tabii sayılabilir. Aynı zaman ve şartlar içinde bulunan diğer Türk şairleri, bu arada meselâ Sultân Valad, göçebe Türkler hakkında Sayf-i Farğânî'den çok daha ağır ve şiddetli sözler sarfetmişlerdir³⁹. Burada kaydetmek icap eder ki, Farğânî'ye göre göçebe Türkler Anadolu'nun o zamanki bedbahtlıklarının birçok sebeplerinden ancak birini, hattâ en sonda zikrettiğine göre, ehemmiyetsiz birini teşkil etmektedir.

Sayf-i Farğânî'nin Gazan Han'a gönderdiği ve "*Anadolu'nun göz yaşları*" denilebilecek olan iki kasidesinin biri şudur⁴⁰:

"Ey saba rüzgârı, yolun bir gün Tebriz tarafına düşerse, adaletli hükümdarın dergâhına bizden haber ulaştır. Zaman hükümdarı Gazan Han'ı görürsen, söyle: —Ey bütün günleri zafer gününden daha uğurlu olan hükümdar, Cengiz Han kökü senin gibi temiz dinli bir dal meydana getirmemiştir; sultanların ülkesi senin gibi adalet yapan bir padişah görmemiştir. Sedef içindeki inci gibi, hareketlerinde insanlık, aydaki nur gibi yüzünde güzellik vardır. . .

"Ey Kısra gibi adaletli hakan, bugün Rum diyarında, Anadolu'da, Ömer'in adaleti olmadığı halde, Haccâc'ın zulmü hâkimdir. Sen müslüman oldun, halbuki müslüman olmayan hâkimler elinde o ülkede müslümanlıktan eser kalmamıştır. Ârifler yersiz ve elbisesiz, âlimler ekmeksiz ve susuz; hankah yaygısız ve çatısız, medrese damsız ve kapısız! Hem ecelin zehri mazlumlar için can şifası olmuş, hem de ciğer kanı dervişlerin ruhunun gıdası haline gelmiş. Mal sahipleri, zavallılar gibi hırka giyiyorlar, (eskiden) altın biriktirenler dilenci gibi bir lokma bir şey istiyorlar. Kıtık memleketi öyle kapladı ki, günlük azık için, kardeş kız kardeşi, oğul anneyi öldürmüş. Ciğeri yanık kimseler, yaşamaktan usanmış bir halde, aç köpekler gibi birbirlerine düşmüşler. Zalimlerin kalpleri ölmüş, zavallı mazlumlar feryad ediyorlar; ölünün inleyene kalbi hiç yanmıyor. Zalimler kan alıcılar gibi kan döküyorlar ve onların yüzünden halkın gam ve ıztırabı başını neşter gibi can damarına vuruyor. Ev yakan zalimler, iffet perdesini yırtan kâfirler müslümanların namus örtüsünü daha ne zamana kadar parçalayacaklar? Bir cihan dolusu mazlumu; zalim-

³⁹ Bk. M. Fuad Köprülü, *anılan makale (Belleten, VII, 459 v.d. ve bu sahifelerdeki notlar)*.

⁴⁰ *Aynı yazma*, varak 106^a v.d. Kaside çok uzun olduğundan —hepsi 48 beyit—, burada ancak seçme beyitler verilmiştir. Metni için bk. burada seçmeler, No. VI.

lerin cefasından ve feleğin sıcak, soğuk türlü hâdiselerinden, dudakları kurumuş, gözleri yaşlı bulursun. Bir kimse emin bir yerde oturmak isterse, mezarın karnına ve toprak yığını üzerinde lâhdin yanına girmelidir. Zamanımızda İsa'nın gökten inmesi mümkün olmadığından, Mehdi gibi beklediğimiz Gazan'ın adaletidir. . .

“Ferganeli Seyf öğüt verip, hali anlattı. Onun öğüt ve şiiri senin temiz ruhuna tesir etsin! Öğüt acı olsa da faydalıdır, (nasıl ki) şeker tuzsuz olduğu halde damağa tatlı gelir. . . Ben şair değilim ki, şah için bir kimseyi öğeyim, ancak nimet hakkı için bu kadar öğüt verdim. Nefis ve mizacın tesirine uyararak, kimsenin iyilik veya kötülüğünü söylemedim; altın veya gümüş için kimseyi öğmedim veya yermedim. Fakirlik mekânında bir mevki bulmuş olan bizler, alçağa baş eğerse, öküz bizden daha iyidir. . .”

Gazan Han'a gönderilmiş olan ikinci manzum mektup şudur ⁴¹:

“Ey saba rüzgârı, bir an ruhumla yoldaş ol, istersen şah tarafına benden bir söz götür! Cihan padişahlarının önderi ve dayanağı Kazan'a bu ülkenin perişanlığı hakkında bilgi ver! De ki, içinde yüzden fazla Firavun bulunan bu ülkede (Mısır) ekmek kıymetli (Aziz)dir, çünkü Yusuf gibi olan buğday kuyuya düşmüştür. De ki, ey varlığı memleket tahtı ile padişahlar padişahlığı mevkiini süsleyen, bu ülkede arslan, eğer ekmek için köpekler yanında tilkilik yapmıyorsa, kedi gibi fare avlıyordu. Her aç a ekmek veren ileri gelenler, kapı köpeği gibi, kemik arayıcı oldular. Bu halden dolayı emniyet ortadan o kadar kalktı ki, imkân bulursa balığın sudan korkacağından korkulur. Zulüm eli bundan sonra kısalsa da, fitne her bir taraftan ayağını uzatacaktır. Evler viranlıktan tilki yuvası oldu, şehirler padişahsızlıktan satranç tahtasının hanelerine döndü. Örümcek dokuma tezgâhı kursa, hâkimler hemen *oğabcur* ⁴² ve *tamga* vergileri isterler. Başu bozuk (*haşari*) Türkmenler her an, her bir taraftan ecel gibi şehre ansızın baskın yapıyorlar. Rum'da, Anadolu'da, İslâmiyetten isimden başka bir şey kalmamıştır; dinin kutbu sarsılmış, şeriatin desteği çürümüştür. *Abdal* Hızır Anadolu tarafına giderse, ona —ölümü mü istiyorsun?— denilmesinden korkulur. Mem-

⁴¹ Aynı yazma, varak 102^b v.d. Metni için bk. burada seçmeler, No. VII.

⁴² Ashında aynen böyle. *Kobçur* denilen vergi olabilir (bk. B. Spuler, *Iran Moğolları*, trc. Cemal Köprülü, *T.T.K* Yayınlarından, seri IV, No. 4, Ankara 1957, s. 336).

leket bütün kötü işler ile dolmuştur, iyi şeyler yoktur; kötülüğü menetmek şöyle dursun, iyiliği emreden kim? Tanrı gölgesinin gölgesi Gazan Han imdatlarına yetişmezse, halkın zerrelere gibi dağılmasından korkulur. Yardım etmezsen mevcut olan son nefes de tükenecektir; yardım edersen, talih ve zafer sana yoldaşlık edecektir. Ey güneş, şeref evine gel ve halk üzerine nur ol, zira yıldızdan ay hasıl olmuyor. Tanrı lütfundan sonra, senin gibi dahi bir padişahın başka kimse böyle bir felâkete mâni olup, onu defedemez.”

Bu çok acı şiirlerde Anadolu'nun XIV. asrın ilk yıllarındaki acıklı durumu son derecede canlı bir şiir ifadesi ile anlatan Sayf al-Din Farğânî, örneklerin herhalde açık bir şekilde ispat ettiği üzere, Farsça yazan en büyük şairler arasında yer almağa lâyık büyük bir şairdir.

SEÇMELER

I.¹

دنیا که من و ترا مقامست
بنگر که چه تیره خاکدانست

پر کرّدم و پر زمار گوری
از بهر عذاب زندگانست

هر زنده که اندروست امروز
در حسرت حال مردگانست

جائست که اندرو کسی را
بی راحت تن آنس جانست

در وی که چو خرمنت بکوبند
گر دانه بکه خری گرانست

ببذار درو نیافت بالش
کین بستر از آن خفتگانست

این دنی² دون چو گوسفندست
کش دنبه چو باجه استخوانست

زهریست هزار شاه کشته
مغزش که در استخوان نهانست

در وی که شفا نیافت رنجور
پیوسته صحیح ناتوانست

¹ Üniversite Kütüp., nr. F 171, vrk. 323 b v. d.

² در اصل : دنیای.

از بهر خلاص تودرین حبس
 کاندرا¹ خطری و جای آنست
 دست تو گسسته ریسپانیت
 پای تو شکسته نردبانست
 نوشش سبب هزار نیش است
 سوذش همه مایه زیانست
 نا ایمن و خوار در وی امروز
 آنکس که عزیز انس و جانست
 چون صید که در پیش سگانند
 چون کلب که در پی کسانست
 هر چند که خواجه ظالمان را
 همواره چو گربه گرد خوانست
 چون سگ شگمش نمی شود سیر
 با آنک² چو سفیره پرزنانست²
 آنکس که چو سیف طالبش را
 دیوانه شمرد عاقل آنست

II.³

خسروا خلق در ضمان تو اند
 طالب سایه امان تو اند . . .
 ظلمها می روز بر اهل زمان
 زین عوانان که در زمان تو اند

¹ در اصل : کندر .² در اصل : بدون نقطه .³ Aynı yazma, vrk. 107 b v. d.

چون نواب هلاك خلق شذند
 این جماعت که نائبان تو اند
 هیچ کس را نماند آسایش
 تا چنین ناکسان کسان تو اند
 مایه بستان ازین چنین مردم
 کز پی سوذ خود زیان تواند . . .
 با تو در ملک گشته اند شریک
 راست گوئی بر اذران تو اند
 دست ایشان ز ملک کوتاه کن
 ورچو انگشت تو ازان تو اند
 رومیان همچو گوسپند از گرگ
 همه در زحمت از سگان تو اند...
 همچو سگ قصد نان مادرند
 گریبگانی که گرد خوان تو اند
 کام خود میکنند شیرین لیک
 عاقبت تلخی دهان تو اند . . .
 بزبانشان نظر مکن زینهار
 که بدل دشمنان جان تو اند
 دعوی دوستی کنند ولیک
 دوستان تو دشمنان تو اند . . .
 در زوایای مملکت پیران
 داعی دولت جوان تو اند
 ناصحان همچو سیف فرغانی
 سوی فردوس رهبران تو اند

III.¹

بنزد همت من خردی ای بزرگ امیر
 امیر سخت دل سست رای بی تدبیر
 بعدل چون نکنند ملک را بهشت صفت
 اگرچه حور بوذ زاهل دوزخست امیر
 توای امیر اگرچه خواجه غلامانی
 تو بنده و ترا از خدائی نیست گزیر
 جنود تیغ آنجا سپر بنیدازند
 که بر تورا ست کنند از کمان حادثه تیر
 ز تو منازل ملکست ممثلی از خوف
 ز تو قواعد دین نیست ایمن از تعبیر...
 کمر زر کنی از سیمهای محتاجان
 بسا که کیسه تهی گردد از چنین توفیر...

IV.²

ای که اندر ملک گوئی می نهم قانون عدل
 ظلم کردی ای اشارات همه بیرون عدل
 این امیرانی که بیماران حرص اند و طمع
 همچو صحت از مرض دورند از قانون عدل
 دست چون شمشیرشان هر ساعتی در پای ظلم
 بر سر میدان بیدادی بریزد خون عدل

Aynı yazma, vrk. 327 b¹Aynı yazma, vrk. 222 b v. d. ²

زان همی ترسم که ناگه سقف برفرش اوفتد
 خانه دین را که بس باریک شد استون عدل...
 چون هلال دولت این ظالمان شد بدرتام
 هرشب نقصان پذیرد ماه روز افزون عدل
 دیگران دروی چو مجمرعود احسان سوختند
 وین خسان را همه سرکین است درکانون عدل
 آب عدل و دست احسان شویند از روی زمین
 چرک ظلم این عوانان را بیک صابون عدل
 گرچه عدل و دین نمی دانی ولی می دان که هست
 راستی معنی دین و نیکویی مضمون عدل
 اطلس دولت چو در پوشیندی احسان کن بدور
 بهر عریانان ظلمت صد زره زاکسون عدل
 حاکی عادل همی باید که دندان برکنند
 مارظلم این عقارب را بیک افسون عدل...
 سیف فرغانی چو پیدا گشت بوم شوم ظلم
 راست چون عنقا نهان شد طائر میمون عدل

V.1

هم مرگ بر جهان شما نیز بگذرد
 هم رونق زمان شما نیز بگذرد
 وین بوم محنت از پی آن تا کند خراب
 بر دولت آشیان شما نیز بگذرد

باذ خزان نکبت ایام ناگهان
 بر باغ و بوستان شما نیز بگذرد
 آب اجل که هست گلوگیر خاص و عام
 بر حلق و بر دهان شما نیز بگذرد
 ای تیغتان چونیزه ز بهرستم دراز
 این تیزی سنان شما نیز بگذرد
 چون داد عادلان بجهان در بقا نکرد
 بیداد ظالمان شما نیز بگذرد
 در مملکت چو غرّش شیران گذشت و رفت
 این عوعو سگان شما نیز بگذرد
 آنکس که اسب داشت غبارش فرونشست
 گردِ تنعم خران شما نیز بگذرد . . .

VI.¹

ای صبا گرسوی تبریز افتدت روزی گذز
 سوی درگاه شه عادل رسان از ما خبر
 پادشاه وقت غازان را اگر بینی بگو
 کای همه ایام تو میمون تر از روز ظفر
 اصل چنگیز خان نزاده چون تو فرعی پالکدین
 ملک سلطانان ندیده چون تو شاهی دادگر
 مردمی در سیرت تو همچو گوهر در صدف
 نیکوی در صورت تو همچو نور اندر قر...

کاندیرین¹ ایام ای خاقان کسری معدلت
 ظلم حجاج است اندر روم بی عدل عمر
 تو مسلمان گشته واز نا مسلمان حاکمان
 اندران کشور نمانده از مسلمانی اثر
 عارفان بی جای وجامه عالمان بی نان و آب
 خانقه بی فرش و سقف و مدرسه بی بام و در
 هم شفای جان مظلومان شده زهر اجل
 هم غذای روح درویشان شده خون جگر
 خرقة می پوشند چون مسکین خداوندان مال
 لقمه می خواهند چون سائل نگهبانان زر
 قحط ازان سان گشته مستولی که بهر قوت روز
 کشته خواهر را برادر خورده مادر را پسر
 مردم تشنه جگر از زندگانی گشته سیر
 چون سگان گرسنه افتاده اندر یکدیگر
 ظالمان مرده دل و مظلومان نوحه کنان
 هیچ دلسوزی نباشد مرده را بر نوحه گر
 ظالمان خون ریز چون فصّاد و زیشان خلق را
 خون دل سر بررگ جان می زند چون نیشتر
 هتک استار مسلمانان چنین تا کی کنند
 ظالمان خانه سوز و کافران پرده در
 از جفای ظالمان و گرم و سرد روزگار
 یک جهان مظلوم را لب خشک یابی² دیده تر

¹ در اصل : کاندیرین.

² در اصل : نابی .

اشکم گورست وپهلوی لحد بر پشت خاک
 گر کسی خواهد که اندر مأمنی سازد مقرر
 چون نزول عیسی اندر عهد ما ناممکنست
 عدل غازانست ما را همچو مهدی منتظر. . .

سیف فرغانی نصیحت کرد و حالی باز گفت
 باذ پند و شعر او در طبع پاکت کارگر
 سوذ دارد پند اگرچه اندر و تلخی بوذ
 خوش بوذ در کام اگرچه بی نمک باشد شکر

من نسیم شاعر که مدح کس کنم مرشاه را
 از برای حق نعمت پند دادم این قدر
 خیر و شر کس نگفتم از هوای طبع و نفس
 مدح و ذم کس نکردم از برای سیم و روز
 ماکه اندر پایگاه فقر دستی یافتیم
 گاو از ما به که گردون را فروذ آریم سر

VII.¹

ای صبا بادم من کن نفسی همراهی
 بسوی شاه بر از من سخنی گر خواهی
 قدوه و عمده شاهان جهان قازان را
 از پریشانی این مُلک بده آگاهی

گو درین مصرکه فرعون درو صد بیهشت
 نان عزیز است که شد یوسف گندم در چاه
 گو بدان ای بوجود تو گرفته زینت
 کرسی مملکت و مسند شاهنشاهی
 شیر چون گربه درین ملک کند موش شکار
 بهر نان گر نکند¹ نزد سگان روباهی
 سرورانی که بهر گرسنه نان میدادند
 استخوان جوی شده همچو سگ درگاهی
 امن ازین خاک چنان رفته که گریابد بار
 خوف آنست که از آب بترسند ماهی
 فتنه از هر طرفی پیش نهد پای دراز
 گریبگیزد پس ازین دست ستم کوتاهی
 خانها لانه روباه شد از ویرانی
 شهرها خانه سطرنج از بی شاهی
 حاکمان دردم او اُقَبَجُر و تمغا خواهند
 عنکیوت ار بنهد کارگه جولاهی
 خرمن سوخته شد ملک و بر ایشان بجوی
 اسب سطرنج کجا غم خورد از کاهی
 ترکان حشری² هر نفس از هر طرفی
 بر ولایت بزند همچون³ اجل ناگاهی
 نیست در روم از اسلام بجز نام و شده است
 قطب دین مضطرب و رکن شریعت واهی

¹ در اصل : بکنند.

² در اصل : خسری.

³ بزند همچون : در اصل : برند چون

بیم آنست که ابدال خضر را گویند
 گرسوی روم روز¹ مردن خود می‌خواهی
 مملکت جمله پر از منکر و معروفی نه
 که بخیر امر کند تا بود از شر ناهی
 خلق بیم است که چون ذره پراکنده شوند
 گر بایشان نرسد سایه² ظلّ اللّهی
 گر نیابی بروذ این رمقی نیز که هست
 وریابی کنذت بخت و ظفر همراهی
 آفتابا بشرف‌خانه³ خویش آی و بباش
 نور بر خلق کز استاره نیاید ماهی
 بعد فضل احدی مانع و دافع نبوذ
 اینچنین داهیه را غیر توشاهی داهی

VIII.²

گربنگرد برحمت چشم خوش تو ما را
 نرگس همی نیارذ اندر نظر گیارا
 دل می‌دهد گواهی کورا تو بُرد خواهی
 چشمت بتیر غمزه گو جرح کن گوارا
 ای محتشم بخوبی هستم فقیر عشقت
 در شرع بر توانگر حقی بوذ گذارا
 گر سایه⁴ جمالت بر خاک تیره افتد
 چون آفتاب ذره روشن کند هوارا

¹ در اصل : روی.Aynı yazma, vrk. 234 a ²

حسنت بغایت آمدن زان صید کرد دل را
 عشقت بقوت آمدن از ما ببرد ما را
 عشق فراخ کامت در دل نهاد پای
 بر میهمان شادی غم تنگ کرد جارا
 بسیار جهد کردم اندر مقام خدمت
 تا تحفه بسازم درگاه کبریارا
 دل از درخت همت افشاند میوه جان
 برگی جزین نباشد درویش بی نواری
 در آشنایی تو خویشی بریدم از خود
 بیگانه وار منگر زین پیش آشنارا
 قهرت شکست پایم گشتم مقیم گویت
 لطفت گرفت دستم بر دم بسر وفارا
 سیف ارز حکم یارت شمشیر بر سر آید
 تسلیم شو چو مردان گردن بنه قضارا
 زین صابر ضروری دیگر مجوی دوری
 مشتاقی و صبوری از حد گذشت یارا

IX.¹

ای پسته دهانت نرخ شکر شکسته
 وی زاده زبانت قدر گهر شکسته
 من طوطیم لب تو شکر بوذ که بیدم
 در خدمت تو روزی طوطی شکر شکسته

آنجا که چهره' تو گسترد خوان خوبی
 گردد ز شرم رویت قرص قمر شکسته
 چون باز گردد عالم گشتم بسی و آخر
 در دامت اوفتادم چون مرغ پر شکسته
 نقد روان جان را جو جو نثار کردم
 زین سان درست کاری ناید زهر شکسته
 من خود شکسته بوزم از لشکر غم تو
 این حمله بین که هجرت آورد بر شکسته
 وز طعنهای مردم در جق خود چگویم
 هر کو رسید سنگی انداخت بر شکسته
 بارم محبت تست ای جان و وقت باشد
 کز بار خویش گردد شاخ شجر شکسته
 گرم شکسته گشتم از عشق تو چه نقصان
 هیچ از شکستگی شد بازار زر شکسته
 امشب ز سنگ آهم در کار گاه گردون
 شد شیشهای انجم در یکدیگر شکسته...
 از هیبت خطابت شد سیف را دل ای جان
 همچو ردیف شعرش سر تا بسر شکسته

X.1

ای توجان جهانی و جهان جانی
 گر بجان و بجهانت بخزند ارزانی
 عشق تو مرده‌ور جان بحیات ابدی (؟)
 وصل تولدت باقی ز جهان فانی

خوب رویان جهان کسب کمال از تو کنند
 آفتاب ار نبوذ مه نشوذ نورانی
 ز آسمان گر بزمین در نگری چون خورشید
 غیر مه هیچ نباشد که بنوی مانی
 ماه در معرض روی تو برآید چه عجب
 شب روان را چو عسس سخت بوذ پیشانی
 ظاهر آنست که در باغ جمال کس نیست
 خوبترزین گل حسنی که توش بستانی
 از سلاطین جهان همت من دارد عار
 گر تو یک روز گدای در خویشم خوانی
 شرمسارست توانگر ز زر افشانی خود
 چون گدای تو کند دست بجان افشانی
 از چنین داذ وستند سوذ چه باشد چو بمن
 ندهی بوسه و گر من بدهم نستانی
 خسته تیغ غمت را بیلا بیم مکن
 کشته را چند بشمشیر همی ترسانی
 سیف فرغانی از عشق پرهیز و منه
 پا در آن کار که بیرون شد از آن نتوانی

XI.¹

ز کوی دوست باذی بر من افتاد
 چه بادست این که رحمتها برو باد

بمن آورد ازان دلبر پیامی
 چنان شیرین که شوری در من افتاد
 بدو گفتم اگر آنجا روی باز
 دل غمگین مارا شاذ کن شاذ
 بگویش بی تو اورا نیم جانست
 وگر در دست بوذی می فرستاد
 دل چون مومش از مهرت جدا نیست
 چو نقش از خاتم و جوهر ز پولاد
 وگر آن آب اینجا می نیاید
 برو این خاک را آنجا برای باد
 که یاز بی فراموشیست اینجا
 وزان جانب فراموشیست بی یاز
 چوجان او دل شهری خرابست
 ز جور هجرت ای سلطان بی داد
 نگویم گر پری زادی ولکن
 بدین خوبی نباشد آدمی زاد
 اگر چشمت بغزه دل همی برد
 لب لعلت ببوسه جان همی داد
 مرا شیرینی تو کشته وتو
 چو خسرو شاذمان از مرگ فرهاد
 بسوی کوی عشقت عاشقان را
 زخود رفتن رهست و بی خودی زاد
 بیادت سیف فرغانی بسی کرد
 دل غمگین خود را خرّم آباد

XII.¹

این حسن و آن لطافت در حور عین نباشد
 وین لطف و این حلاوت در ترک چین نباشد
 ماهی اگرچه مه را بر روی گل نروید
 جانی اگرچه جان را صورت چنین نباشد
 از جان و دل فزونی و زآب و گل برونی
 کین آب لطف هرگز در ما وطن نباشد
 ای خدمت تو کردن بهتر ز دین و دنیا
 آن را که تو نباشی دنیا و دین نباشد
 مشتاق وصلت ای جان دل در جهان نبیند
 انگشتری جم را زاهن نگین نباشد
 چو دامن تو گیرذ در پای تو چه ریزد
 بیچاره که جانش در آستین نباشد
 هان تا کدا نخوانی درویش را اگرچه
 اندر طریق عشقش دنیا معین نباشد
 اندر روش نشاید شه را پیاده گفتن
 گر بر بساط سطرنج اسبی بزین نباشد
 مرده شناس دلرا کز عشق نیست جانی
 عقرب شمر مگس را کش انگین نباشد
 آن کو بعشق میرذ اندر لحد نخسبد
 گور شهید دریا اندر زمین نباشد
 آلا بعشق جانان مسپار سیف دلرا
 کز بهر این امانت جبریل امین نباشد

XIII.¹

دوست سلطان و دل ولایت اوست
 خرم آن دل که در حمایت اوست
 هر که را دل بعشق اوست گرو
 از ازل تا ابد ولایت اوست
 بس نماند ز سابقان در راه
 هر کرا پیش رو هدایت اوست
 عرش بر آستانش سر بنهد
 هر کرا تکیه بر عنایت اوست
 در دو عالم ز کس ندارد خوف
 هر که در مأمّن رعایت اوست
 چون زغایات کون در گذرد
 این قدم در رهش بدایت اوست
 منته اوست طالب او را
 مقبل آنکس که او نهایت اوست
 با خود از بهر خود جهاد کند
 اسدالله که شیر رایت اوست
 گو مکن وقف هیچ جا گرچه
 مصحف کون پر ز آیت اوست
 خود عبارت نمی توان کردن
 زانچ آن انتها و غایت اوست
 سیف فرغانی ار سخن شنود
 اندک ازین نمط کفایت اوست

Aynı yazma, vrk. 117 b v. d.¹

XIV.¹

چو روی تو گل رنگین ندیدم
 ترا چون گل وفا آیین ندیدم
 من اندر مرکز رخسار خوبان
 چو خالت نقطه مشکین ندیدم
 ندیدم چون تو کس یا کس چو تونیست
 ز مشغولی بجه پروین ندیدم
 چو تو ای بت رخت را سجده کرده
 بت سنگین دل سیمین ندیدم
 بر آرم نعره عشقت چو فرهاذ
 که چون تو خسرو شیرین ندیدم
 چو تو در روم نبوذ دلستانی
 نه اندر چین ولی من چین ندیدم
 بسوی سیف فرغانی نظر کن
 که چون او عاشق مسکین ندیدم

XV.²

ترا من دوست میدارم چو بلبل مرگلستان را
 مرا دشمن چرا داری چو کوزک مردبستان را
 چو کردم یک نظر در تو دلم شد مهربان بر تو
 مسخر گشت بی لشکر ولایت چون تو سلطان را

Aynı yazma, vrk. 126 b¹

Aynı yazma, vrk. 183 a v. d.

بخوبی خوب رویان را انگر وصفی کند شاعر
 تو آن داری بجز خوبی کی نتوان وصف کرد آن را
 دلم کز رنج راه تو بجانم می رسید راحت
 چنان خوا^۱ کرد با دردت که نارذ یاذ درمانرا^۲
 زهمت عاشق رویت نمیزد تشنه در کویت
 وگر خود جور او باشد بریزد آب حیوان را
 چو بنید روی تو کافر شود اسلام دین او
 چو زلف کافرت ببندد نماند دین مسلمان را
 بعهد حسن تو پیدا همی آیند نیکوان
 زماه و اختران خورشید خالی کرد میدان را
 بسی سلطان و لشکر را هزیمت کرد در یکدم
 شکست دل که همراه کرد باخود جان مردان را
 اگرچه در خورت نبوذ غزلهای رهی لکن
 مکن عیش که کم باشد اصولی قول جانان را
 وصال راست دل لایق که شبها در فراق تو
 مددها کرد مسکین دل بخون این چشم گریان را
 همی ترسم که روز او سراسر رنگت شب گیرد
 از آن باکس نمی گویم غم شهبای هجران را
 وصال تو شب کس را میسر چون شود هرگز
 که تو چون روز گردانی بروی خود شبستان را
 مرا کوئی بده صد جان و بوسی از لبم بستان
 ندانستم که نزد تو چنین قیمت بوذ جان را

^۱ در اصل : خود

^۲ در اصل : نارذ در مانرا

بیجان مہمان لعل تست چو من عاشقی مسکین
ازان لب یک شکر کم کن گرامی دار مہمان را

بہجران سیف فرغانی مشو نومید از وصلش
کہ دائم در عقب باشد بہاری مر زمستان را

<p> الربيع خطه طمش و مجمره و زاد صفا بكونه موقظه و خطه طمش و مجمره و زاد صفا بكونه موقظه خطه طمش و مجمره و زاد صفا بكونه موقظه </p>	<p> هفت روز خوشتر از شادمانی مایوس از سر و گردن دوست خسته از سر و گردن و نیست باز مویض بالار خردساری با گیاه الهال در خطه طمش و مجمره محمود </p>	<p> ای شاه از جامه ز باس عسلی و سوسن را بقیه نسوی ز ده ز کرمه بر جوانی و در بر رفته کز لطف تا با کوه سامری کار همسایه است با مکه کتی تا از ششوی طبعه به از آهنگ با سحر ایان با آله امیر و مبعوثان </p>	<p> روزه جیله بازی مسکوت ستاره ایست با با بخت نسوزن با الوش عا به از آید ایش بر سر سجده خاطر و اندیشه بخوری از زانو چو در لب خندا نفرطوستی می چون کن همست بخور روزان نوسر آن کر و مسر کوزان </p>
--	--	---	---

Lev. II — Sayfi Farḡāni, *Diwān* (Şairin müsveddesi. Kütahya, Vahid Paşa Kütüphanesi, No. 1575).

سند عالی است اصل و کمال و همه بزرگان و اعیان و اصحاب و ...

نظر دروغ را در دست راستی ...

روز خانه دل نماند ...

خوشه بار دروغ و دروغ ...

جای بی دروغ و دروغ ...

حدیثی است که ...

ساعتی است که ...

کار از دست بی دروغ ...

الیه رسیدن است و دروغ ...

نموده اند و جوانان را ...

ناله اند و ...

عراق است و ...

با دروغ و ...

که در مجلس ...

فدای ...

سند عالی است اصل و کمال ...

نظر دروغ را در دست راستی ...

روز خانه دل نماند ...

خوشه بار دروغ و دروغ ...

جای بی دروغ و دروغ ...

حدیثی است که ...

ساعتی است که ...

کار از دست بی دروغ ...

الیه رسیدن است و دروغ ...

نموده اند و جوانان را ...

ناله اند و ...

عراق است و ...

با دروغ و ...

که در مجلس ...

فدای ...

سند عالی است اصل و کمال ...

نظر دروغ را در دست راستی ...

روز خانه دل نماند ...

خوشه بار دروغ و دروغ ...

جای بی دروغ و دروغ ...

حدیثی است که ...

ساعتی است که ...

کار از دست بی دروغ ...

الیه رسیدن است و دروغ ...

نموده اند و جوانان را ...

ناله اند و ...

عراق است و ...

با دروغ و ...

که در مجلس ...

فدای ...

سند عالی است اصل و کمال ...

نظر دروغ را در دست راستی ...

روز خانه دل نماند ...

خوشه بار دروغ و دروغ ...

جای بی دروغ و دروغ ...

حدیثی است که ...

ساعتی است که ...

کار از دست بی دروغ ...

الیه رسیدن است و دروغ ...

نموده اند و جوانان را ...

ناله اند و ...

عراق است و ...

با دروغ و ...

که در مجلس ...

فدای ...

سند عالی است اصل و کمال ...

نظر دروغ را در دست راستی ...

روز خانه دل نماند ...

خوشه بار دروغ و دروغ ...

جای بی دروغ و دروغ ...

حدیثی است که ...

ساعتی است که ...

کار از دست بی دروغ ...

الیه رسیدن است و دروغ ...

نموده اند و جوانان را ...

ناله اند و ...

عراق است و ...

با دروغ و ...

که در مجلس ...

فدای ...

Lev. III — Sayf-i Farğâni, *Divân*. (Müsveddeden başka bir sayfa. Kütahya, Vahid Paşa Kütüphanesi, No. 1575).

م ٥٥٧٠١ من انسا، امام اعظم الامام
المتقى زين العابدين الخميني
ابن الجواد عزرا في نفاذ
علاوة على هذا من الامام الطيف
محمد علي الكاظمي من علمه
طبع في المطبع
الدار في كسركا
سنة ١٢٥٠ هـ
الطبع في المطبع
من المطبع في كسركا

Lev. IV — Sayfi-i Farḡānī, *Divān*. (İstanbul, Üniversite Kütüphanesi, No. F 171. Müstensihin istinsah kaydı).

ÇANDARLI (CNEDERLİ)
KARA HALİL HAYREDDİN PAŞA

MENŞE'İ, TAHSİLİ - KADILIĞI - KAZASKERLİĞİ - VEZİRLİĞİ
VE KUMANDANLIĞI

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Çandarlı ailesinin menşei olarak tarihlerimizde, vesikalar ve kitabelerde nisbet edatiyle جندری *Cenderleli*, چندری *Cenderli*, چندانلو *Candarlu* veya چانداری *Çandarlı* ve چاندارلو *Çandarlu* veya چانداری *Çandarlı* imlâleriyle yazılmaktadır. Bu muhtelif imlâ şekli sonradan *Çandarlı* olarak kabul edilmiştir. Fakat bunun doğrusunun *Cenderî* olduğu Kara Halil Hayreddin Paşa'nın 780 H./1378 M. tarihli *Iznik*'deki *Yeşilcami* ve 787 H./1385 M. tarihli *Serez*'deki eski cami kitabeleriyle Ahmedî'nin *İskendernâme*'nin sonuna koyduğu Osmanlı tarihi kısmındaki bir beyitten anlaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre Halil Hayreddin'in mensub olduğu mahallin veya köyün adı *Cender*'dir.

Şu halde *Cender* köyü nerededir? Çandarlı ailesi arasındaki ananeye göre *Cender* köyü Eskişehirle, Seyidgazi ve *Sivrihisar* taraflarındadır. Müstakimzâde *Mecellet-ün nisab*'da ve *Cenderî* maddesinde Kara Halil'in Karaman beldelerinden *Sivrihisar* kazası köylerinden *Cender* köyünden olduğunu beyan etmektedir¹. Kara Halil Efendi'nin, *Nallıhan* kazasına bağlı *Cender* köyünden olması kuvvetli ihtimal dahilinde olup aile rivayetine de yakındır. Şu halde bu ailenin menşeinin bugün Eskişehir'e bağlı *Sivrihisar*'ın veya Ankara kazalarından *Nallıhan*'ın *Cendere* köylerinden biri olduğu anlaşılıyor; fakat şimdi *Sivrihisar* kazasında *Cender* veya *Cendere* adlı bir köy bulunmuyor; ihtimal ki *Nallıhan* bir zaman *Sivrihisar*'ın köylerinden olduğundan sonradan *Nallıhan*'ın kaza olmasıyla *Cendere* köyü bu-

¹ مجلة النصاب *Mecellet-ün nisab* şöyle diyor: "Cenderî, Hayderî vezninde olup bilâd-ı Karaman'da *Sivrihisar* köylerindedir. İşte bu köyden Hayreddin Paşa lâkablı vezir Kara Halil zuhur etmiştir (*Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi kitapları*, No. 628)

raya bağlanmış olacaktır. Eski tahrir defterlerinde *Sivrihisar* kazasında *Çandar* isimli bir köy vardır². Bununla beraber zamanla birçok köy adlarının değişmiş olması veya köyün tamamıyla kalkması sebebiyle *Cender* köyünün de isminin değişmiş bulunması yahut da tamamen kalkmış olması ihtimal dahilindedir³.

Tarihlerce kabul edilen şekliyle *Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın* babasının adının Ali olduğu gerek *İznik*'te yaptırmış olduğu *Yeşil cami* ve gerek *Serez*'de inşa ettirdiği *Eski cami* kitabelerinde görülmektedir.

Kara Halil Hayreddin'in tahsili :

Halil Hayreddin Paşa kadılıktan vezirliğe kadar olan müddet esnasında Kara Halil olarak ve vezirlikten itibaren de Hayreddin isimleriyle zikredilmiştir⁴. Kara Halil'in *Bilecek* ve *İznik* kadılıklarına kadar olan ahvali hakkındaki malûmat hem yok denecek kadar az ve hem de karışıktır. Yalnız bu zatın Osmanlı beyliğinin kuruluşunda mühim rolleri olan Ahi teşkilâtına mensub olduğu ve Osman Gazi'nin kayın pederi olan Ahi reisi Şeyh Edebalı'nın akrabasından bulunduğu bütün tarihî kayıtlarla malûmdur⁵.

² Baş V. Arşivi II. Bayezid devrine ait tahrir defteri No. 111, s. 132.

³ Eski haritalarda *Sivrihisar*'ın güney batısında *Çandar* isimli bir köy vardır. Dahiliye Vekâleti tarafından neşredilmiş olan köylerimiz adlı eserde bu havalide *Cender* veya *Cendere* diye bir köy görülüyor.

⁴ *Mir'at-ı Kâinat* müellifi, tarihinin bir yerinde (c. 4, s. 291) Kara Halil ile Hayreddin Paşa'yı ayrı ayrı iki şahsiyet zannetmiş; bir yerde "Hayreddin Paşa ki sabıka Molla Tacüddin Kürdî derlerdi" demektedir ve birkaç sahife sonra da (s. 299) Orhan'ın ulemasını sayarken Cendereli Kara Halil'in *Bilecik* ve *Bursa* kadılıklarından sonra Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında iptida bunun kazasker ve sonra vezir-i âzam ve beylerbeyi olarak kendisine Hayreddin Paşa denildiğini zikretmektedir.

⁵ Şakayık tercümesinde Tacüddin Kürdî'nin iki kızından birisini Şeyh Edebalı ve diğerini de Kara Halil almışlar (s. 28) ve İbni Hallikân kenarındaki Şakayık'ın arapça metni (s. 70) Tacüddin Kürdî'nin kızı Şeyh Edebalı'nın ikinci zevcesi olup *Âşıkpaşazâde*, s. 40 ve Anonim Tarih Âl-i Osman (Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi kitapları) numara 2080 varak 14 de Kara Halil'in Edebalı'nın kavminden yani Ahilerden olduğunu ve Neşri ise (s. 154) Edebalı'nın hısımlı olduğunu beyan etmektedirler. Paul Wittek de *Çandarlı vezir ailesi* isimli eserinde Şeyh Edebalı'nın küçük kızının zevci olduğunu kaydetmektedir. (Die vezirfamilie der Gandarlızade s. 66).

Şakayik tercümesinde Kara Halil'in, Kara Hoca diye marûf olan Alâüddin (Alâüddin Esved) talebelerinden olduğu beyan edilmektedir⁶. Muhammed bin Hacı Halil Konevî'nin Farsca tarihinde ise Kara Halil'in Kadirî tarikatı ulularından ve ulemadan Mudurnulu Şeyh Fahrüddin'in müridi olduğu beyan olunmaktadır. Bunun rivayetine göre Orhan Gazi Şeyh Fahrüddin'in ziyaretine gitmiş ve şeyhin kendisine vezir olmasını istemiş, Şeyh Fahrüddin vezirliği kabul etmiyerek müritlerinden Halil Hayreddin'i tavsiye etmiş ve bu suretle Hayreddin vezir olmuş⁷.

Şakayik tercümesindeki iki rivayetten birisine göre Orhan Gazi bir gün Alâüddin Esved'in ziyaretine gitmiş, hoca ibadetle meşgul olduğundan bir müddet beklemiş, o sırada namaz vakti olmuş, Kara Hoca'nın talebelerinden Kara Halil imam olup namaz kıldırması. Namazdan sonra Orhan Bey'le Kara Hoca görüşmüşler. Orhan Gazi, hocanın talebelerinden birisinin kendisiyle beraber seferlerde bulunarak şer'î işleri görmesini istemiş, fakat talebeler gitmek istememişler; Orhan Gazi ısrar edince hocası, Kara Halil'i vermiş ve o da bunu istemiyerek kabul etmiş⁸.

Yine aynı eser yukarıki mütalâaya aykırı olarak ikinci bir rivayeti nakletmektedir ki o da şudur: Osman Gazi son senelerinde Kara Halil'i *Bilecik* kadısı yapmış. Orhan Gazi *İznik*'i aldıktan sonra Kara Halil *İznik* ve daha sonra da *Bursa* kadılığına tâyin edilmiş⁹.

Şimdi bu mütalâaları gözden geçirelim:

Şakayik tercümesindeki kayda göre Mudurnulu Şeyh Fahreddin Yıldırım Bayezid devri âlim ve şeyhlerinden olarak gösterilmiştir¹⁰. Bu kayıt doğru ise Kara Halil'in şeyhi olamadığı gibi Kara Halil'in kadılık, kazaskerlikten sonra vezir olduğu malûm olduğundan Farsça tarihinin mütalâasının da hiçbir kıymeti olamaz.

⁶ *İbni Hallikân kenarındaki Arapça metin 72 ve Mecdî Efendi tercümesi*, s. 30.

⁷ Paris Millî Kütüphanesi Farsça yazmaları arasındaki 1394 numaralı nüsha. Bu eserin buradan istinsah edilmiş nüshası Ordinaryüs Profesör Mükrimin Halil Yınanç'ın kütüphanesinde olup oradan da ben kısmen istinsah etmişim.

⁸ *Şakayik tercümesi*, s. 30. *Mir'ât-ı Kâinat* (c. 4, s. 299) Orhan Gazi seferde askere kadılık etmeye Kara Hoca'dan bir Molla istedikte şagirdleri kendisinden ayrılmak istemediklerinden âkîbet zorla Kara Halil'i tâyin etmiş ve o da bu hizmeti ağlıyarak kabul eylemiş.

⁹ *Şakayik tercümesi*, s. 30 ve *Neşri*, s. 154.

¹⁰ *Şakayik tercümesi*, s. 60.

Şakayikin yazısından anlıyoruz ki Kara Hoca Alâüddin, Orhan Gazi'nin *İzник*'te yaptırmış olduğu medresenin üçüncü müderrisidir¹¹ ve 800 H./1397 M. tarihinde Yıldırım Bayezid zamanında vefat etmiştir. Aynı esere göre Kara Hoca'nın babasının adı Ömer olup kabri de *İzник*'tedir. Kara Hoca 1397 de öldüğüne göre Çandarlı Kara Halil Efendi'nin hocası olamaz; Çünkü Kara Halil'in takriben XIV. asır ortalarında *İzник* kadılığında bulunduğu ve bu tarihte *İzник* medresesinde Davud Kayserî'nin müderris olduğuna göre Kara Hoca'nın, ona ders göstermesi varid değildir. Zayıf bir ihtimalle olsa olsa ders şeriki olabilir¹². Kara Halil'in hocasının Şeyh Edebalı olduğu da hatıra gelmektedir¹³.

Müstakimzâde Cendereli Kara Halil'in belagat ilminden *Telhis-ül miftah* adlı esere şerhi olduğunu beyan ediyor¹⁴. Eğer isminde yanılmıyor veya Çandarlı'ya ithaf edilmiş bir eseri onun zannetmemiş ise Kara Halil'in ilmen de yüksek bir zat olduğu anlaşılabilir. Kitabelerdeki *Seyyid ül ulema, Mürebbi'l-ulema ve'l-fuzala* vesaire gibi klişeleri teyid etmiş olur. Benim kuvvetli tahminime göre bu şerh Hayreddin Paşa'ya ithaf edilmiş olmalıdır.

Kara Halil Efendi'nin kadılığı :

Âli Osman vekayinâmelerine göre Ahilerden olan Kara Halil'in Osman Gazi zamanında *Bilecik* kadısı olduğu¹⁵ ve daha

¹¹ *İzник* medresesinin birinci müderrisi olan Davud Kayserî 751 H./1350 M. de vefat ederek yerine Kara Halil Efendi'nin kayın pederi Tacüddin Kürdî müderris olmuş ve onun ölümünden sonra da Kara Hoca Alâüddin *İzник* müderrisliğine getirilmiştir.

¹² *Âşıkpaşazade* (s. 42, 43) Orhan Gazi'nin *İzник*'i almasını müteakib bir büyük kiliseyi camiye tahvil ederek hatipliğinin Kara Hoca'ya verildiğini yazmaktadır.

¹³ Yaya teşkilâtı dolayısıyla "ol zamanda Cendereli Kara Halil *Bilecik*'te kadı olmuştu. Muallim (muallimi) Edebalı'nın dahi kavmi idi ona dahi dansıtlar..." *Âşıkpaşazade*, s. 40.

¹⁴ Mecellet-ün nısb (Kara Halil maddesi) *تلخيص المفتاح في المعاني والبيان Telhis-ül miftah fi'l-meanî ve'l-beyan* 739 H./1338 M. de vefat etmiş olan hatib-i Dimişki İmam Celâlüddin Muhammed Kazvinî'nin olup birçok şerhleri vardır. Kara Halil'e isnad edilen şerhin onun olmayıp kendisine ithaf edilmiş olmalıdır yahut aynı isimde başka birisine aittir.

¹⁵ *Neşri* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından), s. 154.

sonra 730 H./1330 M. de o zamanki küçük beyliğe merkez olan *Iznik* kadılığına ve onu mütaakib de *Bursa* kadılığına tâyin edilmiş olduğu görülüyorsa da¹⁶ bu zatın Osman Gazi zamanında *Bilecik* kadılığında bulunmuş olması yaş itibarıyla mümkün görülmemektedir¹⁷. Fakat bu tarihî rivayetleri bir dereceye kadar telif etmek suretiyle Kara Halil'in Sultan Orhan zamanında *Bilecik* ve sonra *Iznik* ve *Bursa* kadısı olması en makul bir şekildir ki Orhan Gazi'nin Şeyh Fahreddin veya Alâüddin Esved'e müracaatı ananeleri —yanlış olmakla beraber— Kara Halil'in Orhan devrinde görüldüğünü göstermektedir. Olayların seyrinden de bunu öğreniyoruz.

Kara Halil'in *Bursa* kadılığı —ki o tarihlerde en yüksek şer'i makam idi — Sultan Murad Hüdavendigâr'ın 763 H./1362 M. de veya az sonra hükümdar olduğu tarihe kadar devam etti. Kara Halil Efendi bu kadılığı zamanında yeni kurulan devletin askerî teşkilâtında mühim rol oynadı. Sultan Orhan, atlı aşiret kuvvetleri yerine muntazam bir kuvvet vücade getirmek isteyince veya bu ihtiyaç kendisine bildirilince veziri Alâüddin Paşa'nın tavsiyesiyle Kara Halil'in mütaleası alındıktan sonra onun teklifi üzerine *yaya* ismi ile dirlikli asker vücade geldi ki¹⁸ Osmanlılarda ilk muntazam asker budur; daha sonra Gazi Hünkâr Sultan Murad zamanında yeniçeri teşkilâtı yapılmıştır.

¹⁶ “Ol zamanda Çandarlı Hayreddin Paşa *Bilecik* kadısı idi. Kadılığı ona Osman kendi vermişti; Orhan sonra anı *Iznik*'e kadı kıldı, andan *Bursa* kadısı oldu; Orhan'dan sonra Gazi Hüdavendigâr anı kazasker idindi” *Neşri*, s. 154 ve *Âşıkpaşazade*, s. 52 ve *Oruç Bey*, s. 20 ve 92.

¹⁷ Kara Halil'in Osman Gazi'nin son zamanlarında *Bilecik* kadısı olduğu kabul edilecek olursa vefatında tahminen yaşının doksana yaklaşması icabetmektedir. Osman Gazi'nin vefatı —ki idareyi oğluna bıraktıktan sonra— 1326 da olduğuna göre Orhan Gazi'nin ilk zamanlarında 1330 dan evvel *Bilecik* kadısı bulunduğu anlaşılıyor. *Neşri* ile *Âşıkpaşazade* Kara Halil'in *Bilecik* kadısı iken *yaya* teşkilâtı yaptığını yazarlar.

¹⁸ “Orhan Gazi diletti ki askeri ziyade olup ama ol asker dahi kendü vilâyetinden ola. Bu işi karındaşına danıştı; karındaşı itti anı kadı ile danışmak gerek ol zamanda Çenderlu Hayreddin Paşa *Bilecik* kadısı idi; hem Edebalı'nın hısımiydi ana danıştılar. Ol itti sultanım meğer ilden *yaya* yazup çıkaruruz dedi; reâyâ (köylü) bu haberi işidicek pâdişah hizmetinde olalım deyu *yaya* yazılmıya bir mertebe rağbet gösterdiler ki dimelü değil...” *Neşri*, s. 154. *Âşıkpaşazade* de (s. 40) aynı mütalâayı kaydediyor. *Tacü't-Tevarih* (c. 1, s. 40) Alâüddin Paşa ile Kara Halil pâdişahın huzuriyle meşveret edüp yeni asker teşkili Kara Halil'e havale olundu ve oda *yaya* teşkilâtını yaptı demektedir. Keza *Âli* c. 5, s. 43.

Kara Halil Efendi'nin kazaskerliği :

Sultan I. Murad zamanına kadar müstakil ordu kadısı yoktu; en yüksek şer'î ve hukukî makam Bursa kadılığı idi. Osmanlı fütuhâtı *Rumeli*'ye atılarak genişleyince ordu şer'î işlerini görmek ve pâdişahla beraber bulunmak üzere büyük bir şer'î memura ihtiyaç hasıl oldu; bunun üzerine I. Murad hükümdar olduktan sonra en yüksek kadılık olan kazaskerliği ihdas ederek Âşıkpaşazâde'ye göre, kendisi ile aşinalığı olan¹⁹ Bursa kadısı Kara Halil'i tâyin eyledi²⁰. Bu isimle ordu kadılığı *Mısır*'da Memlûk sultanları devletinde de vardı. Bu yeni teşkilâtın sonra kazaskerin pâdişahla beraber seferlerde bulunması kanun oldu.

Cendereli Kara Halil Efendi bu kazaskerliği zamanında askerî, malî teşkilâtta birinci derecede müessir oldu. *Rumeli*'deki fütuhâtın genişlemesi üzerine yayalardan vukua gelen zayıyatı telâfi etmek üzere *yenîçeri* adıyla yeni bir askerî teşkilât vücude gelmesi için Kara Halil ile Konyalı Molla Rüstem, muharebede elde edilen esirlerden istifade edilmesini düşünerek keyfiyeti hükümdara arz ile muvafakatini alıp tertib edilen bir kanun ile işe başladılar. Bu yeni asker teşkili *Edirne*'nin alınmasından sonra takriben 765 veya 766 (1364—1365) tarihlerine rastlamaktadır.

Bu yeni askerî teşkilât hakkında Neşrî şöyle diyor:

“Sultan Murad Gazi *Edirne* tahtına geçip oturdu; bir gün Kara Rüstem dirlerdi *Karaman* vilâyetinden bir danışmend geldi.

¹⁹ *Âşıkpaşazade*, s. 52, *Neşrî*, s. 190 ve *Oruç Bey* (s. 20 ve 92) Kara Halil'in Sultan Murad'ın cülüsünü müteakib kazasker olduğunu beyan ediyorlar ki 763 H./1362 M. veya bir sene sonradır (çünkü Ankara'daki bir kitabe Orhan Bey zamanına aid olup tarihi 763 dür. Orhan Gazi ya bu tarihte veya bir sene sonra vefat etmiş olacağına göre biz her iki tarihi de gösterdik. *Tacü't-Tevarih* (c. 1, s. 69) bu tâyini 763 H./1362 M. olarak gösteriyor. *Müneccimbaş* (c. 3, s. 292) Sultan Murad'ın hükümdar olduğu sene Ankara seferine giderken Kara Halil'in kazasker olduğunu beyan eder.

²⁰ *Neşrî* (s. 190) şöyle diyor: “Sultan Gazi hicretin 760 senesinde serir-i saltanata oturup Karesi iline tamam müstevli oldu. Hayreddin Paşa ol vakit *Bursa* kadısı idi; anı kazasker edindi” *Âşıkpaşazade* ve *Oruç Bey* de aynı mütalâayı kaydederler. Yalnız Sultan Murad'ın cülüsünün 763 veya 764 olduğu anlaşılmiş olduğundan Halil Efendi'nin kazaskerliğini bu tarihlere almak icabediyor. *Tacü't-Tevarih*, kazaskerliği 763 göstermiş ise de o da Murad'ın cülüsünü 761 de gösterir.

Hayrüddin Paşa ol vakit kazasker idi, Kara Rüstem itti efendi bunca sultanlık malı niçin zayî edersiz; kazasker itti nice mal zayıttım dedi; Kara Rüstem itti işbu gaziler ki gazalarda esir çıkarırlar Tanrı buyruğıyle beşte biri hünkârındır dedi. Kazasker bunu Sultan Murad Gazi'ye bildirip Murad Gazi dahi itti eğer Tanrı buyruğıyse şimdiden giru alın dedi... Andan sonra Gazi Evranuz'a ve Lala Şahin'e ismarladılar ki akından çıkan esirden beş başta birini pâdişah için alalar. Eğer esir beş olmazsa her esirden yirmi beş akçe alalar bu tarik üzere haylı oğlanlar cem edüp Murad Gazi'ye götürdüler; Cenderlu Hayreddin Paşa itti bunları Türk'e (köylüye) virelim hem Müslüman olsunlar dedi pes öyle idüp yevmen feyevmen yeniçeri ziyade oldu. Evvel Türk'e virüp bunca yıl kullanur hem Türk'ü (Türkçeyi) öğrenüp hem Müslüman olur; andan kapuya getirüp *ak börk* giydürüp yeniçeriyi kurdular ve şolaklar dahi Murad Han zamanında ihdas edildi²¹."

Kara Halil'in vezirliği :

Cendereli Kara Halil'in, kazaskerlikten Hayreddin Paşa unvaniyle vezirliğe tâyini hakkında tarihler karışıktır. Tarihler hiçbir esasa dayanmıyarak Osmanlılarda ilk vezirin Hayreddin Paşa olduğunu beyan ederlerse de bugün elde edilen vesikalar bu mütalâanın doğru olmadığını göstermiştir²².

Bugüne kadar meydana çıkan vesikalardan öğrendiğimize göre Osmanlılarda ilk vezirin ulema sınıfından olan Alâüddin Paşa olduğu sâbit olmuştur²³. Bundan sonra Ahmed Paşa bin Mahmud, Hacı Paşa ve Sinanüddin Yusuf isimlerindeki Osmanlı vezirlerini görmekteyiz ki bu sonuncusu, Orhan Gazi'nin son ve Murad Hüdavendigâr'ın ilk veziridir, bunların hepsi de ulema sınıfından gelerek vezir olmuşlardır²⁴ ve Beğlerbeğlik yani ordu kumandanlıklarıyla alâkaları yoktur.

Murad Hüdavendigâr'ın ilk veziri olan Sinanüddin Yusuf Paşa'nın hangi tarihte vefat ettiği veya sair suretle vezirlikten

²¹ *Neşri tarihi* (s. 196, 198), *Âşıkpaşazade* (s. 54) ve *Oruç Bey tarihi*, s. 22 ve 94.

²² *Yeni bir vesikanın izahı ve Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalâa* (*Bellekten*, sayı 9, s. 99).

²³ Tarihler, Osmanlılarda ilk teşkilâtı yapan vezir Alâüddin Paşa ile Sultan Orhan'ın kardeşi Alâüddin Bey'in aynı zat olduğunu zan ile yanlışlardır.

²⁴ *Yeni bir vesikanın izahı ve Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalâa*, s. 101.

ayrılarak yerine Halil Hayreddin Paşa'nın vezir olduğu malûm değildir²⁵. Bundan dolayı Kara Halil'in vezirliği tarihi de sarih olarak bilinmiyor.

Neşri tarihine göre kazasker Kara Halil'in vezirliği *Edirne*'nin fethinden sonra olup Sultan Murad *Bursa*'ya dönüşünde Rumeli beylerbeyliğini Lala Şahin'e verip *Gelibolu*'ya geldiği zaman Kara Halil'i vezir yapmıştır. Neşri'nin ifadesinin siyakından Kara Halil'in vezirliği 765 H./1364 M. tarihine rastlamaktadır. Âşıkpaşazâde de aynı mütalâa ile Murad Hüdavendigâr'ın, Anadolu'ya dönmek üzere *Gelibolu*'ya geldiği zaman Lala Şahin'e beylerbeylik ve Kara Halil'e vezirlik verildiğini beyan etmektedir²⁶ Oruç Bey tarihi de şöyle diyor: "Lala Şahin'e istiklâlî Rumeli beylerbeyliğinin verdi Cenderlu Halil'e dahi pašalık verdi; Cenderlu Halil kim vezir oldu adını Hayreddin Paşa kodular; Gazi Murad ol yıl —senesi zikredilmiyor— *Gelibolu*'da oturdu"²⁷.

Tarih Kurumu kütüphanesindeki Aronim Âli Osman tarihine göre Halil Efendi 766 H./1364 M. de veya az evvel vezir olmuştur. *Tâcü't-tevarih* ve ondan naklen *Solakzâde* 775 H./1373 M. *Hadikatü'l-vüzerâ* 770 H./1368 M. tarihini gösteriyorlar²⁸. Kâtib Çelebi ile Hammer (Ata Bey tercümesi) ise 773 H./1371 M. tarihini kaydetmektedirler²⁹. Franz Teschner ile Paul Wittek *Der İslâm'daki* makalelerinde Halil Hayreddin Paşa adına olan kitabeler dolayısıyla bu zatın vezirliğini 787 H./1385 M. olarak kabul etmektedirler³⁰.

Aşağıda izah edileceği üzere bu muhtelif tarihlerden Hayreddin Paşa'nın vezirliğine dair en yakın tarih şimdilik 773 H. 1372 M.

²⁵ Orhan Gazi'nin 761 H./1360 M. tarihli vakfiyesinde (*Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, sayı 16, s. 289) vakfa nazır olan Sinan Paşa'nın babası Muslihuddin Musa'nın (sadriükebir) ünvanıyla zikredilişine bakılırsa Ahi tarikatı reislerinden olduğu anlaşılır.

²⁶ Sultan Murad, Lala'ya (Lala Şahin'e) Rumeli beylerbeyliğini verdi. Halil'e pašalık verdikim ana Hayreddin derlerdi" *Âşıkpaşazade*, s. 55. *Neşri*'de (s. 198) şöyle diyor: "Murad Gazi devletle *Gelibolu*'ya gelicek Hayreddin Paşa kazaskerlikten azlolunup vezir oldu".

²⁷ Profesör Babinger neşri, *Oruç Bey tarihi*, s. 22, 94.

²⁸ *Tâcü't-Tevarih*, c. 1, s. 90, *Solakzade*, s. 35, *Hadikatü'l-vüzerâ*, s. 6.

²⁹ *Cihannüma*, s. 683 ve *Hammer*, c. 1, s. 218.

³⁰ *Der Islam*, sene 1929 (*Die vezirfamilie Candarlızade ihre denkmaler von Franz Teschner und Paul Wittek*).

veya 778 H./1376 M.dir. Teschner ile Wittek'in bu tarihi çok geriye atmaları ise yeni görülen kaynaklara nazaran varid değildir. Bu muhterem profesörlerin bahsettikleri kitabelerden birisi Hayreddin Paşa'nın *Serez*'deki eski cami kitabesi olup Evliya Çelebi tarafından zikrolunmuştur ve tarihi de 787 H. 1385 M.dir. Burada Kara Halil'in ne ulemadan olduğu ve ne de vezir bulunduğu gösterilmiyerek yalnız kendisinin ve babasının adları zikredilmiştir³¹.

Yine aynı tarihli *Gelibolu* kitabesinde ise Hayreddin Paşa'nın سيدالعلماء خيرالملة والدين Seyyid ül ulema hayr-ül-milletü veddin diye yalnız ulemadan olduğu beyan olunarak vezirliğine dair bir kayıt yoktur³².

İşte bu iki kitabeldeki kayıtlara dayanan Teschner ile Wittek *Serez*'in zabtını da geriye alarak Halil Hayreddin Paşa'nın ancak 1385 de vezir olabileceğini kabul etmektedirler. Eğer yeni bir vakfiye ile Hayreddin Paşa namına yazılmış bir eser görülmesi idi bu iki müdekkik zatın mütalâalarını haklı olarak kabul etmek zarureti vardı.

Sultan Murad Hüdavendigâr'ın 787 Cemaziyelâhır ortaları (1385 Temmuz sonları) tarihiyle tertip ettirmiş olduğu *Bursa*'da *Çekirge*'deki tesislerine aid vakfiyesinde vakfının tevliyet ve nezaretini مولى المعظم دستورالاعظم Mevlel muazzam düstur ül âzam diye tavsif edilen Hayreddin Paşa'ya vermiştir³³. Bundan başka Cemalüd-

³¹ *Serez*'deki eski cami kitabesi *Evliya Çelebi seyahatnamesinde* (c. 8, s. 130) aynen şöyledir:

بسم الله الرحمن الرحيم الله تعالى خالصاً بنى وعمر (بنى وعمر خالصاً لله تعالى) (olacak) هذا المسجد المبارك في زمان السلطان مراد خان بن اورخان خلد ملكه المحتاج الى البارى خليل بن على الجندرى عنى عنهم سنة سبع وثمانين وسبعمائة

³² *Gelibolu*'da Hayreddin Paşa tarafından yaptırılan ve üç kapısı olan camiin orta kapısı üzerindeki dört satırlık kitabe:

١ — عمر هذا البناء الشريف المبارك لاجل الملك

٢ — المعظم والخاقان الاعظم مولى ملوك العرب

٣ — والعجم سلطان ابن سلطان مراد بن اورخان خلد

٤ — الله ملكه سيدالعلماء خيرالملة والدين تاريخ سنة سبعة وثمانين وسبعمائة

³³ Murad Hüdavendigâr'ın Celâlüddin De debalı tarafından tertib edilmiş olan 787 H./1385 M. tarihli *Çekirge* vakfiyesinden:

« . . . وجعل الواقف المذكور يديم الله عزه وتقبل الله منه التولية والنظر في امراواقف المذكورة للمولى المعظم الدستور الاعظم علم الهدى اعلم الورى مربي العلماء والفضلا ملجاء المساكين خيرالدين پاشا يديم الله ايامه وانفذ مراسمه واحكامه . . . »

din Aksarayî tarafından Keşşaf tefsiri üzerine kaleme alınan haşiyenin 783 H./1381 tarihinde Hasan bin Ali hattıyla olan nüshası müellifi tarafından “وزير الفاضل العالم مولانا خير الدين” Vezir ül fazl ül âlim Mevlâna Hayrüddin)e ithaf olunmuştur.³⁴

Bu son vesikaya göre Hayreddin Paşa 783 H./1381 M.den evvel vezir bulunmakta idi. Şu halde Kara Halil Efendi vezir olduktan sonra Hayreddin denildiğini tarihlerden öğrendiğimize göre kendisi tarafından *İznik*'te yaptırılmış olan 780 H./1378 M. tarihli cami kitabesinde مولى المكرم المعظم مولانا خير الملة والدين خليل بن على الجندرى (Mevlel mükerrerem ül muazzam Mevlâna hayr ül milletü veddin Halil bin Ali el Cenderî) ibaresine kapılmıyarak³⁵ vezir olduğunu kabul etmek hata olmaz zannederim. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz 1385 tarihli *Gelibolu* kitabesinde vezir olduğu halde (Seyyid ül ulema hayret ül milletü veddin) ibaresiyle vezirliğinden bahsedilmediği gibi yine aynı tarihli *Serez* kitabesinde de ne ulemadan ve ne de vezir olduğu gösterilmediği halde bu tarihten çok zaman evvel vezir bulunduğu sabit olmaktadır³⁶.

İstanbul defterdarlığından Başvekâlet arşivine devredilen vesikalardan A kısmı 162/5. bu vakfiye Yıldırım Bayezid zamanında tecdid olunarak aslına mutabık olduğu Molla Fenarî tarafından tasdik oolunmuştur.

³⁴ Merhum üstadımız İsmail Saib Sencer'in *Keşfü'z-Zünun* zeylinin zeyli.

³⁵ *İznik*'teki Yeşil cami kitabesi sureti:

١ - بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لوليه الحمد بنى وعمر هذه العارة الشريفة خالصاً لله تعالى في زمن الملك الكبير

٢ شهاب الدنيا والدين مراد بك بن مرحوم اورخان بك عفا الله عنها وبازجازه مولى المكرم المعظم مولانا

٣ - خير الملة و(١) لدين خليل بن على الجندرى غفر الله لهما ولمن يصل فيها وذلك في سنة ثمانين وسبعماية والحمد لله وحده

Das Islamische İznik: Otto-Dorn ve Anhegger 1941, s. 27 ve Der İslam 1929, s 62 ve İznik ve Bursa tarihi; Memduh Koyunlu, s. 160.

³⁶ Feridun Bey Münşeatında Sultan Murad Hüdavendigâr'ın kızı Melek Hatun'un Karamanoğlu Alâüddin Bey'e verildiği kaydedilen 787 Ramazan 1385 Ekimde Halil Hayreddin Paşa'nın kazasker bulunduğu ve nikâhı kıydığı hakkındaki mütalâa hem nikâhın tarihi ve hem de Hayreddin Paşa'nın kazaskerliği cihetinden tamamen yanlış. Çünkü Melek Hatun (Osmanlı kaynaklarında Nefise Sultan) Karamanoğlu Alâüddin Bey'le 778 H./1376 M. de ve hattâ daha evvel evlenmiştir (bk. *Osmanlı tarihinin ilk devirlerine aid bazı yanlışlıkların tashihi, Belleten, sayı 81, s. 178*).

Bunlardan başka aşağıda görüleceği üzere 776 H./1374 M. de Bizans imparatoru Yuannis'in ikinci oğlu *Selânik* valisi Manuel'in Osmanlıların eline geçmiş olan *Serez* kasabası Hıristiyanlarını isyana teşvik etmesi üzerine Hayreddin Paşa'nın bu isyanı tenkil ve *Selânik*'i zapta memur edilmesi Çandarlı'nın bu tarihte de vezir ve aynı zamanda kumandan bulunduğunu göstermektedir. Şu halde Çandarlı Halil Hayreddin'in vezirliğini Hammer'in kaydettiği 773 H./1371 M. den de evvele almak icabeder.

Hayreddin Paşa'nın vezirliğe ilâveten kumandanlığı :

Hayreddin Paşa vezirlikten sonra ilk defa olarak kumandanlığı (Beğlerbeğliği) da ele almak suretiyle bizzat fütuhata iştirak etmiş³⁷ ve bundan sonra birinci vezirin hem mülkî ve malî ve hem askerî işleri nefsinde toplaması kanun olmuştur³⁸.

Hayreddin Paşa, emrine verilen uç beyi, Gazi Evrenuz ile beraber *Batı Trakya*'nın ve *Makedonya*'nın işgaline memur edildi³⁹. Zaptedilen *Gömülcine*'yi kendisine merkez yapmış olan Evrenuz ve diğer uç beylerini ileriye sevk ederek *Maruliye* denilen *Avrathisar*'ını aldı; daha sonra birbiri ardından *İskeçe*, *Kavala*, *Drama*, *Žihne* ve *Serez* alındı⁴⁰.

³⁷ Gerek Memlûk devletinde ve gerek İlhanilerde ve Anadolu Selçukilerinde olduğu gibi Osmanlılarda da ilk vezirler askerî işlere bakmazlar ve yalnız idarî ve malî işlerle meşgul olurlardı. Osmanlılarda bu tarz Çandarlı Hayreddin Paşa'nın vezirliğe ilâve olarak kumandanlığa tâyinine kadar devam etmiştir. Bundan dolayı Hayreddin Paşa hem vezir ve hem kumandan olarak birinci sayılmıştır.

³⁸ *Şakayik tercümesi*, (Mecdi), s. 31.

³⁹ *Tâcü't-Tevarih*, c. 1, s. 90.

⁴⁰ *Tâcü't-Tevarih*, Hayreddin Paşa'nın bu seferini 775 H./1373 M. senesinde gösteriyor. Françes, *Serez*'in zaptını 1376 olarak bildiriyor. Gibons *Makedonya*'nın istilâsının 1371—1372 tarihlerinde olduğunu beyan ediyor. Sırp ve Bulgar vekayinâmeleri *Serez*, *Kavala* ve *Drama*'nın 1371—1372 senelerinde alındığını yazıyorlar (Gibons, s. 125). Bundan başka *Serez*'in 774 H./1372 M. de Osmanlıların elinde bulunduğunu I. Murad'ın bir manastır için verdiği berattan anlıyoruz. (Bk. *Yorga*'nın bir yazısından naklen *Der İslam* mecmuasındaki (sene 1929) *Çandarlıların vezir ailesi makalesi*, s. 72 not). Gibons, *Kavala*, *Drama* ve *Serez*'in Hayreddin Paşa ile Evrenuz Bey taraflarından alındığını söylüyor. *Âşıkpaşazade*, (s. 61) ve *Neşri* (s. 214) Hayreddin Paşa'nın *Kavala* ve *Drama* ve *Serez*'i 787 H./1385 M. de aldığını yazıyorlar. Fakat yukarıda zikrettiğimiz Bulgar ve Sırp vekayinâmeleri ve Sultan Murad'ın *Serez*'deki manastır için verdiği berat *Serez* ve

776 H./1374 M. de Selânik valisi bulunan imparator Yuanis'in oğlu Manuel *Serez*'deki Rumlardan elde ettiği taraftarları vasıtasıyla *Serez* muhafızlarını öldürüp kaleyi elde etmek istediği —belki de elden çıktığı— haber alınarak Hayreddin Paşa derhal *Serez*'e gönderilip bu işte alâkası olanlar cezalandırıldı ve bundan sonra Hayeddin Paşa *Selânik* üzerine yürüdü. Manuel deniz yoluyla kaçtı ve Halkondil'in kaydına göre Hayreddin Paşa *Selânik*'i zaptettiler⁴².

Osmanlıların *Arnavutluk* tarafındaki faaliyetleri 785 H./1383 M. de akın suretiyle başlamıştı. *Draç* prensi Şarl Topia, bu akınlardan korkarak Venedik cumhuriyetinin himayesine girmişti. Osmanlıların *Arnavutluk*'a karşı olan harekâtı ise Şarl Topia ile merkezi *Işkodra* olan *Arnavutluk* prenslerinden II. Balşa arasındaki mücadele esnasında yapılmıştır ki 1385 senesine rastlamaktadır.

Bu tarihte *Manastır*'da bulunan Hayreddin Paşa, Bulgarların eski merkezi olan *Ohri*'yi zaptetmişti. *Draç* prensi Şarl Topia, Balşa'ya mağlûb olarak *Draç* şehir ve kalesini hasmına kaptırmıştı. Bunun üzerine Venediklilere îtimat edemiyen Topia Osmanlılardan yardım istedi.

Hayreddin Paşa bu yardım teklifini kabul ederek *İlbasan* dağlarını aşır *Devul* (Voyussa) nehri civarındaki *Savra* mıntakasında

havalisinin en geç 774 H. 1372 M. de alındığını göstermektedir. Sultan Murad'ın *Serez*'de dağ üzerindeki *Margrit* kilisesinin vakıf köyleri için amannâme verdiği Münecimbaşı da (c. 3, s. 267) kaydediyor.

⁴² Halkondilas, Hayreddin Paşa'nın bir hamlede *Serez*'i zapt ile âsilleri zincire vurduğunu yazmaktadır. Bu *Serez* vakası hakkında gerek *Halkondil* ve gerek *Françes*'de (Mırmıroğlu tercümesi) tafsilât vardır. Gibons, Halkondilas'dan istifade etmiştir. Âşıkpaşazade *Selânik*'in alınmadığını fakat 787 H./1385 M. de etrafının yağmalandığından bahsediyor. *Selânik*'in zaptı hakkında *Françes* bir şey söylemiyor yalnız Hayreddin Paşa'nın Manuel'i yakalayıp getirmeye memur edildiğini zikrediyor. Eğer Halkondil'in kaydı gibi *Selânik* zabtedilmiş ise Manuel'in Murad'a dehaleti üzerine tekrar kendisine verilmiş olacaktır. Hammer de (c. 1, s. 279) *Selânik*'in Hayreddin Paşa tarafından alınarak Manuel'in dehaleti üzerine tekrar kendisine verildiğini beyan etmektedir. Neşri, *Serez*'in 787 H./1385 M. de diğer bazı kasabalar ile beraber (Kavala, Drama, Zihne) alındığını yazar (s. 214). *Tâcü't-Tevarih Serez*'in sulhen alınmasının 776 H. 1374 M. de olduğunu kaydediyor (c. 1, s. 92). *Neşri*'nin gösterdiği 1385 tarihi *Serez*'deki isyan neticesinde orasının muvakkaten elden çıkarak sonradan Hayreddin Paşa tarafından istirdadı tarihi olmak icabediyorsa da şüphelidir.

II. Balşa ile karşılaştı ve çetin bir muharebeden sonra Arnavut prensine galebe çaldı; Balşa muharebede maktül düştü ve Şarlı Topia da o sayede *Drac'a* sahkib oldu (1385). Bu galebeden sonra Osmanlı kuvvetleri 1386 da Kuzey Arnavutluk'ta *Kroya* ile *Işkodra'yı* aldılarsa da Türk istilâsına karşı şiddetli aksülâmel olduğundan Venediklileri darılmak istemiyen Sultan Murad bu iki şehri geri verdi ⁴³.

Hayreddin Paşa'nın vefatı :

Murad Hüdavendigâr'ın Hamidoğlu Hüseyin Bey'den satın almış olduğu *Beyşehri* ve havalisini Karamanoğlu Alâüddin Bey işgal etmişti. Bunun üzerine 788 H./1386 M. de Sultan Murad Karaman seferine hazırlanmak üzere *Bursa* tarafına geçtiği sırada Rumeli'nin idare ve muhafazasını vezir Hayreddin Paşa'ya bırakmış ve onun oğlu Kazâşker Ali'yi vezir yaparak beraberinde götürmüştü ⁴⁴.

Hazırlık tamamlanmak üzere kışı *Bursa'da* geçirmekte olan Sultan Murad henüz Karamanoğlu üzerine hareket etmeden *Yenice-i Vardar* ordugâhında hastalanan Hayreddin Paşa *Serez'e* getirilerek orada vefat etti (789 H./1387 M.). Babasının techiz ve tekfini ile *İznik'e* nakli için oğlu Ali Paşa *Serez'e* gönderildi ⁴⁵.

⁴³ Gibons (*Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu — Ragıb Hulûsi tercümesi*) s. 138.

⁴⁴ Sultan Murad "Hayreddin Paşa'yı Rumeli'de koyup guzata reis kılıp Rumeli'ni tamamen ana ismarladı. Hayreddin Paşa oğlu ol vakit nevcivandı, anı vezir edinüp yine *Anadolu'ya* geçüp *Bursa'ya* geldi" *Neşri*, s. 216, 218. Neşri, Sultan Murad'ın Karaman seferi için *Anadolu'ya* geçmesini 787 H./1385 M. senesi ve Karaman seferiyle Hayreddin Paşa'nın vefatını da 788 H./1388 M. de göstermektedir. Neşri'nin kaydından anlaşıldığına göre Sultan Murad, *Bursa'dan* Karamanoğlu üzerine hareket etmeden evvel Hayreddin Paşa vefat etmiştir. Hayreddin Paşa'nın kabir kitabesi 789 H./1387 M. tarihini gösterdiğinden Neşri ölümünü bir sene evvel kaydetmiştir.

⁴⁵ Murad Gazi vezir Hayreddin Paşa'yı ki Rumeli'nde zapt-ı gaza için koyup gitmişti; müteveffa olduğun işidüp oğlu Ali Paşa'yı gönderdi ki varup babasının sonun ide. . ." *Neşri*, s. 220. *Tâcü't-Tevarih* (c. 1, s. 103). Hayreddin Paşa gibi fikir ve dirayetinden istifade ettiği kıymetli vezirinin vefatından müteellim olan Murad Hüdavendigâr, vezirliği onun oğlu Ali Paşa'ya verdi ve babasının mevarisini zapt ve mühimmat-ı askeriyeyi hall ü fasl için Ali Paşa'yı *Yenice'ye* gönderdi diyor. *Tâcü't-Tevarih* Hayreddin Paşa'nın *Yenice-i Vardar'da* vefatını yazmaktadır. *Ravzatü'l-ebrar* (s. 349) Hayreddin Paşa'nın *Tırhal'a Yenışehri'ni* zapta giderken yolda vefat ettiğini beyan etmektedir. Hammer'de

Hayreddin Paşa gibi değerli bir devlet adamının vefatı Sultan Murad'ı pek müteessir etmişti⁴⁶.

Hayreddin Paşa'nın naaşı *İznik*'e naklolunarak kasabanın *Lefke* (Osmanlı) kapısı haricinde su yolunun kuzey kısmındaki türbesine defnedildi⁴⁷. Türbenin Hayreddin Paşa ile oğlu Ali Paşa'nın medfun oldukları kısım eski şeklini muhafaza etmektedir⁴⁸. Hayreddin Paşa'nın güzel bir sülüsle Farsça olarak hâkkedilmiş kabir kitabesi aynen şöyledir:

۱ - خير الدين پاشا
۲ - بسال هفتصد هشتاد
۳ - ونه بشهر سرز
۴ - رحيل کرد زدار فنا بدار بقا

Şakayik tercümesinde görüldüğü üzere bu kabir kitabesini okuyan bir zat Hayreddin Paşa'nın 780 senesi Ramazanında vefat ederek *İznik*'te mekabir-i müslimin arasında —burası sonradan mezarlık olmuştur— mermer hücrenin mukabelesinde defnolunup üzerine kubbe yapıldığını yazmış ve Şakayik mütercimi onun yazısından nakil suretiyle bu mütalâayı eserine geçirmiştir⁴⁹. Fakat kitabeyi okuyan zat mezar taşındaki هفتصد هشتاد yani 780 tarihini okuduktan sonra Nüh نه yani dokuz rakkamını bu 780 den hariç tutarak bu dokuzla arabî aylarının dokuzuncusu olan Ramazan ayı zanniyle Hayreddin Paşa'nın 780 Ramazanında vefat ettiğine zahib olmuştur; Hayreddin Paşa'nın vefatıyla bu tarih arasında dokuz sene fark olduğundan bu yanlışlığın nereden geldiği kabir kitabesi görülmediği için anlaşılamamıştı.

(c. 1, s. 236) aynı mütalaada olup vefat tarihini 788 H./1386 M. gösteriyor. *Hadi-katü'l-Vüzera*'da yine o tarihte *Yenişehir*'de vefatını beyan eder. *Tâcü't-Tevarih* 788 de Evrenuz Bey ile *Çitroz*, *Çayhisar* ve *Tırhala Yenişehri*'nin zapta memur olup *Yeni-ce*'de vefat etmiştir diyor.

⁴⁶ *Tâcü't-Tevarih*, c. 1, s. 103.

⁴⁷ Bu türbe 1922 de Yunanlıların *Bursa* ve *İznik* taraflarını işgalleri sırasında mezar taşları da kırılmak suretiyle vahşice tahrip edilmişti. 1928 senesinde *Bursa*'da hâkim bulunan Çandarlı ahfadından merhum Nuh Neciyyüddin Bey'in himmetiyle tamir olunmuştur. Candarlı ailesinin Mahmud Bey kolundan olan Neciyyüddin Bey 14 Mayıs 1942 senesinde *İstanbul*'da vefat etmiştir.

⁴⁸ Halil Hayreddin Paşa türbesinin mimarî kıymeti hakkında muhterem Mimar Saim Ülgen'in Vakıflar dergisinde (sayı 1, sene 1938) bir tetkiki vardır. Bundan başka Otto-Dorn ve Anhegger'in de 1941 de Berlin'de basılmış olan *Das Islamische İznik* isimli eserlerinde de tafsilât görülür.

⁴⁹ *Şakayik tercümesi (Mecdi)*, s. 31.

Son zamanlarda *İznik*'te bizzat tetkikatta bulunmuş olan Prof. Taeschner ile Prof. Wittek asıl kitabeyi tetkik neticesinde yanlışlığın nereden geldiğini bulmuşlar ve vefatın 789 hicret senesinde olduğunu tesbit etmişlerdir⁵⁰. Hayreddin Paşa'nın kabir taşı Osmanlılardaki taş oymacılığının şaheserlerindedir.

Hayreddin Paşa hakkında muhtelif mütalâalar :

Hayreddin Paşa'nın yeni kurulan Osmanlı devletinde yapmış olduğu idarî, mâlî, askerî hizmetler pek ehemmiyetlidir. Beyliğin aşiret âdetlerinden kurtularak bir devlet haline gelmesi için zaruri olan idarî, malî, askerî teşkilâtı tesis hususunda Hayreddin Paşa çok çalışmış ve muvaffak da olarak I. Murad'ın tam bir îtimadını kazanmıştır. Hayreddin Paşa yalnız teşkilâtçılıkla kalmıyarak bizzat ordu kumandanlığıyla Makedonya ve Arnavutluk'da da mühim başarılar elde etmiştir.

Hayreddin Paşa'nın bu faaliyeti eski aşiret ananelerine bağlı kalmak ve bunların bozulmamasını istiyen bazı tarihçilerin îtirazlarını mücib olmuştur. Kendisinin Cender köyünden gelerek yüksek tahsili olmadığı halde icraatıyla göstermiş olduğu büyük kabiliyet sayesinde işgal ettiği en yüksek devlet makamı dolayısıyla kendisine aleyhdar olanlar görülmüştür. Meselâ Âşıkpaşazâde⁵¹ şöyle diyor:

“Sultan Orhan zamanında ve Gazi Murad Han zamanında ulema vardı ve illâ müfsit değillerdi; tâ Cenderlu Halil gelince. Kaçankim Cenderlu Halil geldi, Molla Rüstem dediler (geldi) âleme hile karıştırdılar”. Diğer bazı kaynaklarda da aynı mütalâa görülmüştür⁵².

Bunlardan başka şair Germiyanlı Ahmedî, İskendernâmesine eklediği Osmanlı tarihinde yeni devlette gayret ve faaliyetiyle yükselmiş olan Hayreddin Paşa'ya gerek menşe ve gerek tahsil itibarıyla —Çünkü Ahmedî *Kahire*'de yüksek tahsil görmüştü— küçümseyip mühim hizmetlerine yanaşmıyarak ilminin az ve hüner ehli olmadığı halde memlekete vezir olduğunu zikretmiştir. Ahmedî bu hususta şunları yazıyor⁵³.

⁵⁰ *Der İslam mecmuası*, c. 18, sene 1929, s. 84.

⁵¹ *Âşıkpaşazada* (İstanbul tab'ı), s. 70.

⁵² *Tevarih-i Âl-i Osman* (Türk Tarih Kurumu kütüphanesi), s. 56 ve Üniversite (Halis Efendi kitapları).

⁵³ *Dastan-ı Tevarih-i Mülûk-i Âl-i Osman* (Nihad Sami Banarlı neşri), *Türkiyat*

*Bî nevâlıktan koyuben Çenderi
 Katına geldi Halil-i Cenderi
 Bu kamusilaki ilmi âzidi
 Her hünerde âri vü nâsaz idi
 Gurbet halin ve fakrin bildi ol
 Lûtfı ânı ehl-i mansıb kıldı ol
 Akibet mülke anı itti vezir
 Ne vezaret oldu bir ulu emir*

Halil Hayreddin Paşa, şair Ahmedî gibi yüksek tahsil görmemiş ve ancak mahallî yani memleket medreselerinde okuyarak yetişmiş Edebalı mensublarından⁵⁴ ve Osmanlı devletinin kuruluşunda birinci derecede rolleri olan Ahilerden olması sebebiyle Osmanlı beyliği hizmetine girmiş, kadı iken yaya teşkilâtını ve kazasker iken de yeniçeri teşkilâtını yapmakta büyük rol oynamış⁵⁵ ve kendisi vezirliğe geçtikten sonra yerine kazasker olan Karamanlı Molla Rüstem ile beraber devlet hazinesinin meydana gelişinde büyük hizmetlerde bulunmuş ve ordu kumandanlığı etmiş olduğu tarihlerin kayıtlarıyla sabit olmuştur.

Âşıkpaşazâde tarihinin müteaddid nüshaları mukabele edilmek suretiyle Hayreddin Paşa hakkında şu mütalâa görülüyor⁵⁶:

“Hayreddin Paşa kim ol Orhan zamanında *Bilecik* kadısı ldi hem ak yayayı (Akbörk giyen yaya askerini) Orhan Gazi ona yazdırdı. Ve ol zamanda yaya olmak için eyü atlar pişkeş ederlerdi bizi yaya yaz deyü; ahîr İznik kadısı oldu; Gazi hünkâr karındaşı Süleyman Paşa kim Allah rahmetine vardı, Gazi hünkâr Rumeli’ne geçmiye niyet etti; Hayreddin’i kazasker edindi ve aldı Rumeli’ne bile gitti. Bu yeniçeriye dahi Hayreddin Paşa bünyat etti, Kadıaskerlikten vezir oldu Hayreddin Paşa dediler ve pâdişaha daim hayra delâlet ederdi, fakire ganiye ehl-i ilme Âl-i Osman kapısında teşrifi ol bünyad itti; ahîr *İznik*’te bir cami ve bir imaret yaptı, Allah rahmetine vardı.”

Mecmuası, c. 6, s. 84 ve *Osmanlı Tarih nüvisleri* (Necip Asım), *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, sene 1, s. 49. Bazı beyitlerde iki meharz arasında farklar vardır.

⁵⁴ *Âşıkpaşazade*, s. 40 ve *Neşri*, s. 154.

⁵⁵ *Âşıkpaşazade*, s. 40 ve s. 54 ve *Neşri*, s. 154 ve 198.

⁵⁶ *Der İslam Mecmuası*, c. 18, sene 1929, s. 75 Prof. Teschner ve Prof. Wittek’in Çandarlızâdelerin vezir ailesi.

Paşadır Hayreddin fethetti iklim Dolandı rahat oldu her iklim
Bu Âl-i Osman'a hoş hizmet etti Beğendi hizmetini il (ve) iklim
Bilindi Hayreddin kim vezir oldu Düzeldi yahşi oldu her iklim
Nice yer var ki rüşvet kapu açar Bu şimdi rüşvet bağladı iklim

Halkondil (Chalcandile), yukarıda bahsettiğimiz *Serez* hâdisesinden ve *Selânik*'in Hayerddin Paşa tarafından zaptedildiğinden bahsettikten sonra onun hakkında şu mütalâada bulunuyor⁵⁸:

“Hayreddin (Charatin) çok âkil ve tedbirli bir zattı; zamanında çok güzel ve takdire lâyık işler gördü, muvaffakiyetler gösterdi, pâdişahı daha güzel ve âkilâne nasihatlerle îkaz ve sevketti; Murad anın rey ve tedbiriyle âmil olarak gerek *Rumeli*'de ve gerek *Anadolu*'da birçok muazzam pürüzlü işleri arzu ettiği şekilde başardı; Murad'la sık sık vukua gelen müsahabelerinde irad ettiği pek çok hâkimâne sözler vardır: bunlardan bilhassa askerliğe ve disipline taallûk edenler hatırdan çıkarılmamıya lâyıktır.”

Halkondil Sultan Murad'la, Hayreddin Paşa arasında vuku bulan bir muhavereyi şöyle anlatıyor⁵⁹:

Hayreddin Paşa bir gün efendisine (Murad Hüdavendigâra) der ki: ordularınla maksadına vasıl olabilmek için harp işlerini nasıl idare etmek lâzım gelir? Murad şu cevabı verir:

— Müsâid fırsatlardan istifade etmek ve askerinin atıfletle muhabbetini kazanmak suretiyle. Bu cevaba karşı Hayreddin Paşa:

—Lâkin fırsatlardan istifade demekle ne kastediyorsun? Sultan Murad:

— Maksada saik olması lâzım gelen vesaiti her türlü ihtimale göre muvazene ve mukayese etmektir.

Bu cevap üzerine Hayreddin Paşa gülmiye başladı ve dedi ki:

“Tabiat seni bir büyük hikmetle mütehalik kıldığını görüyorum; lâkin yapılması ve yapılmaması lâzım gelen sebepleri evvelden bilmediğin ve kendi kendine danışarak bir ciheti red ve diğer bir ciheti kabul etmiye muktedir olmadığın halde bu vesaiti nasıl muvazene edeceisin? Bir şeye karar verilince onu derhal icra etmek

⁵⁷ *Âşıkpaşazade*, s. 61.

⁵⁸ *Halkondil 1632 tabı*, s. 26.

⁵⁹ *Halkondil*'den naklen *Hammer (Ata Bey tercümesi)*, c. 1, s. 236. Halkondil'in pâdişahla vezirini konuşturmakta maksadı Hayreddin Paşa'nın hükümet reisliği ve kumandanlık hususundaki kudret ve kabiliyetini göstermek içindir.

lâzım gelir; mâhir bir kumandan müşaveresinde gayet ihtiyatlı davranmalı, icrada yıldırım sürati göstermeli, ordusunun başında nümune-i imtisal olacak âsâr-ı şecaat ibraz etmelidir.”

Hayreddin Paşa hakkında Gibbons da aşağıdaki mütalâayı kaydediyor⁶⁰ :

“Murad’ın ilk himmetlerini, şaşılacak muvaffakiyetler bekliyordu; kendisi tecrübeli ve gün görmüş bir muharib değil ise de maiyetinde babasından kalma kıymetli jeneraller vardı ki bunlara tamamiyle emniyet edebilirdi, kendi tecrübesizliklerini gördüğü için Cendereli Kara Halil’i vezir yaptı ve babası ile büyük babasının bu tecrübeli dostu ve hadimi olan zatın reyile hareket etmek hususunda tereddüd göstermedi.”

Hammer tarihinden de şunları naklediyorum⁶¹:

“Hatırlardadır ki, Candarlı Kara Halil, yeniceilik, müessesinin ve daimî orduların mucididir... On seneden beri Murad’ın ordusunda kavanin ve nizamata şediden riayetle intizam ve itaati o kadar muhafaza eyledi ki pâdişahdan sonra en büyük olan vezir ünvanına lââyık görüldü; bu şöhretli ihtiyar on sekiz sene daha mesalih-i devleti Hayreddin Paşa ünvanıyla ve bir maharet-i nâdire ve nakabil-i tagayyür bir hakkaniyetle idare etti...”

Halil Hayreddin Paşa’nın tesisleri :

Yukarıda bilmünasibe bahsedildiği üzere Halil Hayreddin Paşa’nın *İznik*’te 780 H./1378 M. tarihli *Yeşilcami* adlı bir camii olup bunu, caminin dış kapısı üzerindeki kitabeden anlamaktayız camiin mimarının adı da Hacı Musa’dır. Bu camiin birinci kitabesinden anlaşılacağı üzere (kitabe sureti yukarıki notlarda görülür) cami Hayreddin Paşa’nın sağlığında yapılmaya başlamış ve dış kapısı üzerindeki kitabeye göre de 794 H./1392 M. de oğlu Ali Paşa tarafından tamamlanmıştır⁶². Bu caminin yanında Hayreddin Paşa’nın bir medresesi de varsa da sonradan harab olarak eser

⁶⁰ *Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşu (Gibbons. Ragıp Hulûsi tercümesi)*, s. 93.

⁶¹ *Hammer (Ata Bey tercümesi)*, s. 1, s. 218.

⁶² İkinci kitabe sureti:

۱ - امر ببناء هذا المسجد ملك الامراء والوزراء خير الدين پاشا نورمرقده
۲ - سنة ثمانين وسبعاً [ثة] ووضع اتمامه سنة اربع وتسعين وسبعماية

kalmamıştır⁶³. Şarlı Teksiye bu camiın Arap tarzı mimarisinde olduğunu beyan etmekte ise de bunun Türk tarz-ı mimarisinde olduğu mütehasıslar tarafından kabul edilmiştir⁶⁴.

Hayreddin Paşa'nın bu cami hakkında (Das Islamische Iznik) isimli kıymetli eserde de camiın plânlarıyla beraber mufassal malûmat vardır⁶⁵. Bu Türk mâbedini en son kıymetli Mimar, Saim Ülgen tavsif etmiştir⁶⁶. Evliya Çelebi *Iznik*'te Hayreddin Paşa'nın eski ve yeni imaret isimli iki imareti olduğunu⁶⁷ ve bay u gedaya her gün mertebânî (kâselerle)⁶⁸ bol miktarda çorba verildiği kaydedilmektedir⁶⁹. Hayreddin Paşa'nın imareti, türbesinin karşısında yapılmıştı. Sonradan harab olan imaretin XVII. asırda mamur ve faaliyette olduğunu Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. Hayreddin Paşa'nın *Iznik*'teki tesislerine kendisinden başka oğullarının da vakıflar yaptığını tahrir defterlerinden anlamaktayız⁷⁰.

Hayreddin Paşa'nın 787 H./1385 M. tarihli *Gelibolu*'daki camii kitabesi daha yukarıda kaydedilmiştir. Cami üç kapılıdır. Kitabe caminin orta kapısı üzerinde bulunuyor. Bu cami kalede

⁶³ “Vakf-ı Medrese-i Darül Hadis merhum Hayreddin Paşa; nefsi Iznik'te Serhane (başcı) dükkânı bu medresenin vakıflarındandır” Başvekâlet Arşivi 733 numaralı Kocaeli Tahrir defteri varak 315B.

⁶⁴ Şarlı Teksiye camiın bânisi Hayreddin Paşa hakkında şu tavsifi yapıyor: “Sultan Murad'ın vezir-i âzamı Hayreddin Paşa elyevm mevcut ve Arap tarz-ı mimarisinin en zarif ve sevimli bir eseri olan *Yeşil* camii bina ettirdi. Kanlı bir muhasarayı müteakip *Selânik*'i zaptetmiş olan bu vezirin tarihte akıl ve dirayet ve şecaatle temeyyüz etmiş bir şöhret-i tarihiyesi vardır” dedikten sonra camii tarif etmektedir (*Küçük Asya -Türkiye Büyük Millet Meclisi neşriyatından*, mütercimi Ali Suad, c. 1, s. 195).

⁶⁵ *Das Islamische Iznik Katharina Otto-Dorn ve Anhegger 1941, Berlin*, s. 25.

⁶⁶ *Vakıflar dergisi*, c. 1, s. 56, bu makale münasebetiyle dergide camiın plânları da vardır.

⁶⁷ Evliya Çelebi'nin bahsettiği imaretlerden birisi Hayreddin Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya aittir.

⁶⁸ *Mertbânî*, gök rengiyle yeşil renk arasında harelî gayet ağır Hint çini işi büyük tabak, kâseye verilen isimdir (*Eski Eserler Ansiklopedisi*, s. 165, sene 1939 (Nureddin Rüştü Bügnül).

⁶⁹ *Evliya Çelebi seyahetnamesi*, c. 3, s. 8.

⁷⁰ Bu vakıf köylerinin bazıları şunlardır: *Akhisar*'a tabi *Hayreddin köyü* ile *Yakaçık*, *Bursa*'ya bağlı *Bahçeli* namı diğer *Suluköy*, *Beypazarı*'na tabi *Gümüş*, *Tokat*, *Ulucak* köyleri (*Başvekâlet Arşivindeki 631 numaralı Hüdavendigâr livası tahrir defteri*, s. 146, 223, 102, 124, 125, 127).

bulunmakta olup Evliya Çelebi seyahatnamesinde *Sultan Camii* diye zikredilmekte ve 1319 H./1301 M. tarihli Edirne salnamesinde de Sultan Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'ya atfolunmaktadır. Salname camiin 787 hicret yılında (1385 M.) yapıldığını zikrettiği halde bunu 1361 de vefat eden Süleyman Paşa'ya maletmesi yanlışır.

Hayreddin Paşa'nın yine 1385 tarihinde *Serez*'de⁷¹ aşağı çarşıda yaptırmış olduğu camiin kitabesini de Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Buna eski cami ve kurşunlu cami denilmektedir. Bu cami 1132 H./1719 M. de yanmış olup mevcut kitabesi belki o zaman zayi olmuştur. Cami 1252 H./1836 M. de II. Mahmud tarafından tamir ettirilerek kapısının üzerine yeni tamir kitabesi konulmuştur⁷². Bu cami hakkında Evliya Çelebi'de bazı izahat vardır⁷³.

Hayreddin Paşa'nın *Serez*'deki camiine on dokuz köy vakfedilmiş olup tahrir defterinde her bir köyün senelik geliri ayrı ayrı gösterilmiştir. Bunların mecmuunun senelik geliri XVI. asırda 197.676 akçe tutmakta idi⁷⁴. Hayreddin Paşa'nın *Serez*'de Eski Hamam adıyla bir vakıf hamamı ve namına mensup mahallesi vardı⁷⁵.

Hayreddin Paşa'nın oğulları:

Halil Hayreddin Paşa'nın Ali, İlyas ve İbrahim adlarında üç oğlu olmuştur. Bunlardan Ali Paşa, Murad Hüdavendigâr, Yıldırım Bayezid ve Emir Süleyman zamanlarında vezir-i âzamlık ederek 809 H./1406 M. tarihinde vefat edip babasının yanına defnedilmiştir. Ali Paşa'nın evlâdı yoktur.

İlyas Paşa sancak beyi ve beylerbeğilikte bulunarak Yıldırım Bayezid zamanında vefat etmiştir. Yıldırım Bayezid tarafından

⁷¹ *Serez*, Osmanlı devletinin eski mülkiye teşkilâtında *Selânik* vilâyetinin sancaklarından olan *Serez* sancağının merkezi idi.

⁷² *Der İslam mecmuası*, c. 18, sene 1929, *Çandarlızadelerin vezir ailesi* (Franz Taeschner ve Paul Wittek) Bizans mecmuasından naklen caminin yandıktan sonra yapılmasından bahsolunur.

⁷³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 8, s. 130.

⁷⁴ Kanunî Sultan Süleyman devrine ait 143 numaralı tahrir defteri. *Serez*'de Hayreddin Paşa'dan başka oğlu İbrahim Paşa ile onun oğlu Mahmud Çelebi ve bunun validesi İsfahanşah Hatun'nun bina ettikleri cami, mescit, medrese ve imaretlerin on yedi köy vakfedilmiştir. Aynı zamanda (167 numaralı tahrir defteri, s. 37).

⁷⁵ 167 numaralı tahrir defteri.

Gazi Evranuz Bey'e verilmiş olan 793 Muharrem ve 1390 Aralık tarihli beratta şahidler arasında bulunduğuna göre vefatı bu tarihten sonradır⁷⁶. Kabrinin nerede olduğu şimdilik malûm değildir. İlyas Paşa *İznik*'te bir zaviye yaptırarak buraya bir hamam, bahçe ve bostan vakfeylemiş⁷⁷ ve zaviyesi sonradan harab olduğundan yeri mukataaya verilmiştir. Murad Hüdavendigâr İlyas Paşa'ya *Sivrihisar*'a tâbi *Ayvalıgeçit* köyünü mülk olarak vermiş ve o da burasını Sinan Şeyh'e vakfetmiştir. İlyas Paşa'nın evlâdı zamanımıza kadar gelmişlerdir. Bunlar Çandarlı ailesinin *Serez* kolunu teşkil etmektedirler.

Hayreddin Paşa'nın üçüncü oğlu İbrahim Çelebi ilmiye sınıfından yatışmış Bursa kadısı, kazasker, vezir ve en son II. Murad'a vezir-i âzam olarak 832 H./1429 M. tarihinde vefat etmiştir. Bunun oğullarından Halil Paşa ile Mahmud Bey kolları da elân mevcuttur.

⁷⁶ *Meşahir-i İslâm* (Hamid Vehbi), s. 968. *Sicill-i Osmani*'de de İlyas Paşa'nın beylerbeyi olarak Yıldırım Bayezid zamanında vefat ettiği görülüyor.

⁷⁷ *Başvekâlet Arşivi* 733 numaralı tahrir defteri, s. 318.

AKDENİZ ADALARININ ELİMİZDEN ÇIKMAMASI İÇİN HUSUSÎ MEKTUPLARINA GÖRE NAMIK KEMAL'İN MÜCADELE ve İKAZLARI

FEVZİYE A. TANSEL

Akdeniz adalarından bâzılarının Yunanistan'a ilhaki için ehemmiyetli ayaklanmalar önce Girid'de başgöstermiştir; bu sebeple Kemal'in, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı adalarda Yunan siyaseti ile alâkası 1866'daki büyük Girid isyanı ile başlar. Bu tarihten 1884 yılına kadar *Tasvir-i efkâr* ve *Hürriyet* gazetesindeki makaleleri ile, Ebüzziya Tefvik'e, Ahmed Midhat Efendi'ye, Sultan Abdülhamid'e yolladığı hususî mektuplarla Girid Müslümanları için halkı ianeye teşvik etmiş, Hıristiyanlar'ın tasarruf iddiasında oldukları Girid'den Müslümanlar'ın hicretini, Girid Valisi Fotyadi Paşa'nın Rum tarafdarlığı siyasetini önlemek için ikazlarda bulunduğu gibi, Girid Müslümanları'nın bu yoldaki teşebbüslerini de desteklemiştir. Makalemizin birinci kısmında, Kemal'in, Girid'in elden çıkmaması için mücadele ve ikazları üzerinde durduk.

Makalenin ikinci kısmında, Kemal'in, Midilli Mutasarrıflığı sırasında, 1879-1884 yılları arasında Midilli'nin Osmanlı tabiiyetinden çıkmaması için alınacak tedbirlerden, islâhat hareketlerinden bahsedilen lâyhalarına, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne bağlı diğer adalarda, meselâ Sakız, Rodos ve mülhakatında Müslümanlar'ın iskânını, varidatın artırılmasını te'min maksadiyle Mâbeyn Başkâtibi'ne, Rodos Mutasarrıfı Agâh Efendi'ye yazdığı mektuplara yer verilmiştir.

Kemal Rodos mutasarrıfı iken, 1884-87 tarihleri arasında Rodos'da Müslüman nüfusunun gittikçe azaldığından, Müslümanlar'ın irtidadından, halkın dinî ve fikrî terbiye bakımından geriliğinden doğacak tehlikeleri, alınacak tedbirleri hususî mektupları ile Sultan Abdülhamid'e, Maarif Nâzırlığı'na, Besim Bey'e, Sadr-ı âzam Said Paşa'ya, Dahiliye Nâzırı'na arzetmiş, bunların birçoğu gözönüne alınarak mektepler, camiler inşasına, vergi kaçakçılığının önlenmesine çalışılmıştır. Sakız Mutasarrıfı iken, 1887'de, bilhassa, vergi kanunlarının Cezayir-i Bahr-i sefid adalarındaki hayat şartlarına

artık uymadığını, bunların değiştirilmesi hakkında ikazlarına Bâb-ı âlî'nin kayıdsız kaldığını, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne bağlı her yerde Yunanlılar'ın, Rodos'ta, Yunan'a izafeten İngilizler'in fesat çıkardığını, yer yer ayaklanmaların mevcudiyetini anlatmak maksadıyla devlet ileri gelenlerine yazdığı hususî mektuplara ise, makalenin üçüncü kısmında yer vermiş bulunuyoruz.

I.

NAMIK KEMAL'İN GIRİD'İN ELDEN ÇIKMAMASI İÇİN MÜCADELE
VE
İKAZLARI

Namık Kemal'i, Akdeniz'de mevcut ve bugün elimizden çıkmış bulunan adalarımızdan, önce Girid mes'elesi alâkadar etmiştir; bu alâka onda, 1866'daki büyük Girid isyanı ile başlar. Yunanlılar'ın, 1864'de yedi adanın kendilerine verilmesi üzerine, Rumlar'la meskûn bütün memleketlerin birleştirilmesi ile büyük bir Yunanistan kurmayı tasavvurları, bu sebeple Girid'i Türkiye tabiiyetinden kurtarmak için halkı teşvikleri neticesinde doğan isyan sonunda Girid Hıristiyanları, Girid'in Yunanistan'a ilhakını ilân etmişlerdir. Sultan Abdülaziz, bu hâdise üzerine 1867'de Sadr-ı âzam Âlî Paşa'yı Girid'e göndererek, adanın Hıristiyan ahalisine birçok imtiyazlar verildikten sonra, muhtariyet arzusundan doğan ayaklanma muvakkat bir müddet için önlenmiştir. Namık Kemal'in Girid hakkındaki neşriyatı bu sırada, Avrupa'ya kaçmasından üç ay kadar önce başlar.

1866'da, *Muhbir* gazetesinde neşredilen bir yazı üzerine, büyük ölçüde bir isyana sahne olan Girid için îâne toplanılmağa başlanılmış, fakat Filip Efendi'nin, toplanılan paranın, yerine gönderilmesine hükûmet vasıta olursa, îânenen, lâyıık olanlardan çok hükûmet erkânının faydalanacağını ve kendisinin Girid'e gidip ihtiyacı olanlara îâneyi bizzat dağıtacağını ilânı neticesinde halkın emniyeti, îâne vermekteki gayreti azalmıştır. İşte Kemal böyle bir zamanda halkı yardıma teşvik maksadı ile *Te'âvün'u Al'el-ber* başlıklı makalesini yazdı¹. Makalenin neşrinden birkaç gün sonra Asmaaltı'nda tanınmış tüccarlar-

¹ Bu makale *Tasvir-i efkâr*'dan naklen, müdafaa edilen fikirler tasvib olduğundan *Rûzname-i ceride-i havadis*'te de neşredilmiştir (Nu. 596, 20 Şubat, 1867). *Tasvir-i efkâr*'dan kaydıyla *Külliyat-ı Kemal*'de de mevcuttur (Birinci tertib 3, Makâât-ı siyasiye ve Edebiye, cüz 6, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1327, s. 303 v.d.).

dan dokuz kişilik bir iâne heyeti teşekkül etmiş, resmen iâne toplanılmağa başlanılmıştır. Kemal'in,

*Feryâd-ı ehl-i hâcete imdâda sa'yedin,
Ey gayret-î vatan çeken erbâb-ı iktidâr
Ehl-î vatan mahabbetidir gayret-î vatan
Zannetmeyin ki toprak içindir bu itibâr.*

kıt'ası da yine bu münasebetle, halkı iâneye teşvik için kaleme alınmıştır². 1867 Mayıs'ında Avrupa'ya kaçtıktan sonra da, *Hürriyet* gazetesinde *Girid Mes'elesi ve Rusya Politikası*³, *Yine Girid Mes'elesi Tazelendi*⁴ adlı makalelerine rastlarız.

1878'de, Türk-Rus harbinden sonra Girid reâyası tekrar ayaklanmış, büyük devletler Berlin Kongresi esnasında Giridliler'in ve Yunanlılar'ın isteklerini gözönüne almayarak ancak Berlin Muahedesi'nin yirmi üçüncü maddesinin başına, "Devlet-i aliyye Girid ceziresinin 1868 senesi nizamnâme-i dahilîsi, haklı görünecek tâdilâtı ilâve ederek tamamıyla icra etmecliği teahhüd eder" fıkrası konulmuştur; müteakiben büyük devletler tarafından bu va'din yerine getirilmesi istenilmiş, "bunun üzerine, bu vazife ile Girid'e gönderilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile âsiler arasında konsolosların murakabesi altında ve bunların Hanya'ya yakın ikamet ettikleri Halepa'da müzakereler yapılarak 23 Birinciteşrin, 1878'de bir mukavelenâme imzalandı. Buna göre, Girid valisi Hıristiyan olacak ve büyük devletlerin muvafakati ile Bâb-ı âlî tarafından beş sene müddetle ta'yin olunacak, kırkdokuzu İslâm, otuzbiri Hıristiyan olmak üzere seksen âzadan mürekkep Umumî Meclis'in, kararları sultanın tasdikine iktiran etmek şartı ile oldukça geniş teşrii haklara sahip bulunacak ve hattâ bu meclis, üçte iki ekseriyetle, Bâb-ı âlî'nin muvafakati olmasa da esas nizamnamenin sırf mahallî işlere ait maddelerini değiştirebilecekti. Bu meclis senede kırk gün ve nihayet altmış gün kadar toplanabilecekti. Adanın jandarma hey'etine Hıristiyanlar'dan da kabul olunacaktı.

² *Yeni Tasvir-i efkâr*, nu. 8, 7 Haziran, 1909. Bu kıt'a Sadeddin Nüzhet Ergun'un eserinde (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi 1941, s. 256)de mevcuttur.

³ *Hürriyet* gazetesinde imzasız neşredilen (26 Eylül, 1869) bu makale, *Külliyat-ı Kemal'e* de alınmıştır (Makalât-ı siyasiye, birinci tertib 3, cüz 2, s. 158 v.d.). Ebüzziya Tevfik bu makalenin Ziya Paşa'ya ait olduğunu ileri sürer (*Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 94, 5 Cemâda 11, 1329, s. 499: *Makalât-ı siyasiye-i Kemal'de Müsamahat*).

⁴ *Hürriyet* gazetesi, 7 Kânunevvel, 1868; *Külliyat-ı Kemal*, Birinci tertib 3, s. 75 v.d.

Varidatın bir kısmı mektep, hastahane, yol ve liman gibi umumî menfaatlara ait işlerin yapılmasına tahsis olunmuştur.”⁵

Kemal, 23 Teşrinievvel, 1878’de Halepa Mukavelesi’nin akdolunduğu bu sırada, Midilli’de bulunuyordu ve henüz Mutasarrıflık’a ta’yin edilmemişti. Ebüzziya’ya gönderdiği aşağıdaki mektubunu, bura Mutasarrıflığı esnasında yazmıştır. Mektubunu, Girid Umumî Meclisi Müslüman âzalarından Resmolu Derviş Efendi vasıtasıyla göndermiştir. Herhalde, Girid’in Yunanistan’a ilhakı teşebbüslerini önlemek için Sultan Abdülhamid’e verilecek istidanın tasvibine çalışılması hususunda tedbir alınmasını, Ebüzziya Tevfik’e tavsiye ediyor⁶:

Ebüzziya Tevfik’e

14. x. 1883

Birader,

*Yâdet ol günleri kim merci-i gayret biz idik
Merd idik, âdem idik, cân-ı hamiyet biz idik⁷*

Tasvir-i efkâr âlemleri gözümün önünde dolaşiyor. Kendimi bir kerre daha dünyaya gelmiş sanıyorum. Girid’deki kardeşlerimizin müsted’iyâtı var. Saçımızın, sakalımızın rengi değişti ise, mahiyetimiz de değişmedi ya?.. Biz dururken hizmetlerinde kim bulunacak? Arş bakalım. Hamiyet-i islâmiyeleri mücerret olan Hacı Ali Beyefendi hep elindedir. İstid’aları halife-i islâm efendimize takdim olunursa, maksadlarının husulünü kaviyyen ümid ederim. Girid’in kurtulmasına velev zerre kadar hizmet edebilirsek, bizler için, ömr fânî olduğunu unutturacak kadar bir mefharet değil midir? Girid mebuslarından şu mektubumu getiren Derviş Efendi, rüesâsındandır. Kendisi ile güzel güzel konuşursunuz. Teşebbüsâtınızın neticesini yazarsın, değil mi? Bakî merdâne bir duâ-yi tevfik ile iktifa edelim⁷...

2 Teşrinievvel, 99
Kemal

⁵ Cemal Tukin’in, Başvekâlet Arşivi’nden, yerli ve yabancı kaynaklardan faydalanarak yazdığı *Girid* maddesinde, bu hususta müfid bilgi verilmiştir (*İslâm Ansiklopedisi*, cüz 38).

⁶ Mektubun, bir başkasının el yazısından kopya edilen nüshası Es’ad Çınar’dadır (*Defter*, s. 70). Kemal’in resmî ve hususî mektuplarından bir kısmının kendi veya bir başkasının el yazısıyla nüshaları, pek az Midilli’de, daha çok Rodos’ta Tahrirat Kâtibi olarak yanında çalışan Baha Bey’dedir. Sayın Es’at Çınar, Baha Bey’in zevcesinde mevcut bu mektupları istinsah etmiştir. Bunları tetkik ve neşretmemize müsaade ettikleri için kendilerine müteşekkirimiz.

⁷ Bu beyte, Kemal’in neşredilen şiirleri arasında rastlamış değiliz.

Kemal'in aynı tarihte *Terceman-ı hakikat* gazetesi sahibi Ahmed Midhat Efendi'ye de, yine Derviş Efendi ile bir mektup yolladığını görüyoruz. Ahmed Midhat'tan, Girid'e îâne toplamak için yapılacak neşriyata tevassutunu reca ediyor⁸:

Ahmed Midhat Efendi'ye

14.X.1883

Mevlânâ-el muhterem,

Sana Girid Müslümanları'ndan Derviş Efendi'yi gönderiyorum. Yirmi-beş sene evvel hepimizin gönlündeki hamiyet ateşini alevlendiren Girid mes'elesi, yine bizlerden muktedir olduğumuz kadar îâneye ihtiyaç gösteriyor. Sen âlem-i matbuatta iken, Giridliler'i kimseye muhtaç etmezsin...⁹ Hele bu bâbta tavsiyeye hiç muhtaç değilsin; Allah muvaffak etsin! Bana uzaktan yakından bir hizmet düşerse, mahvoluncaya kadar ifasına müheyyayım... Bakî duâ kardeşim...

2 Teşrinievvel, 99
Kemal

23 Birinciteşrin, 1878'de Halepa'da imzalanan mukaveleye göre, beş sene için Girid'e ta'yin edilen Hıristiyan valinin, Fotyadi Paşa'nın müddeti 1883'de dolmuştur. Kemal bu sırada Ebüzziya Tefvik'e yolladığı 12 Kânunısanî, 1883 tarihli mektubunda Girid'i yedi başlı bir yılana benzeterek, Osmanlı İmparatorluğu'nun daima buraya ait mes'elelerle karşılaştığını yazıyor. Bu defa da, Fotyadi Paşa'nın beş sene valilik müddetinin sona ermesi ile Hıristiyan ve Müslümanlar için ayrı ayrı vali ta'yini hakkında münakaşalar başlamış, bu mücadeleler günlük gazetelerin başlıca mevzuu olmuştur. Girid'in üçte biri Hıristiyanlar'a, üçte ikisi Müslümanlar'a ait olduğu halde, adaya tasarruf iddiasında olan Hıristiyanlar'dır. Mektubundan anlaşıldığına göre Kemal, Fotyadi ve Sânih Paşa'nın idaresizliğini, Müslümanlar'ın ne kadar müşkül mevkide bulunduğunu, bunların Devlet-i aliyye'den ayrılmamak gayesi ile hicretini yüksek makamlara da muhtelif defa arzetmiştir. Fotyadi Paşa tekrar vali, Hamdi Paşa müşavir olarak kaldığı takdirde, Girid'in Yunanlılar'a teslim edilmiş demek olduğu kanaatindedir. Mektubunun Sultan Abdül-

⁸ Mektubun bir başkasının el yazısından kopya edilen nüshası Es'at Çınar'dadır (*Defter*, s. 71).

⁹ Ahmet Midhat bu sırada *Takvim-i vakayi* gazetesi ve *Matbaa-i âmire* Müdürü'dür.

hamid'e takdimi için Ebüzziya'nın tevassutunu isteyen Kemal, hükümetimizi, Girid'de Müslümanları da memnun edecek ve buranın Yunanistan'a teslimini önleyebilecek tedbirler alması hususunda ikaza çalışmaktadır¹⁰ :

Ebüzziya Tefvik'e

12. I. 1884

Birader,

Bilirsin ki din ve devlet düşmanlarının bu memleketi¹¹ batırmak için birinci teşebbüsleri Girid üzerinde vuku bulmuş ve bu teşebbüsün birinci te'siri, bizler gibi hamiyet sahiplerine dokunmuş idi. Bu Girid me'selesi, ma'ruf olan yedi başlı ejder gibi, bir başı kesildikçe, yedi başı daha çıkıyor¹².

Padişaha seni ben takdim etmişim; bu mektubumu da sen padişahıma¹³ takdim et! İkisi de padişaha birer nevi hizmettir¹⁴. Bir hizmetin ikileşmesi nevâfil namazı gibi Allah indinde bile makbul oluyor¹⁵. Girid Müslümanları ötedenberi pek ıstırap içindedir. Evvelâ malûmdur ki oradaki Müslümanlar, adanın tesarrufça nihayet üçte biri Hıristiyanlar'a ait olarak, üçte ikisi kendilerinin iken, yine emlak tesarrufu namı ile Girid'in Hıristiyan malı olduğundan bahsediyorlar.

Saniyen ben, makamat-ı âliyye ma'ruzat-ı müteaddide ile bahs ve beyan etmişim ki cezayir¹⁶ ve Girid halkı hiçbir vakit Yunanlı olmak fikrinde değildirler; yalnız Fotyadı Paşa gibi, Sânih Paşa gibi me'murlar Girid halkını canından bîzar etmiş, İslâm takımı, devletten ayrılmamak için muhaceretten başka bir çare bulamamış, Hıristiyan takımı Yunan'a ilhak me'selesini devlete değil, bizim me'murlara karşı bir vesile-i necat ittihaz eylemiş¹⁷, arada bir me'sele-i düveliyye tehdidüs etmiş sürünüp duruyor¹⁸.

¹⁰ Mektubun aslı Yıldız evrakı arasındadır ve Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Abdülhamid'e Takdim Ettiği Arizalar ile Ebüzziya Tefvik Bey'e Yolladığı Bâzı Mektuplar, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947, s. 282 v.d.*); bu neşirde mektubun başında, "Girid Müslümanları hakkında padişaha takdim edilmek üzere Namık Kemal Bey tarafından Ebüzziya Bey'e gönderilmiş bir mektup" kaydı vardır. Aynı mektup, *Girid Mes'elesini Kurcalayanlar* başlığı ve Dr. Kâzım imzasıyla İzmir'de çıkan *Köylü* gazetesinde, buradan naklen *Yeni Tasvir-i efkâr*'da (Nu. 181, 30 Teşrinisanî, 1909) basılmıştır. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı neşirini esas alarak *Yeni Tasvir-i efkâr* basımıyla karşılaştırmak suretiyle neşrediyoruz.

¹¹ Krş., mülkü

¹² Krş., yerine bir başı daha çıkıyor

¹³ Krş., padişaha

¹⁴ Krş., bu

¹⁵ Krş., olur

¹⁶ Krş., Cezayir-i Bahr-i sefid

¹⁷ Krş., etmiş

¹⁸ Krş., mes'ele-i düveliyye sürünüp duruyor

Girid Müslümanları o hale gelmiştir ki vaktiyle memleketlerinde bey olan, ağa olan biçareler, şimdi buralarda 120 kuruş aylık ile zabtiyelikte sürünüyor. Midilli'de bugün teftişlikte ¹⁹, zabtiyelikte istihdam olunan Girid Müslümanları otuzdan ²⁰ ziyadedir. Garb-Trablusu'nda bu mikdarın onbeş-yirmi katı var; etrafa da dağılmış olanlar düşünülür ise, muhacirlerin nüfus-i zükürü beşbini tecavüz eder ki âdeta ufacak bir ordu demektir. Bu hâle ise her şeyden ziyade Fotyadi Paşa'nın valiliği sebep olmuştur. Mubarek zat 30.000 kuruş maaş alacak, ana da Meclis-i Umumi'nin ekseriyeti ile muvaffak olacak, Meclis-i umumîye ise, dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş bir kaide-i garibe ile yalnız Yunanlılık ²¹ fikrinde bulunanlardan değil, ekseriyet üzere resmen Yunan'ı tanımış olan habislerden mürekkebe... Hulâsa ²², Paşa mürtekip, âza edebsez, orada bulunan hey'et-i islâmiyye ise serveten, dirayeten edyan-ı saireden olan hemşehrilerine galib olmak hususunda ²³ memalik-i padişahîde münferid iken, bir habisin saye-i şcâmetinde mahvolup gitmektedir. Muh-tac-ı izah değildir ki Giridliler'in —sağlık ve selâmetle verilmemiş olsa idi— it'a edilmiş olan fermanında, "Oranın valiliği Hıristiyanlığa hasredilmiştir" ²⁴ irade buyurulduğu halde, bir müslüman da gönderilebilir. Yalnız, yanına hıristiyandan bir müşavir verilir; amma bu cihette bâzı mahzur tasavvur olunabilir imiş, valinin Hıristiyan olmasında da öyle büyük bir muhatara yoktur; fakat Fotyadi Paşa vali, Hâmid ²⁵ Bey müşavir olur ise, o zaman Girid, bütün bütün Yunanistan'a teslim edilmiş demek olur.

Biraz keyifsizim. Mektubumu söyleyip de yazdırıyorum; ma'mafih canım da yanyor. Öyle ümid ederim ki mülkün her cihât-i ²⁷ icraatına muhit olan nazar-ı hakîm-i hazret-i padişahî, ²⁷ Girid'i dahi mevcut olan seyyiatından kurtarır. Bakî duâ...

31 Kânunievvel, 1299
Kardeşin,
Kemal

Kemal, bundan bir hafta sonra Ebüzziya Tefvik'e yolladığı 19.1.1844 tarihli mektubunu yine Girid ile alâkalı bir meseleye tahsis etmiştir: Girid'de neşredilen *İntibah* gazetesi, bir kıtal vak'asından dolayı zabıta aleyhinde bir yazıya yer verdiğinden ta'til ve muharriri tevkif olunmuştur. Saltanat-ı seniyyenin hukuku bakımından zararlı

¹⁹ Krş., müfettişlikte

²⁰ Krş., otuzdörtten

²¹ Krş., Yunanlılık

²² Krş., ve hulâsa

²³ Krş., hususunca

²⁴ Krş., hasredilmemiştir (bu ifade tırnak içerisinde değildir).

²⁵ Krş., ismin yeri noktalarla işaret edilmiştir. Girid Müsteşarı Hâmid Bey, Hanya hânedânındandır (Süreyya Bey, *Sicill-i osmani*, İstanbul Matbaa-i âmire, 1311, s. 108).

²⁶ Krş., cihet

²⁷ Krş., muhit olan hüküm-i hazret-i padişahî

yazılarla intişar eden Hıristiyan gazetelerine karşı ise, mahallî hükümet sükûtu ihtiyar etmektedir. *İntibah*'ta, Rum gazetelerinde basılan ve halkı devlet aleyhine sevkeden fıkraların tercemelerine rağmen Girid Valisi Fotyadi Paşa'nın harekete geçmemesi de Rum politikasına taraftarlığı gösterir. İşte Kemal, Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda bu mes'elelerden bahsederek, ondan İslâmlar'ın himayesi için Sultan Abdülhamid'e vaziyeti arzemesini reca etmiştir²⁸.

Bu mektupların tarihinden iki ay kadar sonra Fotyadi Paşa, tekrar Girid Valiliği'ne getirilmiş, valilik müddeti tamamlanmasına rağmen tekrar aynı vazifede bırakılmıştır²⁹. 1884 Haziran'ında âşar-i vakfiyye mes'elesinde karşılaştığı müşküllerden dolayı istifaya karar vermiş, fakat bu isteği tasvip olunmamıştır³⁰. Yine bu sırada aynı mes'ele yüzünden Girid'de Meclis-i umumî İslâm âzalarının bir istid'a ile icabeden yüksek makamlara müracaat ettiklerini günlük gazeteler vasıtasıyla öğreniyoruz³¹ ve Kemal'in mektuplarında 1884'den, vefatına kadar geçen dört yıl zarfında Girid ile alâkalı mes'elelere temas edilmemiştir; bunun sebebi, bu arada Girid'de mühim siyasî hâdiselerin bir müddet için sükûnet bulmasıdır.

Sultan Abdülaziz'in hall'ini müteakip 3 Haziran, 1876'da Magosa kalebendliğinden afvolunan Kemal, 20 Haziran'da İstanbul'a dönmüştür³². Aynı yılın 20 Eylül'ünde Şûray-ı devlet âzalığına ta'yin edilmiş³³, bir ara Kanun-ı esasi'nin tanziminde de çalışmıştır³⁴. Abdülhamid devrinde, aleyhinde tertib olunan bir jurnal üzerine ve Midhat Paşa'ya taraftarlığı yüzünden 12 Şubat, 1877'de tevkif olduğunu görüyoruz. Muhakemesi, 10 Temmuz, 1877'de neticelenmiş³⁵,

²⁸ Bu mektup Yıldız evrakından naklen Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Aynı makale, Belleten*, s. 284).

²⁹ *Ceride-i havadis*, nu. 5613, 7 Mart, 1884.

³⁰ *Aynı gazete*, nu. 5690, 4 Haziran, 1884.

³¹ *Aynı gazete*, nu. 5694, 8 Haziran, 1884; istid'â metni de neşredilmiştir.

³² Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi, Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2800, 22 Şubat, 1932. *Ceride-i havadis*, nu. 3100, 13 Cemâdâ 1, 1293-5 Haziran, 1876. Telgraf, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır.

³³ *Ceride-i havadis*, nu. 3192, 1 Ramazan, 1293-20 Eylül, 1876.

³⁴ Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi, Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2792, 2793, 14 ve 15 Şubat, 1932.

³⁵ Bu hususta tafsilât için bk., *Ceride-i havadis*, nu. 3314, 3318, 12 ve 16 Şubat, 1877; nu. 3334, 3350, 7 ve 26 Mart, 1877; nu. 3365, 3445, 12 Nisan, 13 Temmuz, 1877.

Temmuz'un ondokuzunda, ikamete me'mur edildiği Midilli'ye hareket etmiştir³⁶. Bu ikamete me'muriyetin devamı iki sene, beş aydır. Bura Mutasarrıflığı'na ta'yin edildiği 22 Kânunıevvel, 1879'dan³⁷, Rodos Mutasarrıflığı'na ta'yin tarihi olan³⁸ 15 Teşrinievvel, 1884 tarihine kadar, beş seneye yakın Middilli'de Mutasarrıf bulunan Kemal, gerek şahsî temayülleri, gerek resmî vazifesi icabı buraya ait siyasî mes'elelerle yakından alâkadar olmuştur.

II.

OSMANLI TÂBİİYETİNDEN ÇIKMAMASI İÇİN MİDİLLİ, RODOS VE SAKIZ'DA ALINACAK TEDBİRLER

Kemal, Midilli Mutasarrıflığı'na ta'yininden bir yıl kadar sonra, buranın Osmanlı devleti tâbiiyetinden çıkıp yabancı ellere geçmesi için takibedilecek siyasete dair düşüncelerini, irade-i seniyye mucibince tasavvur ve tahkik edilen islâha muhtaç şeyleri Cezayir-i Bahr-i sefid Valiliği'ne bildirmiştir. 2 Teşrinievvel, 1880 tarihli bu mufassal yazısında maarif, ziraat, sanat, ticaret, adalet, adanın dahilî idaresi sahasında izahat vermekte, o zamana kadar bu hususlarda neler yapıldığından, hâl-i hazır vaziyetinden, yapılması gereken şeylerden bahsetmektedir:

Midilli'de birkaç sıbyan, bir de rüşdiye mektebi vardır. İslâmların dinî ve ilmî müesseselerine ait ne kadar para ve bina mevcutsa hepsi mütevelliler tarafından zabtolunmuştur; mekteplerin haraplığı, hoca sıkıntısı, dolayısıyla okuyup yazma bilenlerin azlığının başlıca sebebi budur. Hıristiyanlar'ın bir-iki mektebi bulunmakla beraber, maarifce ilerlemek imkânları aramadıklarından, İslâmlar gibi onlar da oldukça geri vaziyettedir. Maarifce o zamana kadar neler yapıldığından bahseden Kemal, adanın her karyesinde ibtidaî mekteplerinin açılması ve ilk tahsilin mecburî tutulmasını, kasabalardaki rüşdiyelerde İstanbul'daki askerî rüşdiyelerde tatbik edilen tedris tarzının lüzumunu, bir de mekteplerde leyli sınıf açılmasını, tüccar

³⁶ Aynı gazete, nu. 3445, 3451, 2 ve 9 Receb, 1294-13 ve 20 Temmuz, 1877.

³⁷ Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Namık Kemal'in Abdülhamid'e Takdim Ettiği Arızalar ile Ebüzziya Tefik Bey'e Yolladığı Bâzı Mektuplar, Belleten*, nu. 42, s. 237. *Ceride-i havadis*, nu. 4197, 22 Kânunıevvel, 1879.

³⁸ Bu husustaki resmî vesikalar Beşvekâlet arşivinden faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, ksm. II, İstanbul, Maarif Basımevi, 1956, s. 439, 446, 450).

gemilerine kaptan yetiştirecek bir mektebin te'sisini, bu üç şeyin Midilli'nin fikren kalkınabilmesi için tehakkukunu kaydediyor.

Midilli'de zeytun ziraatinin mürabahacılar yüzünden verimli olmadığı, bunun için Menafi' Sandıkları'nın te'sisi, bir banka şubesi açılarak ziraat sahiplerine az faizle borç verilmesi, zeytun mahsulünden alınan verginin azaltılması, Midilli'nin zeytun ziraati bakımından kalkınması için Kemal'in düşündüğü çarelerdir. Mahsulünü zeytun teşkil etmesi dolayısıyla halk bilhassa sabun ve debâgat san'ati ile işigal etmektedir; bu itibarla bir sanayi mektebinin açılması da faydalı olacaktır.

Midilli'nin ticaretce geriliğinin başlıca sebebi maarif ve sermaye noksanlığıdır; yolların azlığı ve haraplığı, limanın temizletilmemesi, adada dahilî hiçbir telgraf hattının bulunmaması, gümrük ve vergi usulleri ticarete engel başlıca sebeplerdir. Midilli'nin dahilî idaresi ve adli teşkilâtı hakkında da izahat veren müellifimiz, yazısının hülâsa kısmında, bütün bunları alınan emr-i âlî'de Midilli halkının sorulan ihtiyaçları münasebetiyle yazdığını ilâve eder. "Ta'rif ihtiyacından vâreste olduğu üzre buralar meselâ Bursa, yahut Amasya cihetlerine siyasetce kıyas kabul eder yerlerden değildir. Bu mukayesede vaktiyle edilen hatalar mülkün en ehemmiyetli birçok parçalarını havza-i tasarruf-ı padişahîden çıkardığı da pek fâci ve müessir bir tecrübe ile gözümün önündedir. Bu cihetle buraları mülkün sair yerlerine kıyas edip de, devlete vereceği hisse-i istifadeyi düşünerek idare edersek, o hisse-i istifadeden başka, buralara temellükten dahi mahrum olmak, kulunuzca piş-i nazarda bulunduğu ve hadd-i zatında dahi saltanat-ı seniyye böyle milel-i mütenevviadan mürekkep yerleri hazinesine medar-ı istifade addetmediği Fâtih zamanındanberi ma'ruf olan hakikatlerden olduğuna ve bir taraftan ise Midilli elden gittiği halde, yalnızca Cezayir-i Bahr-i sefid değil, umum Anadolu'ca askerlik ve hükümet nokta-i nazarlarına göre terettüb edecek uygunsuzlukları ta'rife ihtiyaç olmadığına" işaret eden cümleleri, ileriye görmesi bakımından çok dikkate şayandır. Bu sebeple, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti vasıtasıyla Sultan Abdülhamid'den, elden çıkmaması için diğer vilâyetlerimizden farklı bir siyaset takibi gereken Midilli'de kaydettiği islâhatın tehakkuku için yardımların esirgenmeyeceği ümidinde olduğunu bildiriyor³⁹.

³⁹ Yıldız Evrakı arasında mevcut bu çok mühim, mufassal mektup Prof.

Kemal, Midilli'de, fakat Mutasarrıflık'tan muvakkaten azledildiği ve muhakemesinin cereyan ettiği sırada Ebüzziya Tevfik'e, hükümetimizi ikaza vasıta olması için gönderdiği 18 Mart, 1881 tarihli mektubunda, İstanbul patrikhanesinden tardedilen bir Rum'un, halen Sakız'da tercüman bulunan İpokrat Taylaryos'un, patrikhanenin teveccühünü kazanmak için Midilli hariç diğer adalarda Yunanlılar lehine ve hükümet-i seniyye aleyhinde çalıştığını, bunda muvaffak olduğunu da haber vermiştir ⁴⁰.

*

Kemal, Midilli Mutasarrıfı iken yalnız buranın değil, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne bağlı diğer adaların da yabancı hâkimiyetlere geçmemesi için hükümetimizce alınması gereken tedbirlere dikkati çekmiştir. Mâbeyn İkinci Kâtibi Hacı Ali Bey'e ⁴¹ gönderdiği 14 Şubat, 1884 tarihli mektubunda kendisinin Mutasarrıflık'ı zamanında tanıdığı bu vilâyet valilerinden Kürt Said ve Nâşid Paşa'nın iyi bir idareci olmakla beraber, hâlen vali bulunan Nazif Paşa'nın adalar için aldığı tedbirlerin mükemmelliğinden bahsediyor: Yabancı devletlerin te'siri altında şaşkınlışan, bilhassa Yunanistan'a meyleden ada halkını, Nazif Paşa Osmanlı devletinin şan ve şerefine inandırdığı gibi, yıllardanberi dönen dolapları önlemiştir; ancak, adalar halkının çoğu Rum olduğundan, Yunan devletine gönderilen konsoloslar Osmanlı devleti teb'asını Yunanlı tanıttırmağa ve askerlik bedeli gibi vergileri ödemelerini önlemeğe çalışmaktadırlar. Nazif Paşa, milletlerarası hukuk kaidelerine uygun surette, ecnebî olduklarını iddia edenlerin Osmanlı devleti teb'asından olup olmadıklarını tahkik ettirerek, mükellef oldukları vergileri ödetmiş, tebaiyyetlerine dair tezkireleri vilâyet Nüfus Nezareti tarafından verilmiştir. Bunlar dışında Sakız'da Müslümanlar'ın iskânı için kale'nin ta'miri lüzumu üzerinde duruluyor. Çoğu Hıristiyan, 400'ü Müslüman olan vilâyet merkezi Sakız'dan İslâmlar'ın hicretini önlemek, Osmanlı İmpara-

İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Aynı makale, Belleten*, nu. 42, s. 246-264.).

⁴⁰ Aslı Yıldız Evrakı arasında mevcut bu mektup, Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Aynı makale, Belleten*, nu. 42, s. 267 v.d.).

⁴¹ El-hace Hacı Ali Bey, Haleb Eminliği'nde, Hazine-i hassa Meclis-i idare Reisliği'nde, Makam-ı mehd-i ulyâ Kethudalığı'nda bulunmuş, on yıl kadar Mâbeyn İkinci Kâtibliği'nde çalışmış, müteakıben Ser-kurenalık'a ta'yin edilmiştir (Süreyya Bey, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, Matbaa-i âmire, c. IV, s. 731).

torluğu'nun kudretini tanıtmak için donanmamızın nümâyişte bulunmasını tavsiye eden Kemal, bu gibi tedbirler ihmal edildiği, malî sıkıntı giderilmediği takdirde, Sisam adası gibi burada da bir Hıristiyan Beyliği teşkil edileceğine muhakkak gözüyle bakmaktadır⁴²:

Mâbeyn İkinci Kâtibi Hacı Ali Bey'e

14. 11. 1884

Saadetlü Efendim Hazretleri,

Dünyada ulviyyet size yakışır ki devletine cidden sadık ve milletine hakikaten bir muhibb-i gayr-i mufarıkınız. Müjdeler olsun ki âlem-i insaniyyette bir meziyyet-i mukaddese kazandınız. Velinimet-i bî-misal ve padişah-i hamid-ül hisal Efendimiz Hazretleri esdika-yi bendegâni celbe ve hizmet-i şâhânelerinde bulundurmağa muvaffak oldukça, eslâftan kalan buhranı ref'e muvaffak olacağını biliniz; zira makam-ı hilâfetin müsteneün-ileyhi, kuvve-i mâneviye-i Muhammediye'dir. Bu kuvvet esdika eline verilir ve hüsn-i isti'mal olunursa, bakınız ki bu devlet ne olur ve bütün dünyaya malik olmakla nümune-nümâ-yi adalet-ü merhamet olur. Hemen Hazret-i Allah, be-hürmet-i *Sûre-i Tâhâ* kalb-i şâhânelerini ve meziyyet-i mukaddese-i şehryâriyerini her an âli ve meserret-i zahiriyye vü mâneviyye ile malî buyursun duâsını cümle-i ümmet-i Muhammed ile edâ etmek ferâiz-i diniyyedir; zira ki duâ-üs sultan, sebep-i gufrandır. Mâdem ki efrad-ı beşer içinde birer me'muriyet-i mükemmele ile, birer rütbe-i fâhire ile iftihar ediyoruz, bu cezayirde ittihazı lâzım gelen tedabir-i nâfi'a vü müstahseneyi izhar etmek lâzımdır. Bu da cümleden ziyade... dir⁴³. Eğerçi birlikte bulunup hüsn-i hizmetlerini gördüğüm Said ve Nâşid Paşalar idareleri hasen ise de, valî-i lâhik Nazif Paşa Hazretleri'nin hâl-ü mevkie muktezî olarak ittihaz eylediği tedabir mükemmeldir. Bu cezayirin seknesi ki cümlesi ilkaat-i ecanib ile şaşırmiş ve hususiyle komşumuz olan Yunanistan'a meyilleri tabîi bulunmuştur. İşte böyle bir ahaliye, şân-ü şeref-i hükümet-i seniyye'yi tasdik ettirmiş ve hayli senelerdenberi kurulan meşedet dolaplarını kırıp dökmüştür.

Cümlelerin malûmudur ki bu cezayir ahalisinin kısm-ı a'zamı Rum olduğu cihetle, Yunan devleti tarafına me'muren gönderilen konsolosların en birinci vazifesi, devlet-i aliyye tebea-i sâdıkasını Yunanî tanıttırmağa ve bedel-i askeriye gibi tekâlifin adem-i t'ediyesi yolunu açmağa hayli senelerdenberi etmiş oldukları bunca mesailerini her nasılsa şu sırada semere-bahş olmayıp, Valî-i müşarünileyh Hazretleri hukuk-ı milî ve kaide-i düvel daire-

⁴² Mektubun, Kemal'in el yazısından istinsah edilen nüshası Kıbrıslı Kaytaszâde Nâzım Efendi'dedir; bundan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, ksm. II, s. 737). M. Cemal Kuntay, Kemal'in, bu mektubunu Rodos Mutasarrıfı iken yazdığını kaydetmekte ise de, müellifimiz bu sırada henüz Midilli Mutasarrıfı bulunuyordu.

⁴³ "Bir kelime yırtılmıştır" (Not - M. Cemal Kuntay).

sinde ittihaz buyurdıkları harekât-ı müstekimâne bu misillü ecnebî iddia-sında bulunan kesânın ahden devlet-i aliyye tebeasından olduklarını tahkik ettirerek, cümlesinin borçlu oldukları tekâlif-i meşruhaları istihsal kılınmış ve usûl-i cedideye tevfikân tebeyyet tezkireleri vilâyet Nüfus Nezareti tarafından derdest-i itâ bulunmuştur.

Malûm-ı saadetleridir ki Sakız ceziresi umumen Hıristiyan'dan ibarettir; yalnız merkezde 400 nüfus İslâm'ı olup, onların da burada iskânını te'min eden Sakız kal'esidir. Bu kal'e vak'a-i müdhişede harap olup fevkalâde tamire muhtaçtır⁴⁴. Bu cezirenin yarım saat mesafe-i bahrisinde Anadolu sevahili ve sekiz saat bu'dunda ehemmiyeti fevka-mâyetesavverdir. Ecanib tarafından engüşt-i mefsedet her vakit oynamakta ve ahali-i hıristiyanienin tehdüsüne çalışmakta iseler de, hükümet-i seniyyenin müteyekkizâne hareketi hiyel-ü ihanet perdeleri altında oynadıkları oyunu hissedip mukabele etmekte ve dest-gâh-i mefsedette dokudukları kumaşları revaçsız bırakmaktadır; bununla beraber bu kal'enin fenn-i cedide tatbikan ta'miratına müsaade buyurulur ve top ve esliha-i cedide-i mükemmele ile tezyin edilirse, bunun bahşedeceği kuvvet ve kudret lâte'add-ü lâ tuhsâdır. Valî-i müşarünileyh Hazretleri kal'e-i şahânenin ta'miri için karşılık tedarik edip, bu da Mecidiye Cami-i şerifi ile çarşı arasında olan arsadır. Bu arsanın, satıldığı halde 5000 lira kadar bedel getireceği ve bununla kal'e-i şahâne ta'miri husul bulacağı beri-ül iştibahtır. İşte bu kal'enin ve birtakım istihkâmatının suret-i inşası hakkında sekiz ay mukaddem bâ-irade-i seniyye Tophane-i âmire müşiriyet-i celilesi'nden gönderilen Erkân-ı harb Heyeti'nin yapmış olduğu haritaların henüz bir eser-i fi'lisi görülmemiş ve bu kal'enin bu halde devamı mehâzir-i adideyi calib ve ehl-i İslâm'ın hicretini müstevcib olduğundan, bu hususta taraf-ı zî-şeref-i padişahiden müşiriyet-i müşarün'ileyhaya emr-i kat'i verilmesi vecaib-i umurdan bulunmuştur. Şu cezirede İslâm'ın te'mini ancak kal'enin vücudü ileldir. Eğerçi kal'enin ta'miratına bakılmazsa ve o halde İslâm da buradan hicret ederse, derhal buranın Hıristiyan'ı Sisam gibi bir beylik teşkili istidasına kıyam etmeleri akva-yi melhuzattandır. Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ni teşkil eden cezayir ahalisine bir nümayış-i bahrî göstermek ve bâzan ufak-tefek vapurlar ile ahaliye tüfek ve barut getirip herkesi şekavete dâvet etmeğe vasita sayılan ecnebî vapurlarının kudret ve kuvvetine sed çekmek için, bu vilâyette bir zırhlı vapur-i hümayununun, veyahut buna ma'kis bir vapurun devren geşt-ü güzâr eylemesi muvafık-ı maslahattır. Zât-ı şevket-simat Efendimiz Hazretleri, Süreyya vapur-i hümayununu maiyyet-i vilâyet-penahiye ihsan buyurmuşlardı. Bu gün bu vapur buradan Der-Saadet'e celbolundu. Eğerçi birkaç ufak-tefek vapur varsa da, fırtınalı havalarda bunların yol alması adim-ül imkân olduğundan, maksad-ı hükümet ta'til olunuyor. Bu cihetle, hiç olmazsa İsmail vapur-i hümayunu gibi bir vapurun merkez-i vilâyette bulundurulması ehemmi-i umûrdandır.

⁴⁴ Sakız zelzelesi ve tahribatı hakkında o devir gazetelerinde geniş bilgiye rastlarız (*Ceride-i havadis*, nu. 4580, 1 Cemadâ 1., 1298-9 Nisan, 1881 v.d.d.).

Nazif Paşa Hazretleri ahali-i Hıristiyanıye'yi zâhiren ve mânen saltanat-ı seniyyeden hoşnud etmek ve sızlanmalarına meydan vermemek için lâzım gelen nikat-ı mühimmede müdürlükler ve mahkemeler teşkil edip ve mürettebât-ı emiriyyenin tahsilini dahi bir yoluna koyup cezayir halkını tamamiyle rıza-yi âli'ye muvafık muamele-i adide vü müstekimâne ile hoşnud bırakmış ve pek çok muhassenatı olan lisan-ı resmî-i padişahîyi ta'lim ve teallüm etmek için Hıristiyan mekteplerinin ekserisine birer hoca ta'yin buyurtmuştur.

Vilâyetimizin en mühim bir mes'alesi de umûr-ı maliyesidir. Sâl-i hâl varidatı 120.000 olduğu halde, maarif-i mahalliyeye 123 ve verilen havalât-ı mühimme-i askeriye 80.000 liraya karibtir ki bu halde masraf ikiyüzbin kûsûr liraya varıyor. Bu halde, bu idare böyle devam ederse, neler tevellüd eder... Kulunuzun her hâlim Efendimiz'in malûmu olduğundan hasb-esedaka bu kadcarcık ma'ruzat ile iktifaya cesaret edilmiştir. Ol bâbda...

2 Şubat, 99

Memleketimizde hususi ilk gazete olan *Terceman-ı Ahval*'in müessislerinden Ağâh Efendi, Kemal'in yakın dostudur. Kemal'in Avrupa'ya kaçtığı gün, 17 Mayıs, 1867'de Ağâh Efendi Şûray-ı devlet'teki me'muriyetinden uzaklaştırılmış, Mehmed, Reşad ve Nuri Beyler'e katılarak Avrupa'ya kaçmış, Âli ve Fuad Paşalar'ın vefatından sonra İstanbul'a dönmüştür. Hayatının mühim kısmını, o devir için bir nevi sürgün demek olan taşra me'muriyetlerinde geçiren Ağâh Efendi'nin, Ankara'da ikamete memur iken 21 Kânunusanî, 1884 (22 Rebiülevvel, 1301)'de İstanbul'a çağırılarak Sultan Abdülhamid'in iltifatlarına mazhar olduğunu, 3 Mayıs, 1884'de Rodos Mutasarrıflığı'na ta'yin edildiğini görüyoruz⁴⁵. İşte Kemal, hemen bu ta'yini müteakip, Ağâh Efendi'ye 10 Mayıs, 1884'de bir mektup göndererek, onu Rodosla alâkalı mühim me'seleler hakkında ikaz etmiştir.

Kemal, biraz sonra tam metnini neşredeceğimiz bu mektubunda, arkadaşını yeni vazifesinden dolayı tebrikle, umumiyetle bir menfâ sayılan Rodos'a gitmekten endişe duymamasını, buranın havaca İstanbul'dan daha iyi olduğunu yazıyor. Rodos varidatının azlığından, Mutasarrıf Hasan Bey'in ve Mâcid Paşa'nın idaresizliklerinden, varidatın tahminen beştebiri kadar bekaya bıraktıklarından, oraca parasızlığın tahammül edilmez derecede bulunduğundan bahsettikten sonra, esas me'sele, sünger ticaretinde görülen yolsuzlukları ele almıştır: Rodos varidatı ile sarfiyatının denkleşmesi için sünger tica-

⁴⁵ Server İskit, *Hususî İlk Türk Gazetemiz Terceman-ı ahval ve Ağâh Efendi*, Ankara, Ulus Basımevi, 1937, s. 42 v.d. *Ceride-i havadis*, nu. 5659, 4 Mayıs, 1884.

reti yapanların Supiray (Soupirai) denilen bir nevi teneffüs borusu mahiyetindeki aleti kullanmalarına müsaade istemesini tavsiye etmektedir. Bu aleti kullananlar Yunanistan'dan, Girid'den tezkire alıp, sularımızda kaçamak suretiyle istihlal etmekte, süngercilik san'atı böylece Yunanistan'a, Girid'e geçerek bu ticaretten adı geçen yerler, kısmen Trablus kazanmakta ve böylece Rodos'un mühim bir gelir kaynağı baltalanmaktadır.

Kemal'in ehemmiyetle üzerinde durduğu sünger kayıklarında supiray kullanmamanın mahzurları, mektubun yazıldığı tarihlerde günlük gazetelerimize intikal eden bir me'sele halini almıştı. Rodos'a bağlı Sömbeki adasında sünger ticareti ile meşgul kayıkçılar, dalgıçlar ve supiray kullananlar olmak üzere ikiye ayrılmış, "Cezayir-i Bahr-i sefid sularında makine ile icra-yi san'at evvelce men'olunmuş ve henüz bu memnuiyet devletce resmen kaldırılmamış iken, mezkûr adada yirmi otuz kadar dalgıç, makine, âlât ve edevatı bâzı tüccar taraflarından tedarik edilmiş ve diğer vilâyet sularında icra-yi sa'nat için hazırlanmış oldukları halde, geçende dalgıç esnafının umumî makineler hakkında birtakım nümâyişe kıyam ve Katriyos namında bir tacirin mağazasına resmen duhul ile eşyasını ahz ve perişan eyledikleri ve muhill-i asâyîş ve emniyet harekât-ı umumiyyeye kıyam eyledikleri" sebebiyle me'sele Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne aksetmiş, verilen emir mucibince, Rodos Mutasarrıfı iken son günlerde Biga'ya nakledilen Hasan Bey, maiyyetine bir mikdar jandarma alarak Sömbeki'ye gitmiş, dalgıçlar isyan ederek hükûmet konağını taşladıkları gibi, makine ve alet satan tüccarların mağazalarına girerek bu vasıtaları da imha etmişler, Cezayir-i Bahr-i sefid Valisi Mâcid Paşa Sömbeki'ye, ayaklanmayı bastırmak için İzmir'den de bir mikdar asker gönderilmiştir. Tüccarların zararları ehl-i vukufça tesbitle, mahkemeye müracaat suretiyle ödeneğine karar verilmiş, suçlular istintak, hülâsa makine süngercileri himaye, dalgıçlar isyan hareketlerinden suçlu sayılmışlardır⁴⁶. Kemal, Mâcid Paşa'nın ve Hasan Bey'in vaziyeti iyi idare edemediklerini söylemekle, böyle bir kıyam neticesinde makine ile sünger ticaretine müsaade istemeyişlerini yersiz buluyor; bu tarz ticareti önlemesi hususunda arkadaşını

⁴⁶ *Ceride-i havadis*, nu. 5689, 3 Haziran, 1884; Sömbeki adası başlıklı ve *Bahr-i sefid* gazetesinden nakledilen imzasız yazı...

ikaz ile Rodos'da itimada değer ve müfsid kimselere dair izahat da vermiştir ⁴⁷:

Agâh Efendi'ye

10. V. 1884

Atufetlü Biraderimiz Efendimiz Hazretleri,

Me'muriyet-i aliyelerini hulûs-ı kalb ile tebrik ederim. İttihad-ı vicdanî, bizi birçok vakitler ya felâket, veya me'muriyet arkadaşlığından ayırmıyacak! İstanbul'a teşrif-i âlileri sırasında birşey yazamadığım, o zamandan şimdiye kadar şiddetlice bir pünomonî (Pneumonie) ile uğraştığımdan neş'et etmiştir.

Rodos, yalnız menfâ-yi mücrimîn olmak için yaratılmış bir yer zannolunursa da, hakikat-i halde böyle değildir; bilâkis dünyanın en güzel havalı mahallerindendir; hattâ havaca Midilli, İstanbul ile müsavi tutulmakta ve belki kışın i'tidal cihetiyle İstanbul'a tercih edilmekte iken, Rodos buraya müreccah tutulmaktadır. Ne faydası var ki vücudce ne kadar rahat edecek seniz, o kadar da gönül azabı çekeceksiniz.

Vilâyet'te hayli kıdem hâsıl ettiğim için, her tarafına malûmat hâsıl edebildim: Rodos'un mülkiye ve askeriye ve habshâne-i umumî şubesi ve imaret masrafı senede 23.000 liraya muhtaçtır; halbuki varidat-ı umumiyesi 19.000 liraya baliğ olması (Anın da lâ-ekal humsu nâ-kabil-i tahsildir. Mâcid Paşa pek hanımınine, Hasan Bey de pek mâbeynci olduklarından, bıraktıkları bekayâ tahminime göre varidatın sülüsünden ziyadedir ya . . . Ben, sizin idarenizde kalabilecek bekayayı hums itibar ediyorum), işte şu parasızlık sebebi iledir ki ikide-birde asker aç kalır, hususiyle zabtiye terk-i silâh eder. Vilâyet, Midilli'den para yetiştirmeye çalışır. Hâsılı oraca parasızlık tahammül olunmaz bir derecededir.

Sancağı bu hâle getiren sebeplerin biri, varidatı hem maktu ve hem de hiç hükmünde olan adalarda, gûya halkı ısındırmak için tehammülün haricinde birçok masraflar ihtiyârı ile birer koca kazâ teşkil edilmiş olmasıdır. Bu ciheti, merkeze teşrif-i âlilerinde görürsünüz. Rodos'un umûr-ı maliyesini ihlâl eden bir diğer sebep vardır ki anın için zannımca daha Der-saadet'te iken bâzı teşebbüsâtın icra edilerek bir emr-i kat'i alınmak lâzım gelir.

Sünger kayıklarından Rodos'un 11.000 liralık bir iradı var idi. Bu irad bütün bütün mahvoldu; çünkü makineli denilen sünger kayıklarını men'ettiler. İşin ne mashara birşey olduğunu lâynkiyle bilseniz hakikatte güler ve belki gülecek yerde ağlarsınız. Ma'hud supiray (Soupirai) denilen teneffüs borularınının adını makine koymuşlar. Bu aleti almağa muvaffak olmayan âdî dalgıçlar, makinelerin sünger tohumu mahvettiğine dair bir

⁴⁷ *Karagöz* sahibi Fuad Bey'in hemşiresi Fatma Hanım vasıtasıyla elde edilen bu mektup Ahmet Rasim tarafından neşredilmiştir (*Vakit* gazetesi, nu. 2658, 23 Mayıs, 1925). Bu neşirde mektubun sonunda yalnız 28 Nisan tarihi vardır. Agâh Efendi'nin Rodos'a ta'yininden sonra yazıldığını gözönüne alarak 1884 yılına ait olduğunu tesbit ettik.

istid'â ve bittabi' kim bilir kime de ne kadar para vermişler. Şûra-yı devlet kemal-i vukuf ve dirayeti ile, makineleri kendi kendine denizin dibine iner, süngeri kökünden kazırmış zannetmiş. Âdi dalgıçlar ile, makine denilen şeyi kullananların beyindeki fark, denizin dibinde evvelki takımın az ve ikinci takımın daha çok durabilmesinden ibaret olduğunu ve denizde az duranlar tabii ellerine ne geçerse koparacaklarından, süngere terettüb edebilecek zararın supiray kullanmaksızın dalgıçlar tarafından ika olunabileceğini tasavvur veya tahkik edememiş. Supiray sahipleri Yunan'dan, Girid'den bir tezkire alıyor; hattâ Garb-Trablus ve galiba Bingazi vilâyetleri de teneffüs borularına makine itlâk olunamaz diyerek, Bâb-ı âli'den neşrolunan memnuyyete ittiba' etmiyor.

Oralardan tezkire alan kayıklar, ara-sıra bizim sulara da kaçamak yapıyor. San'at buradan çekilerek Yunan'a ve Yunan'dan pek de farkı olmayan Girid'e intikal ediyor. 11.000 liranın birçoğunu Yunanlılar ve bir haylisini Giridliler, birazını da Trabluslular kazanıyor. Rodos sancağı parasızlıktan boğuluyor. Şimdiye kadar valiler de tedkik etmediklerinden, âdi dalgıçlara hak verir dururlardı. Nazif Paşa, mes'eleyi tahkik etti. Dahiliye Nezaretin'e buna dair bir hayli şeyler yazdı sanırım. O evrak buldurulur da, supiray kullanmak memnuyyeti ref'ettirilir ise, o zaman Rodos sancağının muvazenesi ma'ziyade düzelir; vâkıa İsporad (Sporade) adalarının ayak takımı böyle bir tedbirden memnun olmazlar; hattâ bu dâvadan dolayı oralarda bir karışıklık mevcut olduğu da işitiliyor; fakat bizler şunu-bunu hoşnud etmeği düşünecek ve karışıklıktan korkacak değiliz ya?

Oraya gittiğiniz vakit göreceğiniz musibetlerin, çekeceğiniz sıkıntıların biri de mu'insizliktir. Mahkemeleri dünyanın en menhusu, en musibet şeylerinden biridir. Bidayet Reisi için eşeklikle rezaleti cem'etmekte akramı bulunmaz birşeydir diyorlar. Ceza Reisi ile Müddeî Umumî muavini de ana yakın imiş. Muhasebecinin harf-i zaid hükmündedir. Tahrirat Kâtibi'niz kendi hâlinde, eski kâtiblerden, ayyaş bir adamdır. Bir zaman Midilli'ye gelmişti. İki haftada becayış istida'sına kalkıştı. İşe dair bir müsvedde çıkarmağa muktedir değildir. Tabur Ağanız casus, eşek, edepsiz birşeydir. Halk ise gayet fakir, gayet tenbeldir. Umum İslâm'ın içinde bir Murad Reis Şeyhi Abdullah Efendi vardır ki hakikaten söz anlar; sâdık, âlim, devletini sever ve sevmesini de bilir bir insandır. Anı da, galiba Paşa Efendileri'miz tehdit etmişler de inzivaya çekilmiş. Göze gösterecek bir de ibtidaiye mektebiniz vardır ki o da, bizim Midhat'in⁴⁸, hepimiz menfî iken ettiği himmet sayesinde vücade gelmiştir.

⁴⁸ "Merhum Ahmed Midhat Efendi ki, Rodos'ta menfî bulunduğu günlerde, orada Medrese-i Süleymaniye namı ile bir mektep yapmış ve usûl-i cedide üzere tedrisat esasını vaz'etmiş idi. Merhum-ı müşarünileyhin Medrese-i Süleymaniye'de tatbik ettiği usûl-i cedide, bilâhare Makrıköyü'nde Dar'üs-saade Ağası Behram Ağâ'nın inşa ve te'sis ettiği Behramiye mektebinde vesatet-i âcizanem ile bir müddet tatbik olunmuştur. Nâ-tamam, fakat zamana göre emsalinden mükemmel bir usul idi?" (Not-Ahmet Rasim).

Şimdilik hülâsaten mütâlâamı arzettim. Teşrif buyurulur iken Mısır vapuruna binilse, bir gün bir gece de burada kalmağa ve andan sonra Avusturya ile gitmeğe imkân müsaittir. Öyle bir mülâkat hâlinde ise, daha birçok tafsilât arzede bilirim. Bakî duâ-i hayr, biraderimiz efendimiz..

28 Nisan

Kemal

III.

KEMAL'İN, RODOS, SAKIZ MUTASARRIFI İKEN KARŞILAŞTIĞI MES'ELELER VE İKAZLARI

Midilli'de ikibuçuk sene ikamete me'mur, beş yıla yakın Mutasarrıf olarak bulunan Kemal, 15 Teşrinievvel, 1884 tarihli irade ile Rodos'a, bura Murasarrıfı Ağâh Efendi ile becayiş suretiyle ta'yin olunmuş, 20 Birinciteşrin'de hareket etmiştir. Ağâh Efendi'yi ikaz maksadiyle yazdığı çok uzun mektubundan, daha doğrusu muhtırasından, bu becayişin içtimâi ve idarî birçok mes'eleler yüzünden Rumlar'la geçinemediği yüzünden olduğu anlaşılıyor : Evvelâ, Cazayir-i Bahr-i sefid Valisi Kürt Said Paşa'nın ve bâzı şahısların tahrikleri neticesiz kalmış, daha sonra Rumlar'ın muhtariyet istemeleri ile karşılaşmıştır. Bu temayülü önlemeğe uğraşınca, Midilli Despotu'nu kendisine düşman etmek bahasına muvaffak olmuş, bâzı hâdiseler, bilhassa zengin ve nüfuzlu olup Yunanlılık iddiasında bulunan kimselerin ancak hapsedilmeleri yolu ile askerlik bedellerinin tahsili bu düşmanlığı kuvvetlendirmiştir. Diğer taraftan, Midilli'ye uğrayan Yunan zırhlısı vesilesiyle Despot'un, halkı nümâyişe sevk yollu hitabesini Yunan Konsoloshanesin'e protestosu da servet sahibi Hıristiyanlar'ı, milliyetlerine dokunulduğu bahanesi ile ayaklandırmıştır. Naib Esad Efendi, Kemal'in devamlı hastalıklardan kurtulamıyacağını, ayş-ü işretten başka birşeyle meşgul olmadığını anlatan bir mazbata tanzimi ile Hıristiyanlar'ı ayaklandırmış, bu suretle, becayişine yol açan şikâyetler meydana gelmiştir. Kemal, bu mukaddimeden sonra, Midilli'ye ait muhtelif işlere, me'murlara ve karakterlerine, orman işlerinin bozukluğuna, vakıfların iyi idare edilmediğine, yolların bozukluğuna, su ihtiyacının tanzim olunmadığına dair izahat veriyor; aşağıya naklettiğimiz kısımlardan açıkça anlaşılacağı gibi, muhtariyet fikrini önlemek için Ağâh Efendi'yi uyanık bulunmağa dâvet ediyor ⁴⁹:

⁴⁹ Kemal hakkındaki eserlerin hiçbirinde faydalanılmayan bu yarı resmî mektup, bu muhtıra, *Karagöz* gazetesi sahibi Ali Fuad Bey'in kardeşi Fatma Hanım

“Şimdi teşrif edeceksiniz. Sancağı, zelzeleden bir tarafı yıkılmış, bir tarafının tek mil taşları oynamış bir binaya müşabih bulacaksınız; eğer zerre kadar ahash-i iştikâye mümâşât gösterilir ve belki idare-i umûrda benden daha şiddetli davranılmaz ise bina esasından yıkılır ve ileride Midilli hükûmeti bütün bütün çorbacıların re'y-ü ihtiyarına kalarak, cezirede zimmî olsun bir muhtariyet-i idare teşekkül etmiş olur.

“Ecnebî muamelâtı -Yunanlılık: Ecnebî muamelâtında müşkilâta uğrayacak birşey yoktur; yalnız Yunanlılık iddiasında bulunanlar var; anlar da pek azaldı. Ben, Sadaret'in eski bir telgrafnâmesi hükmünce umum ecnebîlerden temettu' vergisi aldım. Yine Sadaret'in bir emirnâmesine ittiba' ettim. Zaten Yunanlı olduğu malûm olmayan ne kadar adam var ise, Hariciye Nezareti'nden emir getirmesine ta'likan hiçbirinin iddiasını kabul etmedim; hattâ bâlâda dahi söylediğim gibi birkaçını hapsederek bedel-i askerisini aldım. Şimdi, bunlar yine hapsedilinceye kadar bedel-i askerî vermemek dâiyesine düşeceklerdir. Eğer müsamaha olunur ise, gelecek seneler Midilli Hıristiyanları'nın yarısını ecnebilik iddiasında bulursunuz.”

“Despot, Midilli'ye muhtariyet-i idare istihsali için can vermekten çekinmez, İslâm haini bir mel'undur. İştittigime göre, yazdığım şeylerin üzerine, herifin oradan başka bir tarafa kaldırılmasını Bâb-ı âlî Patrikhâne'den talebetmiş; ya Darkos'a, yahut Selânik'e kalkması mukarrer imiş. Sahih çıkarsa ne âlâ, çıkmaz ise, bizzat tasdi-i ser-i hümâyundan bile çekinmeyiniz. Herifi def'in bir çaresine bakınız. Mel'un orada bulundukça, Midilli'yi daima bir muhatara-yi siyasiye hâlinde görmek lâzım gelir. Şerrinden kimseler hüsn-î hizmete muvaffak olamaz.”

“Galinyo (غالينيو) hınzırı : Molova köylerinin birinde, galiba Vatos'a'da olacak Gogo (غوغو) ve Mande-Mande'ye tâbi Kapiye karyesinde Galinyo namında iki mel'un vardır ki, gerek despotların ve gerek tevabiinin üstadı anlardır. Yaptıkları pek kolay zâhire de çıkarılamaz. Hele bu Galinyo hınzırı, Tırnavi Despothânesin'in kâtibi imiş. Bulgaristan fesadının zuhuru en büyük yardım edenlerden olmuş da andan sonra buraya sığınmış. Bu adamların hâlini daima nazar-ı intibah önünden dür tutmamalıdır. Gogo'nun harekâtını Molova Kaymakamlığı, Galinyo'nun desayisini Mande-Mande Müdürü ile Ser-teftiş İspiro marifeti ile tahkikten hâlî kalmamalıdır.”

Midilli Hıristiyanları'nın muhtariyet emellerini izah, bunu önlemek için halefi Agâh Efendi'ye ikaz ve tavsiyelerde bulunan Kemal'in, Rodos Mutasarrıflığı'na ta'yininden iki ay kadar sonra Sultan Abdül-

vasıtasıyla Ahmet Rasim tarafından elde edilmiş, *Vakit* gazetesinde tefrika olunmuştur (30 Mayıs, 1925 v.d.d.). Tarihsiz olan mektubun, Kemal, 20 Teşrinievvel, 1884'de Rodos'a hareket ettiğine göre, 1884 İkinciteşrin'inde yazıldığını tahmin ediyoruz. Server İskit'in, Agâh Efendi'nin Midilli'ye ta'yini üzerine Kemal'in elli iki ufak sahifeden ibaret bir muhtıra yazıp halefine gönderdiğinden bahsettiği bu mektup olabilir (*Hususî İlk Türkçe Gazetemiz Terceman-ı ahval ve Agâh Efendi*, Ankara, Ulus Basımevi, 1937, s. 45).

hamid'e gönderdiği mektubu çok dikkate şayandır: Rodos'un etrafındaki adalar başka devletlere aittir; Rodos'da altıbin kadar Müslüman mevcut olup, bunların ancak 1000'i köylerde bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde İslâmlar burada olduğu kadar sür'atle azalmış değildir; bu, adanın elden çıkma tehlikesine yol açmaktadır. İslâm nüfusunun çoğalabilmesi için alınacak tedbirlerin başında askerlik mes'elesi gelir: Askere alınan gençler buldukları yerlerden uzak olan kal'e dahilinde vazifelendirildiğinden, nüfusun artmasına hizmet edememektedirler. Müslümanlar'ın bir kısmı da askere alınmamak için Yunanistan, Sisam gibi yerlere giderek irtidad etmektedir. Bunun başlıca sebeplerinden biri Rodos'da mektep ve camilerin azlığı, dolayısıyla halkın fikren yükselmemiş, dinî terbiye almamış olmasıdır. İki köyde birer mektep açılmışsa da, karyelerin üçünde ne cami, ne de mektep vardır: Rodos'un bütçesi, halkının fakirliği cami ve mektep inşasına imkân vermediğinden, Kemal hükümetten yardım istiyor. Askerliğin irtidada, nüfusun azalmasına mâni olabilmesi için, Rodos İslâmı ile buraya hariçten gelip yerli kadınlarla evlenenlerin kur'adan istisna edilmeleri fikrindedir. Böyle bir tedbirin ne gibi neticeler vereceğini izah eden Kemal, Rodos'un elden çıkmaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun burayı siyâsî bakımdan takviyesi düşüncesi ile arızasını takdime cesaret ettiğini, muhatabının lûtuflarını beklediğini bildiriyor⁵⁰:

Sultan Abdülhamid'e

25.XII.1884

Nezd-i keramet-ârây-ı cenab-i şehryârilerinde ta'rif ve izah ihtiyacından vareste olduğu üzere Rodos, İskenderiye engini ile Cezayir-i Bahr-i sefid sularının mültekasında⁵¹ ve binaenaleyh merkez-i hilâfet-i seniyye ile Arabistan ve hususiyle Haremeyn-i şerifiye⁵² arasında mevcut olan turûk-ı müvvârede-i bahriyenin nokta-i iltisakında bulunduğundan dolayı, siyaseten ahval-i tabiiyesinin müsait olduğu mertebelerden birkaç kat ziyade ehemmiyeti haizdir. Bununla beraber etrafında bulunan cezayirin hiçbirinde

⁵⁰ Arıza metni, bir başkasının el yazısından Es'ad Çınar tarafından istinsah edilmiştir (*Defter*, s. 79). Kemal'in el yazısıyla müsveddesi, gelini Celile Bolayır'dadır ve M. Cemal Kuntay tarafından klişesi, yeni harflere çevrilmiş metni (*Namık Kemal*, c. II, ksm. II, s. 29 v.d.) neşredilmiştir; Es'at Çınar'daki nüshayı esas alarak, Kemal'in el yazısıyla olan müsvedde ile karşılaştırarak neşrediyoruz.

⁵¹ Krş., nokta-i mültekasında

⁵² Krş., Haremeyn-i şerifeyn

İslâm olmadığından ve idareleri de hükümet-i devlet-i âliyye'ye merbut olunamayacak ⁵³ bir hâl-i istisnada bulunduğundan, bu sancak dahilinde devletin ittirad-i idaresine dahil olan yalnız Rodos ceziresidir. Rodos ceziresinde Devlet-i aliyye'nin asabiyeti yalnız ⁵⁴ İslâm ile kaim olduğu halde, ahali-i islâmiyenin hâli neüzübillâh ⁵⁵ muhatara-i izmihlâli dâfi bulunduğu için, bir suret-i mahsusada olarak nazar-ı im'ân-ı mülk-dâri ve itina-yi necat-bahşâ-yi millet-perverlerine şâyeste görünür. Rodos'un İslâmı kırk-elli sendenberi memâlik-i hazret-i padişâhilerinde ⁵⁶ hiçbir cihetine kıyas kabul etmeyecek derecelerde ⁵⁷ tedennî ederek ⁵⁸, bir vakit 200 asker veren bir nahiyenin, şimdi umum İslâmı 400 kişiden ibaret kalmış ve zükûr-u inas cezirede bulunan Müslümanlar'ın topyekünü 6000 kişiye varır-varmaz mertebelerde bulunmuştur ki bunun da köylerde bulunan miktarı ancak bin kişiye bâliğ olabiliyor. Bu tedenninin esbab-ı asliyyesi birer birer zail olduğu halde askerlik mes'elesi hâlâ nüfus-ı islâmiyeyi girdiği tarik-i tedennide idame edip duruyor.

Vakıa Cezayir-i Bahr-i sefid'deki İslâm'ın inkırazdan muhafazası için, bunlardan alınan askerın buldukları kal'elerden başka bir tarafa gönderilmemesi hakkında bir nizam vaz'olunmuş ise de, yine bunlar ⁵⁹ te'sis-i beyt için en müsait zaman olan gençliklerini karye ve mahallelerinden dūr olarak kal'eler derûnunda ve bekârlık âleminde geçirmekte oldukları cihetle, bu nizamın dahi maksad-ı aslî olan teksir-i nüfusa hizmet edemeyeceği, nazar-ı teessüf ile müşahede olunmaktadır.

Rodos'ca en ziyade can-hıraş olacak bir facia da, köylülerden birtakım esafilin kur'a korkusu ile Yunanistan'a, veyahut Sisam gibi müstesna bir mahalle giderek, tenassur etmekte olmalarıdır. Rodos, bir hayli müddet vilâyet merkezi dahi olmuş iken, o mertebelerde müsamaha ⁶⁰ olunmuştur ki cezirenin onbir karyesinde Müslüman bulunduğu ve fakat birtakımında cami ve hiçbirinde mektep olmadığı halde, iki sene evvele gelinceye kadar bunlara birer hoca göndermek ⁶¹ kimsenin hatırına gelmemiş ve hoca irsaline teşebbüs olduğu zaman dahi köylerin birtakımı yine açıkta bırakılmıştır. Bu müsamaha seyyisi ile din ve mezhep farkından bütün bütün kurtulmak için, kâfi görünce ⁶², nazarlarında sırf ahval-i âdiyeden ma'dud olan bir

⁵³ Krş., tamamiyle merbut addolunamayacak

⁵⁴ Krş., mühasiren.

⁵⁵ Krş., Ne'uzu bi'llah-i teâlâ

⁵⁶ Krş., padişâhilerinin

⁵⁷ Krş., derecelerinde

⁵⁸ M. Cemal neşrinde metin yeni harflere çevrilirken müsveddede tashih edilen müteâkîp ifadelerin bir kısmı atlanmıştır; bu cins başka ibare ve kelimeler de mevcuttur.

⁵⁹ Krş., yine asker olanlar

⁶⁰ Krş., müsamaha ile idare

⁶¹ Krş., hoca olsun göndermek

⁶² Krş., bütün bütün gafil kalan cahiller bir müddet Yunanistan'a giderek ismini değiştirmeyi kâfi görünce

hareketi ihtiyardan tabii çekinmiyor ki⁶³, dehşet-bahş-i efkâr olacak hallerdendir ki şimdiye kadar tahriri hitam bulan Rodos köylerinin, yalnız sekene-sinde erkek kadın 340 nüfus-i islâmiye bulunuyor. Bunların ise yirmidördünün irtidad eylediği sabit olmuştur.

İslâm için eşna'-i beliyât olan irtidadın önünü almağa en büyük hizmet edecek saye-i inayet ve ihsan-ı cenab-ı hilâfet-penahîlerinde te'sise başlamış ve bu ni'metten mahrum olan iki köye de, bu def'a birer mektep küşad edilerek, işin bu ciheti itmam edilmiş ise de, belki elli senedenberi etrafına ezan-i Muhammedî sadası vâsıl olmayan üç karyesinin⁶⁴ ahalisinde olan şiddet-i fakra ve Rodos evkafının iktidarsızlığına⁶⁵ nazaran dörder-beşerbin kuruluş masraf ile vücude gelebilecek birer cami-i şerif ile tezyini imam-al müslimîn ve kible-i erbab-ı yakîn efendimizin ihsan-ı keramet-nişan-ı hilâfet-penahîlerine kalmıştır.

Askerliğin gerek irtidad ve gerek taklil-i nüfusca olan te'sirini izaleye⁶⁶ Rodos İslâm'ının ve bir de hariçten Rodos'a gelerek⁶⁷ yerliden kadın alarak tevattun edenlerin kur'adan müstesna tutulması, çare-i münferid hükmündedir.

Bir vakt buraca nüfus-ı islâmiyeyi teksir için muhacir iskânı düşünülmüş ve bu yolda bâzı ufak-tefek teşebbüsler de edilmiş ise de hayfâ ki gerek hariçten gelen ve gerek memâlik-i padişahîlerinin bir tarafından diğer tarafına geçen muhacirler, doğru-yalan, her neden ise pek fena şöhet kazanmış olduklarından, Hıristiyanlar'ın desayis-i şikâyatı⁶⁸, bu maksadın istihsaline hail olmuştur.

Şimdi meselâ, ya beş⁶⁹ ve belki üç sene içinde, hanesini Rodos'a nakledenlerin kur'adan müstesna tutulacağına dair bir kanun neşrolunmak lâzım gelse, buraca asabiyet-i islâmiyenin az bir zaman içinde arzu olunduğu kadar kuvvet ve kesret bulacağında şüphe yok ise de, devletçe böyle bir tedbir-i fevkalâdeye müracaat için, hariçte bir zaruret gösterilemeyeceğinden, bu suret bittabi, bâzı guft-güyu mucib olabilir; fakat yalnız Rodos halkı kur'adan müstesna tutulmak ve cezirede tehhül edenler dahi ahaliden addolunmak, nazar-ı dikkate⁷⁰ çarpacak kadar ehemmiyeti haiz değildir.

Rodos'un senede verdiği asker yirmi kişiden ibaret olarak, Cénab-ı hak, encüm-i eflâk gibi, bî-hadd-ü bî-hisab eylesin asakir-i zafer-ma'eser-i mülûkânelerine kıyasen bu mikdar, deryaya nisbet katre kabilinden olması cihetiyle, silâh altından eksilmesinde hiç hükm olamaz; ma mafih bunların silâh

⁶³ Krş., çekinmiyorlar.

⁶⁴ Krş., karyenin

⁶⁵ Krş., iktidarsızlığa

⁶⁶ Krş., izaleye ise

⁶⁷ Krş., gelip

⁶⁸ Krş., desayis ve şikâyatı

⁶⁹ Krş., meselâ beş

⁷⁰ Krş., nazar-ı dikkatine

altına alınması ile, askerlikten bütün bütün mahrum edilmesi de lâzım olmayıp, yalnızca kur'aya idhal edilmekten ise, kâffesi birden redife naklolunsalar da, senede bir-iki ay ta'lim ettirilseler ve bir de kur'a zamanları olan yirmi yaşına kadar teehhül etmeyenler bu müsaadeye mazhar edilmeseler, buranın islâmından cezireyi hîn-i hacette düşmen-i hanegî şerrinden himaye için bir ihtiyat fırkacığî meydana gelir. Hem de imkân dairesinde olarak, nüfus-i islâmiye teksir edilmiş olur. Rodos İslâmı'nın şehirlileri gerek servet ve gerek mikdar-ı emlakçe Hıristiyanlar'a galip olduklarından, kur'adan müstesna tutulmakla, tedenniden kurtulmağa ve bir taraftan da hariçten gelenlerle tezayüd etmeğe başlayınca, asabiyet-i devlet hiç hiss olunmaz bir tarz ile Rodos'ta tekrâr etmiş ve ileride Hıristiyanlar'a ⁷¹ galebe etmeğe isti'dad peyda eylemiş olur.

Hâl-i hâzırın dehşeti bir cihetle ulviyyet ⁷² ve bir âlem-i himmet ve hamiyet itlâkına bi-hakkın sezâ-vâr olan vicdan-i meâlî-nişan-i mulûkânelerine ne mertebe te'sir edeceğini ve meşagil-i uzmâ-yi saltanat arasında ⁷³ bu cüz'iyatın nazar-ı mulûkânelerine arzı ne derece mucib-i tasdi'olacağını tamamen bilir isem de, memalik-i mahruse-i padişahîlerinin bir köşesinde bulunan firka-i islâmiyenin hater-gâh-i inkırazda ⁷⁴ ve içlerinden birtakım cühelânın mehâbâtında edebildiği görüp ⁷⁵ de sükût etmek, mezheb-i muhtar-i huccete göre küft menzilesine varan seyyiattan ma'dud olacağına ve Cenâb-ı hak, ilel-ebed kemal-i şan-ü şevketle makam-ı celil-i hilâfette fuyuzât-âver-i istikrar eylesin; diyanet-i islâmiyeye müteallik olan böyle mevaddi mu'tenâ-bahada merciiyyet-i zat-i kudsiyyet-sıfatı zill-ül lâhîlerine münhasır bulunduğu binaen ve secaya-yi celile-i tevazu-i şahâne ve ahlâk-ı âliye-i teattuf-i şehryârilerine igtiraren, şu meşhudat ve mulâhazat-ı kemterânemin arz-u beyanına ictisarı, feraiz-i ubüdiyyetten addeyledim.

Hakikaten şan-i me'âlî-ünvan cenab-i şehinşahîlerine şayan olan böyle bir hayr-i azîm için mezbûl olacak inayât-ı feyz, gayât-i hilâfet-penahîlerine vasıta-i icra ve zuhur olan ⁷⁶ çaker-i ahkarlerine dünya değer bir ni'met olmağla ve mukteza-yi hâlin icrası ise, her halde irade-i mülhemiyet-i ifade-i cihan-dârîlerine mütevakıf bulunmağla ol babda ve mehasin-i enzar-i kimyâ-âsar-i şehryârîlerinin hakk-ı nâ-müstehakk-ı kemterânemde idamesi, hususâ ⁷⁷ emr-ü ferman ve lütf-u ihsan şevketlü, kudretlü... ⁷⁸

7 Rebi'ül-evvel, 302 ve 13 Kânunievvel, 300

⁷¹ Krş., ve belki ileride

⁷² Krş., bir cihan-ı ulviyyet

⁷³ Krş., sırasında

⁷⁴ Krş., inkırazda bulunduğunu

⁷⁵ Krş., bî-muhâbâ tenassur edebildiğini

⁷⁶ Krş., olmak

⁷⁷ Krş., hususunda

⁷⁸ Krş., kudretlü, merhametlü, azametlü velini'met-i bî-minnetimiz, padişahımız, velini'met-i âlem-yân, padişâh-i cihan efendimiz hazretlerindir.

Kemal'in Rodos'ta İslâmlar'ın azlığından, fikirce geriliğinden, üç karyede cami bile bulunmadığından, buranın elden çıkmaması için alınacak tedbirlerden bahseden bu mektubu, Sultan Abdülhamid'i yakından alâkadar etti; Kurena'dan Besim Bey'in, Kemal'e çektiği telgrafta Rodos köylülerini cehaletten kurtarmak, din değiştirmelerini önlemek maksadiyle yalnız üç köyde dört-beşbin kuruş masrafla cami açılmasına değil, Cuma namazı da edâ olunmak üzere 15.000 kuruş sarfiyle cami inşasına irade-i seniyyenin zuhur ettiğini, bura Müslümanları'nın, veya sonradan gelip de yerli kadımlarla evlenenlerin, nüfusun azalmasını önlemek için kura'dan hariç tutulmalarına dair isteğinin de Teftiş-i askerî hey'eti'ne havale edildiğini bildirmesi bu yakın alâkanın delilidir. Bunları, Kemal'in bu münasebetle Sultan Abdülhamid'e yolladığı 16.1.1885 tarihli teşekkür mektubundan öğreniyoruz ⁷⁹.

Kemal, 1885 Kânunısanı'sinde Maarif Nâzırı Mustafa Nuri Paşa'ya da, yine Rodos Müslümanları'nın hicretini önlemek maksadiyle bir mektup göndermiştir. Esasen daha Midilli'de iken, aynı zat, onun, mekteplere ait mütalâalarını hususî olarak kendisine bildirmesine müsaade etmiştir. Kemal, aşağıda neşredeceğimiz mektubunda kaydettiğine göre, Midilli'de iken maarif sahasında çalışmaları Müslümanlar'ın tenassurunu önlemek içindir; Rodos'ta ise tenassur başlamıştır. Rodos Müslümanları'nın eli kalem tutanlarının geçim derdiyle buradan uzaklaşmalarına mâni olmak maksadiyle, Medrese-i Süleymaniye'ye bir sanayi şubesi açılmasını düşünüyor. Bunun için Maarif Nezareti'nin maddî yardımına da ihtiyaç yoktur; Kanunî Süleyman'a ait Rodos vakıflarından birinin bu medreseye bırakılması ve bu vakfa ait 24 Kânunievvel, 1884 tarihli arizasının tasvibi, masrafların karşılanmasına yetecektir. Bunlar dışında, ta'yini istenilen hocaların kabul ve tasdikini, bir inha ile, istenilen hoca maaşının biran evvel ihsanını reca ediyor ⁸⁰:

⁷⁹ Aslı, Yıldız Evrakı arasında bulunan bu mektup, Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Belletten*, nu. 42, *Aynı makale*, s. 295).

⁸⁰ Mektubun, Kemal'in kendi el yazısıyla ve noksan olan müsveddesinin kilişesi, bir kısmı, yeni harflere çevrilmiş metni M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, ksm. II, s. 696, 702).

Maarif Nâzırı Mustafa Nuri Paşa'ya

Midilli'de bulunduğum sırada dest-i mefharet-ü ta'zim ile aldığım ferman-nâme-i âli ve âsafanelerinde mekâtibe dair olan mütalâat-ı çakerânemin hususî olarak taraf-ı samî-i mün'imânelerine arzına tenezzülen ve âtîfeten müsaade ihsan buyurulmuş olduğundan, Rodos mektepleri hakkında olan ma'ruzat-ı resmiye-i bendegânemin bâzı cihetlerini ariza-i mahsusa ile izaha cür'et ederim. Bu tasdiâta başlamadan evvel, Midilli mektepleri hakkında mebzul olan inayât-ı celile-i maarif-perverîlerinden dolayı arz-i şükran etmek istiyorum; fakat şimdiye kadar kâl-ü kalem-i hakirânem ifade-i meram isnad edilebildiği halde hakikaten ma'raz-i teşekkürde olan tasavvuratımı tasvirten âciz kalıyorum.

Midilli'de Cemiyet-i ilmiye'nin son mazbatasını tertibettirmekle meşgul olduğumu gören ahbabımdan biri, "Midilli halkı, aleyhinize muhzir tertibettirmekle uğraşiyor; siz hasta bulunduğunuz halde onların mekteplerine hoca maaşı tedarik etmekten başka birşey düşünmüyorsunuz!" demekle, "Bu türlü nakiselerini bildiğim için mekteplerinin bu istediğim hâle gelmesini bu dereceye kadar iltizam ediyorum ya..." cevabını vermiştim. İşte Midilli'nin sahihan muhtaç olduğu maarif-i ibtidaiyeyi oraca te'sis edebilmek bendenizce bir ömr-i beşere sermaye-i iftihar olmağa kâfi olacak bir hizmete saye-i inâyet ve himayet-i âsafanelerinde nail olduğundan, hakk-ı bendegânemde irad buyurulan bu itimad-ı celil-i mün'imânelerinin il'el-ebed minnetdâriyim.

Rodos sancağı ise maarifçe Midilli'den ziyade himmet ve inayet-i mün'imânelerine müftekdir. Oradaki sa'ylerin birinci sebebi, Müslümanlar tenassura başlayacaklar korkusu idi; burada ise başlamışlar. Bir surette eli kalem tutan Rodos Müslümanlarını teharri-i maişet ile şuraya-buraya dağıtıp da, İslâm'ı bir kat daha azaltmamak için Medrese-i Süleymaniye'ye bir de sanayi şubesi açmak en ziyade çalışılan maksatlardandır. Bu leyli sınıfıyla sanayi şubesini vücade getirmek için nezaret-i celile-i âsafânelerince nakden bir fedakârlık ihtiyarına ihtiyaç görünmez. Medrese-i Süleymaniye'nin sahibi olan cennet-mekân Sultan Süleyman Hân Gazî evkafından Rodos'ta mevcut olanlardan birinin medrese-i mezkûreye terki hakkında Rodos Meclis-i idaresi tarafından 12 Eylûl, 99 tarihiyle Vilâyet'e takdim olunan ve rivayete göre nezaret-i celilelerince derdest-i müzakere bulunan mazbata müşarileyh hazretlerinin evkafından olan sermayeye dair 12 Kânunievvel, 300 tarihli ve 164 numarası ile takdim ettiğim arızanın tervici kâfi olacağından, inayât-i mahsusa-i fahimânelerinden Rodos Cemiyet-i ilmiyesi dahi mazhar olursa Medrese-i Süleymaniye müsteid olduğu mertebe-i istikmale îsal edilmiş olur. Arzettiğim karşılık az görünür ise de, bir taraftan Medrese-i Süleymaniye iradının tezyidi ile uğraşılmakta olduğu gibi birinci sınıfı talebesinin ekme ve donu da yine Gazî Müşarileyh Hazretleri evkafından olan imarettin verileceğine nazaran, bu tasavvurun imkânı hesab ile dahi sabit olmuştur. O halde dahi zükür mekâtib-i ibtidaiyesince arzu olunacak birşey kalır ki o da ta'yin olunan hocaların kabul ve tasdiki ve bir de Meis kazâsında te'sis olunan mekâtib-i ibtidaiye için 23 Teşrinievvel, 300 tarihli ve 303 numaralı

inha ile Vilâyet'ten istenilen ve şimdiye kadar Nezaret-i celile'ye arz olunmuş olması der-kâr olan hoca maaşının ihsanıdır. Rodos köylerinin her birinde bulunan müslüman çocuklar ki...

Akdeniz'de Sisam ile Rodos arasında bulunan küçük adalardan İsporat (Sporade) adalarından birkısmı, bu arada Kerpe ve Sömbeki Rodos'a bağlıdır. Muhtariyet idaresine kuvvetle meyilli olan bu yerlerden bilhassa Sömbeki ahali, diğer adalara göre serkeşlik bakımından dikkati çekmektedir. Hareketleri cezasız kaldığından cesaretleri gittikçe artmış, hattâ irade-i seniyye mucibince yapılması gereken nüfus tahririne bile mâni olmuşlar, bu sebeple Rodos mülhakatından ancak Kerpe'de nüfus sayımı yapılabilmıştır. Böyle bir zamanda Sömbeki Kaymakamlığı'na Dahiliye Vekâleti tarafından ta'yin edilen bir kaymakamı iktidarsızlığından dolayı, Kemal kabul etmemiş, yerine bu işleri yürütmeğe muktedir birini inha etmiş, bunun tasdiki için aylarca mücadeleden sonra fikirlerinde ısrar ederek, bu inhaların tasdiki için Abdülhamid'in tevassutunu reca etmiştir⁸¹. 15.VII.1885 tarihli bu mektubundan bir ay kadar sonra, İsporat adalarında muhtariyet temayülünün önüne geçmek, halkın hükûmete itaatini te'min için muktedir me'murlara ihtiyaç olduğundan, inha ettiği kimselerin me'muriyetlerinin tasdiki için Sadr-ı âzam Mehmed Said Paşa'ya da bir mektup göndermiştir. Biraz sonra neşredeceğimiz bu mektubunda, Sömbeki'nin nüfus sayımı dolayısıyla ablukasına müsaade edildiğini, sünger ticaretinin makineli kayıklarla yapılması hususundaki isteklerinin yerine getirilmesinden duyduğu sevinci, muhatabının hastalığını gazetelerde okuduğu zamanki teessürünü, iyileştiğini haber alınca ne kadar memnun olduğunu anlatıyor. Mektubunu bitirirken sözü yine, Kerpe Kaymakamlığı'na inha ettiği Mahir Bey'in Dahiliye Nezareti tarafından hâlâ ta'yininin tasdik edilmediğine getirerek, aksi bir karara varılmaması için Said Paşa'nın yardımını reca ediyor⁸²:

⁸¹ Aslı, Yıldız Evrakı arasında bulunan bu mektup, Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Bellekten*, nu. 42, *Aynı makale*, s. 384 v.d.).

⁸² Mektup metni, Kemal'in el yazısı ile olan nüshadan Es'at Çınar tarafından istinsah olunmuştur (*Defter*, s. 27).

Mehmed Said Paşa'ya

12. VIII. 1885

Hizmet-i devlette mazhar-i te'yid olmaktan büyük dünyada hiçbir lezzet tesavvur olunamaz. Sömbeki'nin ablukası ve sünger makineleri memnuiyyetinin men'ine müteallik olan ma'ruzat-ı kemterânemin is'afına mebzul olan inayet-i celile-i fehâmet-penâhîleri, evvelden (?) hayat bahşeden bir hafta zarfında iki defa müstefid olduğum için, terettüb eden farîze-i mahmedetin ifasından o derece âcizim ki teşekkür lâfzını lisana almaktan hicab ederim⁸³.

Kulunuz için ne garib bahtsızlıktır ki böyle bir surur-i vicdanîden birkaç saat olsun hâdisesizce istifade mümkün olamadı. Gazetelerde inhiraf-i mizac-i mün'imâneleri fıkrâ-i elîmesi görüldü; bu haberin te'sirat-ı can-güdâzını izale edebilecek birşey var ise, o da âfiyet-i rahimâneleri beşareti idi. Cenab-ı hakk'a şükürler olsun ki, gazeteler, çakerlerini o beşaretten mahrum bırakmadılar.

Birkaç saat içinde sururdan kedere, kederden surura intikal etmek hissiyatına mağlûb olan kalbe göre, bayağı dünya değiştirmek kadar tez el-zül-bahş-i ıstırab olduğundan, çekilen buhran-ı şedidin hâlâ te'sirinden kurtulamadığıma nazaran, ifadat-ı kemterânemde bir kusur ediyor isem, afvını istirham ederim.

İnayet-i ilâhiye ile zail olan inhirafın, kesret-i iştigalden neş'et eylediği rivayet olunuyor. Vâkıa, *Ne şandır hak yolundâ halka bez-i cân edib durmak — Ne devlettir şehîd-i zî-hayât olmak bu dünyâda* sözü, efendimiz gibi 'izâm-ı 'izâm için sevillecek hakikatlerdendir; fakat hakîm-i âsafânelerine şurası da hafî değildir ki vatana müteallik olan her türlü fedakârlıklar, idame-i hizmet iktidarını muhafaza şartı ile müfid olmak lâzım geliyor. Elbette zât-ı samî-i meâlî-perverânelerini, bu şerîtaya riayeten âciz görecek kadar talihsiz değiliz.

Saltanat-ı seniyye'nin saye-i iktidar ve akdarında, Sömbeki'nin ablukası bir haftandanberi sızıtsızca icra olunuyor. İki-üç güne kadar, evamir-i evvele karşı görülen muhalefetin bütün bütün ber-taraf olması kaviiyen me'mul olunmaktadır. Şimdiye kadar me'murlarımızın maaş ve me'muriyet dilenciliği saikası ile, yüz verile verile, eyâlet-i mümtazeye rahmet okutacak bir mertebe-i serkeşiye gelmiş olan Sömbeki, bu tazyik kuvveti ile bayağı

⁸³ Kemal, kızı Feride Hanım'a, damadı Menemenli Rifat Bey'e hitabeden 18. VIII. 1885 tarihli mektubunda da, makineli kayıklarla sünger ticareti memnuiyyetinin kaldırıldığından duyduğu memnunluğu ifade ediyor: "Pazar günü Sömbeki'den avdet ettim; bu gün yine gidiyorum. Herkit'in tahriri icra olundu; Sömbeki'nin de yarın başlıyor. Makine memnuiyyeti lâğvedildi. Dahiliye Nâzırı kenefi, makinelere dair Vilâyet'in tasdik ile gönderdiği mazbatayı hasır-altına atmış. Sadr-ı âzam ise, hani, "Herkes hırsız, sizden başka para çalmayan yok; anın için sizi tasdi" ediyorum" yolunda bir mektup yazmamış mı idim, herif, alâ-rağm-ül vukelâ anı meclise koymuş. Suretleri okunmuş... Memnuiyyeti o kâğıt üzerine lâğvedildi" (Kemal'in kendi el yazısı ile olan bu mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır, nu. 121).

yeniden fetholunmuş bir hâle gelecek ise de, yine Dahiliye, veyahut İntihab-ı me'murın Komisyonu, buraca ta'yin olunan kaymakamın me'muriyetini tasdik etmemek teassubunda devam eder de, tedabir...⁸⁴ nin iktifat-ı semerâtından hükümeti mahrum eylerse, hakikaten buraca hiçbir şey yapılmışa iktidar kalmayacağından, böyle bir netice-i gayr-i maraziyyeye ittisal edilmemek için, tekraren ve mahsusen, inayet-i celile-i cenab-ı sadaret-penâhilerine iltica olunur. Ol bâbda ve katıbe-i ahvalde...

31 Temmuz, 301

Kemal, Rodos Müslümanları'nın din değiştirmesine, başka yerlere hicretine mâni olmak için dinî bir terbiyenin de takviyesine ihtiyaç olduğundan, Sultan Abdülhamid'e gönderdiği 25.XII.1884 tarihli mektubunda cami inşası lüzumundan bahsetmiş, bu hususta derhal, irade-i seniyye mucibince bu dinî müesseselerin yaptırılmasına karar verilmişti. Aşağıdaki mektubu, bu camilerin küşad merasimi münasebetiyle Sultan Abdülhamid'e yollamıştır. Ertuğrul, Tîri-i Müjgân ve Sultan Abdülhamid'in namına Hamidiye adı verilen bu camilerin buldukları yerleri tasvir eden Kamal, bu hususta ihtiyaç hissolan bâzı şeyleri Besim Bey'e de yazmakla beraber, ihmal edilmemesi için, bunlardan Sultan Abdülhamid'i de haberdâr ve onun lûtuflarını reca etmektedir⁸⁵:

Sultan Abdülhamid'e

27.x.1886

İmam-ı müslimin ve muktedâ-yi erbâb-ı din olan velini'met-i bî-minnetimiz padişahımız, padişah-i âlem ve kible-gâh-i ümem efendimiz hazretlerinin câmiyyet-i celile-i hilâfet-ü saltanat ve mazhariyet-i külliye-i inâyet-ü merhametleri âsar-i bâhiresinden olmak üzere Rodos mülhakatından, belki asırlardanberi Ezan-i Muhammedî istimâ'ından mahrum olan Çayır ve قلامينه و غرينطه karyelerinde mesarifinin efdal-i celile-i mülûkânelerinden tesviyesi ile inşası irade-i seniyye-i hilâfet-penâhileri muktezâ-yi celilinden olan üç cami-i şerif, biribirini müteâkib makrûn-i hitam olarak, ikisinin bir müddet evvel resm-i küşadları icra olunduğu gibi, bunlardan ferman-ı hümayun-ı şehryârîlerine imtisalden Çayır cami-i şerifi Ertuğrul ve قلامينه cami-i şerifi Tîri-i müjgân namları ile tesmiye olunmuş ve *Adet budur âharda gelir bezme ekâbir* kaidesince, itmamı en sonra müyesser olan غرينطه cami-i şerifi dahi Hamidiye ünvan-ı celili ile nâm-dâr edilmiştir.

Cevami-i şerifenin küşadı münasebetiyle köylerde bulunan etfal-i müsliminin sünnet-i hitamı icra edildiği gibi, inayet-i mâlâ-nihâye-i hazret-i mülûkânelerinden ihsan buyurulan tahsisat ile her birinde birer *Mevlid-i şerif* kiraet

⁸⁴ Müteâkip kelime kaydedilmemiştir.

⁸⁵ Mektubun kopyası, Esat Çınar'da (*Defter*, s. 77)dır.

ettirilmiş ve o münasebet ile fukaraya, belki müddet-i ömürlerinde görmedikleri surette pilâv ve zerde ikram edilmiş olduğundan, bî-çareler umûr-i diniyelerinin takviye ve islâhı ile beraber bir de ziyafet-i seniyyeye nail olunca hayret ve mefharettten ibaret bir hâl ile saatlerce girye-rîz-i mesâr oldular ve dillerinin döndüğü yolda, deavât-i tezâyüd-i ömr-ü şevket-i şahânelerini tekrar eylediler.

Ertuğrul ve Tîr-i müjân cami-i şeriflerinin mevki'leri de pek güzel ise de, mazhariyet-i mahsusa-i cenab-i şehryârileri âsarından olarak Hamidiye cami-i şerifi, üç saatte dolaşılamiyacak derecelerde vâsi bir ârizalı zeminin en yüksek mevkiine tesadûf ederek o sahrâ-yi rengini, lâtafet-i manzarası ile bir kat daha tezayin etmekte ve öyle, cezirenin en hüca mahallinde bî-kes-ü garib kalan aceze-i islâm hakkında zat-ı şevket-simat-i cenab-ı hilâfet-penahîleri canib-i akdesinden ne kadar âlî bir himayet carî olduğuna âlem-i bâlâdan inmiş bir burhan-i mücessem gibi görünmektedir.

Cevami-i şerifenin bâzı ihtiyacı Besim Bey kullarına iş'âr olunmağla ve Cenab-ı hak, vücud-ı âlem-sûd-i velî'un-ni'amânelerini kemal-i ömr-ü âfiyet ile daha nice bin hayrât-ı celileye muvaffak buyurmak de'âvâtı ise her zaman ve der-zeban-i ubûdiyyet bulunmağla, ol bâbda ve katbe-i ahvalde emr-ü ferman ve ihsan-i bî-pâyân şevketlü, kudretlü, azametlü, merhametlü velini'met-i bî-minnetimiz padişah-i âlemyân ve şehenşah-i 'amîm-el ihsan efendimiz hazretlerindir.

15 Teşrinievvel, 302

Rodos karyelerinden üçünde yaptırılan camilerin inşasında çalışan kalfaya Sanayi Madalyası verilmesine, hizmet gören diğer kimselerin adları bildirilmesine dair irade-i seniyye sudur ettiği Dahiliye Nezareti tarafından Namık Kemal'e yazılmıştır. Rodos'a ait me'seleleri duyurmak için bunu vesile sayan müellifimiz, Dahiliye Nâzırı Ahmed Münir Paşa'ya gönderdiği 17.XI.1886 tarihli mektubunda, bir menfa sayıldığı için idarece müsamahaya uğrayan, halk tarafından vergilere maktuiyyet konulup bunu hükûmete de kabul ettiren Rodos'ta bir nevi muhtariyete çalışıldığından bahisle, iki senedenberi idaresindeki intizam dolayısıyla bura varidatını üçtebir nisbetinde artırdığını, İsporat adalarından ancak Rodos'a bağlı olanlarda nüfus sayımı yapılabildiğini kaydediyor. Gösterdiği bu muvaffakiyette, Sultan Abdülhamid'in himayesinin de te'siri olmuştur. Mektubuna ek olarak taltifi gereken kimselerin adlarını da göndermiştir; ancak, bunlar yalnız cami inşasında çalışan bir kalfa ile sair müstâdemler değildir; başarısı görülen başka me'murların da listesini yollamıştır. Bu münasebetle onların da taltifini reca ediyor⁸⁶:

⁸⁶ Mektubun, Kemal'in el yazısıyla nüshası Salih Zeki Aktay'dadır; bundan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından klîşesi ve yeni harflere çevrilmiş metni,

Ahmed Münir Paşa'ya

17.XI.1886

Avatıf-i ihyakâri-i mülûkânelerini taltif-i bendegânda icad-i vesaile kadar tevsî eden velini'met-i bî-minnet padişah-i meâlî-haslet Efendimiz Hazretleri tarafından, Rodos'ta inşa buyurulan cevami-i şerifenin hitamı münasebeti ile ihsan buyurulan imtiyaz madalyasının berat-i âlî-şaniyle beraber irsal olunduğuna dair ve cami'lerin inşasında istihdam olunan kalfaya Sanayi Madalyası ihsan buyurulduğundan isminin arzı ve daha sair taltifi lâzım olan bendegân için bir defter takdimi irade-i mekârim-i ifade-i cenab-i şehinşahi muktezâ-yi celilinden olduğunu mübeşşir şeref-tastir buyurulan irade-nâme-i âlî-i âsafâneleri şeref-resan-i enamil-i ta'zim-ü i'zaz oldu ve madalya ile berat-i âlî-şan nihade-i ferik-i iftihar-ü imtiyaz olundu. İnâyât-i aliyye-i cenab-i veli-nî'metin bir zerresine ifa-yi mahmedet iktidar-i beşer dahilinde değilse de, farize-i ubûdiyyet saikası ile bir arz-i hâl tertibolunarak leffedilmekle bir münasib zamanda atabe-i felek-mertebe-i zıll'llahiye ref'-ü takdimi inâyât-i aliyye-i rahimânelerine mütevakkıftur.

Kerâmat-ı celile-i hilâfet-penahi âsâr-ı bâhiresinden olarak taltifi iktiza eden bendegân için irsali ferman buyurulan deftere gelince, Rodos sancağı her nedense şimdiye kadar gelen me'murların hemen kâffesi tarafından bir nevi menfa addolunarak idarece pek ziyade müsamahaya uğradığından, pek ziyade müşevveş bir halde iken bir dereceye kadar intizam altına alınabilmiş ve leffen takdim olunan hulâsa pusulasından malûm-ı dâverâneleri buyurulacağı vechile iki sene zarfında sülüsünden ziyade terakkî etmiştir. Kavaid-i siyasiyeye bir memleketin müvazenesi suret-i idaresine mi'yar ittihaz edilegelmesine nazaran bu pusula dahi Rodos'un idaresine istihsal olunabilen intizamın derecesine delil olabilir. Bundan başka, Vilâyet dahilinde bulunan İsporat adaları vergilerine bir maktu'iyet iddiası meydana koyarak, her nasılsa vaktiyle hükûmete de kabul ettirmiş olduklarından bu müsaadeyi bayağı muhtariyet derecesine getirdikleri halde mümkün mertebe tecavüzlerinin önü alınmış ve hattâ sair taraflara tâbi olan İsporat adalarında tahrir-i nüfusa iktidar hasıl olamamışken, buraya tâbi olanlarda o nizam dahi icra ettirilmiş idi. Bu neticelere vusulde taraf-ı çakerânemden hasb-es-sadaka sarfolunan gayretin de bir dereceye kadar dahli olduğunu tahdis-i ni'met kabilinden olarak arzetmekten çekinmez isem de, asıl medâr-ı muvafakiyet birinci derecede min gayr-i istihsalin mazhar olduğum teveccühât-i mahsusa-i padişahînin teşebbüsât-i lâzimedede refakat me'murlarına ilka ettiği itmi'nân-ü cesaret ve ahaliye bahşeylediği emniyet olarak tevfi-k-u te'yid herhâlde velini'metin ve sa'y-ü gayretin kısm-ı a'zamı da refakatindedir. Bu cihetlerle Rodos'ta yalnız cevami-i şerifenin inşasında değil, sair umûrda dahi arz-i hizmet-ü sadakat etmiş birtakım bendegân mevcut olduğundan, istid'a-yi taltiflerini medar-ı ta'ciz olmayacak bir zamana ta'lik etmekte olduğum halde inâyât-i cemile-i cenab-i cihan-dâri, bu bâbda dahi tekaddüm-

Dahiliye Nâzırı'na gönderildiği kaydı ile neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, ksm. II, s. 28, 30).

nümâ-yi zuhur olarak imdada yetişmekle tertibine ictisar olunan defter leffen takdim kılınmış ve cevami-i şerifeden Ertuğrul ile Tîr-i müjgân'ı bir kalfa ve şehre onbeş saatten uzak bulunan Hamidiye'yi başka bir kalfa inşa eylediğinden ve erkam-ı inayât-i cenab-i şahinşahinin teaddüd ile tenahî bulmayacağı bidihiyattan olduğundan, ikisinin de ismi melfuf deftere dercedilmiştir. Ol bâbda ve herhalde emr-ü ferman hazret-i velî'ül-emrindir.

21 Safer, 1304, 5 Teşrinisanî, 1302⁸⁷

Bende,

Mehmed Namık Kemal

Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne bağlı her yerde Yunanlılar'ın, Rodos'ta ise Yunan'a izafeten İngilizler'in fesat çıkardıkları göze çarpmaktadır. Hükûmetin emri mucibince Rodos'ta nüfus sayımı icra edilmekle beraber, Sakız'a bağlı adalarda bu kanuna riayet olunmayarak nüfus tahriri yapılamaması da fesadın tezahürlerindedir. Rodos'ta İngiliz siyasetine karşı koyabileceğini ileri süren Kemal, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'nin başka yerlerinde başgösteren ve Yunanlılar'ın çıkardıkları fesatlarla mücadeleyi kendince imkânsız bulmakta, bu hususta arizalarına kayıtsız kalan Bâb-ı âlî'nin ikazını istemektedir. Besim Bey'e yolladığı aşağıdaki mektubunda üzerinde durduğu bir başka mesele de az-çok bununla alâkalıdır: Sultan Abdülhamid'e sadakat ve liyakatine dair ma'ruzatta bulunduğu Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti Müddeî Umumîsi Tevfik Bey İstanbul'a gitmiştir; işin iç yüzünü lâyıkiyle bilen Tevfik Bey'in dinlenilmesini, edinilen bilginin Sultan Abdülhamid'e arzını reca ediyor ⁸⁸ :

Besim Bey'e

3. v. 1887

Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'nin her ciheti Yunan ve Rodos sancağı ise Yunan'a izafeten İngiltere desayisi içindedir. Yunan tesvilâtı gittikçe kuvvet buluyor. Bir derece kuvvet buluyor ki, bendeniz, Rodos'a tâbi' olan İsporat adalarını saye-i akdar ve iktidar-i padişahide tahrir-i nüfus nizamına itba' ettirdiğim halde, Sakız'a tâbi' adalarda o kanun-i padişihî icra olunmadı.

⁸⁷ Ahmed Muhtar Paşa'nın *Takvim'üs-sinîn*'ine göre 5 Teşrinisanî, 1302 tarihinin Hicrî karşılığı, 19 Safer, 1304'dür.

⁸⁸ Kemal, aynı tarihte Said Paşa'ya da bir mektup yazıp, Tevfik Bey'in Adliye meslekinden ayrılmak istediğini, ma'ruzatı bulunduğunu kayıt ve kendisinin lütfen dinlenilmesini reca etmiştir. Her iki mektubun kopyaları Es'at Çınar'dadır (*Defter*, s. 86, 75).

Bu adaların iddia ettikleri idare-i istisnaiye, Vilâyet'in her tarafına sirayet edeceğinden ve bu iddianın hiçbir kaideye müstenid olmadığından bahisle gerek Rodos'tan ve gerek Vilâyet'ten müteaddid ma'ruzat takdim olundu; Bâb-ı âli'ce hiçbirine ehemmiyet verilmedi. Mülkün sahibi vükelâ değil padişah'tır. Bendeniz, buraca İngiltere desayisinin önünü almağa muktedirim; kendimi ortaya korum. Bir edepsiz tercemanı var, anı def'ederim. Bir ma'tuh konsolosu var, anın ile nasıl olsa uğraşırım; fakat Yunan desayisinin tesîrâtını men'etmek yalnızca buranın ve hattâ Vilâyet'in kuvveti ile kâbil olamaz zannederim. Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti Müddeî Umumisi Tevfik Bey Der-saadet'e azimet ettiğinden ve buraların hakayık-i ahvaline tamamiyle muttali bulunduğundan, irade buyurulacak tafsilât andan alınabilir.

Huzur-ı hazret-i velini'met'e gerek Vilâyet'in hâline, gerek mumaileyhin liyakatine ve sadakatine dair bâzı ma'ruzat takdim olunmuş ise de, hafâyâ-yi maslahat hiçbirisinde tamamiyle münderiç olmadığından ve mumaileyh ise buraların bi'l-etraf hâline vâkıf olduğu gibi, hakikaten hizmet-i padişihîye lâyük ve o sayede terakkiye müstehak bulunduğundan, bir kerre de kendisinden istizah-i maslahat buyurulmasını ve ifadâtının bir münasib zamanda, huzur-i samî-i hilâfet-penahîye arzolanmasını hamîyyet ve sadakat namına temennî ederim. Ol bâbta...

21 Nisan, 1303

*

6 Haziran, 1887 tarihli mektubun kime gönderildiği kaydedilmemekle beraber, muhteviyatından bir Nâzır'a, belki Maliye Nâzırına yazıldığı anlaşılıyor ve Kemal bu sırada Sakız Mutasarrıfı bulunuyordu. Mektupta, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti dahilinde İsporat denilen oniki adanın mevcudiyetinden, Tanzimat'tan önce yalnız beş adaya maktu' vergi usulü konulduğundan, Tanzimat'ı müteakip bu usul ilga edildiği gibi, tatbikatta da birçok maddeler değiştirilerek artık hükmü kalmamış bir fermana dayanılarak vergi alındığından bahsediliyor; İsporat adalarından geri kalan yedisinin, fermanda adı bile zikredilmemiştir. İsporat halkı, kendilerini, Devlet'in vergi sistemindeki ihmali yüzünden bir nevi imtiyazlı saymaktadır; Sömbeki'de son günlerde sünger vergisi vermemek için teşebbüse geçmiştir. Bunun başka yerlere de sirayetinden endişe eden Kemal, vaziyeti Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne bildirmiş, arızasının bir suretini de muhatabı olan zata aşağıdaki mektubuna ek olarak göndermiştir. Vergi usulünden doğan yedi-sekiz bin liralık hazine zararının önlenmesi için, icabeden tedbirin alınması hususunda alâkalı makamı ikaz etmektedir⁸⁹:

⁸⁹ Mektubun, Kemal'in el yazısından istinsah olunan nüshası Esat Çınar'dadır (*Defter*, s. 15).

6. VI. 1887

Devletlü Efendim Hazretleri,

Min-gayr-i istihsal idaresine me'mur olduğum sancak dahilinde hukuk-ı bazineye dokunacak bir mes'ele zuhur ettiğinden, o hukukun muhafazasına kâfil olan zât-ı âlî-i nezaret-penahîlerini, ubüdiyyet-ü sadakat saikası ile tasdie mecbur oldum.

Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti dahilinde bulunan ve İsporat ta'bir olunan oniki cezire, devlete suret-i maktûada bir vergi vermektedirler ki bunun mikdarı, tahrir muamelâtına tevfiikan vergi alınmak lâzım gelirse, hasıl olacak iradın onda biri değildir. Bu maktu'iyetin esası, kabl'et-Tanzimat, yalnız beş adaya mahsus olmak üzere verilmiş ve Tanzimat-ı hayriye ile esasen mülga olduktan başka, ekser ahkâmı tagyir edilerek hiç hükmü kalmamış bir fermana müsteniddir ve altısı Rodos'a tabi' olan diğer yedi cezirenin ise, Ferman'da isimleri bile münderiç değildir.

İsporat halkı, hukuk-ı hazineyi bu suretle ihlâl eyledikten başka, tekâlifte cârî olan maktûiyyet usulünü bir nevi imtiyaz hükmünde göstermek istediklerinden, şu hâl-i gayr-i tabiiye bir nihayet verilmek için, gerek buradan ve gerek Vilâyet'ten makamat-ı âliyye ma'ruzat-i müteaddide takdim olundu; hâsil olacak neticeye intizar olunuyor.

Şimdi ise Sömbeki halkı birtakım vesail-i fâside ile sünger resmini de çürütmek teşebbüsündedirler. Görecekları cüz'î bir müsaade sair adalara da sirayet edeceğinde ve refte-refte, devletimin yedi-sekizbin liralık iradı mahvolacağında şübhe yoktur.

Tafsilât ve maslahat bu defa vilâyet-i celileye arz olundu ve yazılan arızanın bir sureti de, malûmat olmak üzere leffen takdim edildi. Meallerine nazaran iktizâ-yi hâlin icrası inâyet-i mahsusa-i âsafanelerine şayan görünür. Ol bâbda...

25 Mayıs, 303

Yukarıdaki mektup, Namık Kemal'in makalemizin başındanberi üzerinde durduğumuz mevzu ile alâkalı mektuplarının, elimizde mevcut vesikalara göre sonuncusudur. Esasen, mektubun tarihinden birbuçuk sene sonra vefat eden (2.XII.1888) müellifimiz, *Osmanlı Tarihi*'nin tab'ı durdurulması, basılan nüshaların satışı men'olunması dolayısıyla mühim maddî ve mânevî ıstıraplarla karşılaşmıştır. Bu sebeplerle sihhati de sarsılan Namık Kemal'in, ömrünün son bir-iki yılında bu gibi siyasî mes'elelerle meşgul olmadığını tahmin ediyoruz.

XVII. VE XVIII. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA HOLLANDALILAR*

Dr. A. A. KAMPMAN

Yakın ve Orta Doğu Hollanda Enstitüsü Müdürü

Giriş: Bundan 21 yıl önce 25 yaşında bir genç olarak ilk defa memleketinizi ziyaret ettim. O zaman, Bizans imparatorlarının Osmanlı sultanlarının hüküm sürdükleri ve Avrupa'nın, Asya'nın, Afrika'nın büyük parçalarını idare edip medeniyetlerini yaymakta merkez olarak kullandıkları İstanbul'un güzelliklerine hayran kalmıştım. Bizans İmparatorluğu'nun geleneklerini, biraz değişik bir şekilde olmak üzere, 1453 Mayıs'ında Kostantiniye'ye yerleşmiş olan Osmanoğlu hanedanının sultanları devam ettirdiler. Bununla beraber, şehir kozmopolit karakterini, Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki aracılık rolünü, bir yandan Yakın Doğu, Arabistan ve Hint, öte yandan Batı Avrupa ile Venedik cumhuriyeti arasındaki ekonomik münasebetlerde önemli yerini muhafaza ediyordu.

Daha 1937 de, Küçük Asya'nın ilk ve orta çağlarıyla daha yeni zamanlardaki tarihi ile canlı surette ilgili idim. 1937 de yapmış olduğum ziyaret beni modern Türkiye Cumhuriyeti ile temas ettirdi. Böylece, Türk bilginlerinin arkeoloji ve tarih ilimleri sahasındaki ilmi başarılarını ve memleketinizin bu ilimleri nasıl desteklediğini ve teşvik ettiğini çok takdir etmeye başladım. Büyük devlet reisiniz Cumhuriyetinizin kurucusu Kemal Atatürk, bütün servetini vasiyetnamesiyle Türk Tarih Kurumu'na bağışlamakla, böylece tarih araştırmalarını daimî olarak teşvik etmekle, bunun belîğ bir tercümanı olmuştur. Büyük devlet reisinizle 1937 deki konuşmamı hâlâ hatırlarım: Hollandalıların Türkiye'de oynamış oldukları rolden Osmanlı devleti zamanında her iki memleket arasındaki siyasî ve ekonomik münasebetlerden konuşmuştuk. Bana öyle geliyor ki, bu küçük konferansımın başlığını seçerken, 21 yıl önce vuku bulmuş olan bu konuşmanın hâtırası bana tesir etmiştir. "Osmanlı devletinde Hollan-

* Bu konferans 17 Kasım 1958'de T. T. Kurumu adına Ankara'da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde verilmiştir.

dalılar” başlığı, sizin memleketinizle, bizim memleketimizin tarihleri arasındaki münasebeti ifade etmektedir.

Haçlılar ve Hollandalı tüccarlar: Hollanda ile Yakın Doğu arasındaki münasebetler eskidir ve tâ Hollandalı haçlıların Godefroy de Bouillon’un kumandasında Kudüs’ün zabtına iştirak ettikleri zamana kadar geri gider (1099). Cermen İmparatoru Friedrich Barbarossa’nın 1189 da tertip ettiği üçüncü Haçlı seferleri sırasında, Doğunun tarihinde ilk defa zuhur eden üç Felemenkli gurubu şunlardır: Loren’ler, Flaman’lar ve Friz’liler. XII. yüzyılın başlarında Haçlı devletlerinin kurulmasından sonra, Hıristiyan fatihler Yakın Doğunun hayatına intibak etmiş; yerli kadınlarla evlenmiş ve Lâtin kırallıklarını kendi vatanları saymışlardır.

Haçlı seferleri sırasında birtakım Felemenkli prensler Yakın Doğu’ya gitmişlerdir. Bu münasebetle, en dikkate değer olay, Mısır’da Dımyat’a karşı girişilen haçlı seferidir. Buna, Hollanda kontu I. Giyom, bir Felemenk donanmasının başında iştirak etmiştir (1219). Şövalyelerin karargâhının sukutu ve Sultan Baybars tarafından işgali (31 Mart 1271) Doğuda şövalyelerin hükümranlılığına son vermiştir. Lusinyan’lar hanedanının sönmesinden sonra (1191—1489) Venedikliler tarafından işgal edilmiş olan Kıbrıs kırallığı, 1571’e kadar tutunabilmiş, 1453 de İstanbul’un fethi ile yüksek bir noktasına erişen Osmanlı yükselmesi ile, Batının Yakın Doğu üzerine siyasî nüfuzu yüzyıllarca ortadan kalkmıştır. Vakıa, XV. hattâ XVI. yüzyıllarda, kaybolmuş olan nüfuzu yeniden kazanmak için teşebbüslerde bulunulmuştu; fakat bütün bu teşebbüsler akim kalmıya mahkûm idiler ve Batı hacıları, Yavuz Sultan Selim’in 1517—1520 yılları sırasında, onlara Filistin’de kutsal yerleri ziyaret etmelerine müsaade etmiş olmalarından ötürü memnun idiler.

Haçlı seferleri yeni bir çağın sembolüdür; bu çağ seyahatleri teşvik etmiş, Batılı Avrupalıların coğrafi ufkunu genişletmiş ve onları yeni yeni hareketlere sevk etmiştir. Arapların ileri coğrafyasını tanıma sayesinde, daha pratik haritalar yapmayı öğreniyorlardı; bilhassa tarih ve coğrafya üzerine eserler yazılmaya başlandı. Her ne kadar Hollanda’da coğrafya ile kartografya, ancak imparator V. Karl’ın (1515—1555) saltanatında gelişmiş ise de, XVI. ve XVII. yüzyıllarda bütün Okyanuslara yayılmış olan Hollandalılardır ki, Yakın Doğu, yani Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki bilgilerin artmasına çok yardım etmişlerdir.

Birleşik Felemenk cumhuriyeti: 1588 den itibaren kuvvetle gelişen Birleşik Felemenk cumhuriyetinde, ticarî menfaatler, umumî meclisi oldukça erken bir tarihte Babıâli ile diplomatik münasebetler kurmaya sevketmiştir. Aynı menfaatler, Felenmek Hint kumpanyasını İran Şahı ile temas ettirmiş ve Hollanda cumhuriyetinde o zaman yeni kurulmuş olan Üniversitelerde, Doğu dilleri ve bilhassa, İbranî, Arapça ve Türkçe profesörlüklerinin kurulmasını zaruri kılmıştır. Sultanla dostane münasebetler idame etmek de pek önemli idi; çünkü Osmanlı devleti, 1517 den sonra Beyrut-Şam ve Halep-İstanbul ticaret yollarını ele geçirmişti. Bundan başka, Macar kralı II. Layoş'un Mohaç muharebesinde hezimetinden (1526) sonra, Tuna ovası Viyana'yı 1529 da ilk defa kuşatan fakat alamıyan Türklere açılmıştı. Venedik Cumhuriyeti 1520 de bir elçilik heyeti gönderdi; 1535 de Fransa kralı I. Fransuva Kanunî Süleyman'la askerî bir ittifak akdetti; öte yandan İngiltere kraliçesi Elizabeth, Babıâli ile bir ticaret anlaşması akdetmiye muvaffak oldu.

Buzbecq'in diplomatik misyonu: Hollandalı Ogier Ghislain de Busbecq'in —ki, İmparator Ferdinand'ın emriyle Kanunî Süleyman'ın (1520—1566) sarayında 8 sene, Sultanın Avusturya ülkelerine yeniden saldırmasına mâni olmak için, bulunmuştu— diplomatik misyonu, Felemenk'le Türkiye arasında ilk kültür münasebetleri kurmuştur: Memleketlerimiz arasındaki dörtyüz yıllık kültür münasebetlerinin ilk adımlarını, kudreti, o zamanlar pek mamur olan Felemenk eyâletlerine dayanan Habsburg hanedanının dirayetli hizmetkârı Busbecq, Türkiye'den bir dostuna yazdığı 4 mektupta, İstanbul ile Ankara'da ikameti ile Osmanlı devleti içinde yaptığı seyahatleri tasvir etmiştir; bu seyahatname, Osmanlı devletini, siyasî kudretinin bu kültür gelişmesinin en yüksek noktasında göstermektedir. Bu esprili, evrensel ilgili ve bilhassa Osmanlı devletinde folklor'u, bitkileri ve sair ahvali müşahede kabiliyetine sahip bir adamın hikâyesidir. Kayser Augustus'un yaptığı işlerin Yunanca ve Lâtince hikâyesi olan Monumentum Ancyranum'dan yaptığı kopye, bu antik yazıtlar üzerine verdiği bilgiler, arkeoloji için çok önemlidir. De Busbecq, Ankara'da bulunduğu Yunanca ve Lâtince yazıtların önemini anlamış ve bunları kopye ettirmiştir. Onun eski el yazmaları ile de ilgisi vardı. Bunlardan 240 tanesini getirmiştir; bunlar arasında bugün Viyana'da bulunan Dioskorid'lerin meşhur ve el yazması —Materia Medica— da vardır. Ayrıca eski sikkeler ve antik anıt-

larla da ilgilenmiştir. Üstelik Biyologdu ve Hollandalılar, lâlenin, leylakın ve “acore”nin memlekete getirilmesini ona borçludurlar. İmparator Ferdinand tarafından, ancak 1582 de, yani 8 yıl barışı muhafazaya muvaffak olduktan sonra, geri çağırılmıştır. Orta çağ hacılarında tenkitçi zihniyet henüz pek gelişmemiş iken, Busbecq’in mektupları, XVI.yüzyılda Batı Avrupalılarının Yakın Doğu’nun arkeolojisi ile coğrafyasına ilgilenmeye başladıklarını göstermektedir. Bu, bizim İspanya’ya karşı 80 yıllık savaşımızın birinci yarısında Filistin’e gitmiş olan Hollandalıların takip ettikleri yollardan da anlaşılmaktadır. Bu ilgi bir de Doğu dilleri alanındaki ilmî verimlilikle kendini göstermektedir. Bu verimliliği ise, Hollanda ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yavaş yavaş teşekkül eden ekonomik münasebetler kuvvetle teşvik ediyordu.

Cornelis Haga misyonu: Felemenk nazırı Johan von Oldenbarneveldt (“landsadvocaat”) ın ricası üzerine, Rotterdam civarında Schiedam’da doğmuş olan M. Cornelis Haga, Felemenk Genel Meclisi tarafından, özel bir anlaşma (Cumhuriyetin tüccarları için himaye ve özel imtiyazlar, elde etmek) maksadiyle, 1611 de İstanbul’a gönderilmiştir. Bundan önce Felemenk tacirleri Fransa kiralı IV. Henri ile İngiltere kraliçesi Elizabeth tarafından himaye edilirdi. Kendinden sonra gelen birçok Hollandalı gibi bu iktidarlı diplomat Babıâli’nin havasını gayet iyi seziyordu; nitekim gelişinden birkaç ay sonra, Hollanda tacirlerine imtiyazlar bağışlayan ve Felemenk Cumhuriyetinin Genel Meclisine —İngiliz ve Fransız elçilerinin engel olmak için kurdukları tuzaklara rağmen— başlıca limanlarda konsolosluklar açmak salâhiyetini veren bir ticaret anlaşmasını imza etmeğe muvaffak oldu. İstanbul’daki uzun ikametinin (1612—1639) sonucu olarak M. Haga Hollanda’nın ekonomik menfaatlerini dikkate değer bir şekilde geliştirmiştir. O, diplomatik faaliyeti, ekonomik nüfuzun teşvikini ve kültür münasebetlerini mezc ve terkip ediyordu. Sultan IV. Murad’ın (1623—1640) onun fikirlerine değer verdiği ve Hıristiyanların ve en başta Protestanların her türlü imtiyazlar elde ettiği malûmdur.

XVII. yüzyılda şarkiyat etüdlerinin merkezi olarak Felemenk: Şüphesiz, bu resmî münasebetlerin kurulması, Hollanda üniversitelerinde Arap ve Türk dillerinin tetkikini canlandırmıştır. Bunun sonucu olarak da Leyden Üniversitesi Yönetim Kurulu, Arap ve Türk dilleri için bir kürsü kurulmasını karar altına almıştır. Ticaret

münasebetlerinin gelişmesi için, ayrıca da tıp ve matematik ilimlerinin etüdü için bu dillerin bilgisinin önemli olacağı düşünülüyordu. Arabist ve Türkolog Thomas Erpenius (1584—1624) ve Jacobus Golius (1596—1667), Leyden Üniversitesinde bu dillerin etüdünü meşhur kılmışlardır. Golius, Arap doğu âlemi ile Osmanlı İmparatorluğu'nu, kendi şahsî tecrübesiyle tanıyordu; Fas'ı da biliyordu ve XVII. yüzyılın yirmi yıllarında Suriye ile Türkiye'de seyahat etti. Bu seyahatler sırasında Halep konsolosu Cornelis Paouw ile İstanbul'daki elçi Haga tarafından kabul ve misafir edildi. Hollanda'ya dönüşünde bugün Leyden Üniversitesi kitaplığında bulunan önemli bir el yazması koleksiyonunu getirdi. Bu koleksiyon, Leyden Üniversitesinin pek ünlü doğu elyazmaları koleksiyonunun temelini teşkil etmiştir. Golius'un seyahatinin sonucu da, talebelerinin, bilgilerini genişletmek maksadı ile doğuya ve İstanbul'a gitmesi olmuştur. Golius, talebelerini durmadan bu seyahatleri yapmaya teşvik ederdi; ve bunu gerçekleştirmek için Hollandalı tüccarların yardımına başvururdu; bunlar ise, —sonuçların ispat etmiş olduğu gibi—, onun bu isteğine müspet mukabelede bulunmaya tamamen hazır idiler. Yüksek idarecilerimizin, arapça ve türkçe tahsilinin ancak üniversitelerde yapılabilir olduğuna kani olmuş olmaları dikkate değer. Bu dillerin bilgisi, cumhuriyetle Osmanlı İmparatorluğu arasındaki siyasî münasebetler bakımından çok önemli olduğu kabul edilirdi; fakat bu düşünceden, o sırada, doğu etüdüleri enstitüleri kurmak sonucu hiçbir zaman çıkarılmamıştır.

Levinus Warner (1619—1665): Leyden'deki müsteşriklerin şöhreti öyle idi ki, birçok İskandinav, Alman, İsviçreli ve Fransız, bu şehirde doğu dillerindeki bilgilerini tekemmül ettirmişlerdir. Levinus Warner, Hollanda ile Osmanlı devleti arasındaki münasebetlerde büyük bir rol oynamıştır. Golius'un talebesi sıfatıyla 1654 de İstanbul'a gitmiş ve 1657 de burada Babıâli nezdinde siyasî temsilci olmuştur. 1665 de vuku bulan vakitsiz ölümünde anlaşılmıştır ki, Leyden Üniversitesi onun için pek aziz idi. Onun bu üniversiteye vasiyetnamesi ile hibe ettiği kütüphanesi ile elyazmalarının tam koleksiyonu onun bugüne kadarki şöhretinin temelidir ve onun sayesinde Leyden'de Doğu Etüdüleri öyle bir koleksiyona —Legatum Warnerianum'a— sahip olmuştur ki, bu hazinenin zenginlikleri bugüne kadar henüz tam olarak sömürülmüş değildir.

Warner'den sonra Türkiye'de Hollandalılar: Lahey'de Felemenk hükûmetinin arşivinde bulunan ve Osmanlı İmparatorluğu ile münasebetlerimizle ilgili olan belgeler çok sayıdadır. İzmir Hollanda konsolosluğunun arşivi ancak 1686 yılında başlar, çünkü daha eski belgeler, bir yer sarsıntısı sonunda kaybolmuştur. İstanbul'da Hollanda elçiliğinin arşivi, M. Hage'nin 1612 de İstanbul'a gelmesi ile başlar. İzmir'de Hoche pied ailesinin oldukça geniş olan evrak hazinesinin 1922 de İzmir'in büyük yangınında yok olmuş olması, esefe şayan- dır. Warner'in ölümünden sonra Justinus Colyer Babîâli nezdinde temsilci tâyin olunmuş; Jacob van Dan İzmir konsolosu olmuştur. 1688 den sonraki bilgilerimizin çoğunu, Daniel Jan de Hoche pied'ye borçluyuz. Türk İmparatorluğundaki hayat bu zatın o kadar çok hoşuna gitmiştir ki, 1688 de konsolos tâyininden, hayatının sonuna kadar doğuda kalmıştır. Kendisi, Hollandalı ticaret aristokrasisinin başında yer almak için bütün lüzumlu meziyetlere sahipti. Çok sayıda olan mektupları, onu, birçok şeylere canlı bir ilgi duyan, mahallî geniş münasebetler idame eden, genel meclisi önemli siyasi olaylardan muntazaman haberdar eden bir insan olarak göstermek- tedir. Temsilci Justinus Colyer 1682 de ölmüş ve oğlu Jacobus Colyer onun yerine geçmiştir. De Hoche pied, genç Colyer'in kız kardeşi ile evlenmiş, ve işte bu enişte ile kayın birader en az 35 yıl süresince, Hollanda'nın İstanbul ile İzmir'deki mevkiini tâyin etmiştir; öyle ki, 1688 ile 1725 arasındaki devrenin adı Colyer—De Hoche pied devresidir. Bu sıralarda, yani aynı zamanda İngiltere kiralı olan Oranj-Nassau hanedanından III. Giyom'un zamanında, Felemenk Cumhuriyeti, Batı Avrupa'da kudretinin en yüksek noktasına vardı. Cumhuriyetimizin genel meclisinin resmî temsilcilerinin mevki son derece önemli idi. Onun için, bu enişte ile kayın biraderin Lahey'de hükûmete yazdıkları mektuplar, bizim doğu ile, Balkanlar ve Doğu Akdeniz ülkeleri ile olan siyasi münasebetlerimiz bakımından çok ilgi çekicidirler. Bunlar da Büyük Petro'nun çarlık Rusyası'nın yükselmesini, İsveç kiralı XII. Şarl'ın şahsiyetini, Alman İmparator- luğu'nun çok lehine olarak Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa son veren Karlofça andlaşmasını (1699) ve Pasarofça andlaşmasının (1718) imzalanmasını görüyoruz. Bu savaşların Viyana'nın 1683 de netice- siz ikinci muhasarasının birer sonucu olduğu, malûmunuzdur.

İstanbul'daki Hollanda temsilcisi, İmparatorla Sultan arasında Karlofça barış müzakerelerinde aracılık rolü oynamıştır. İmparator

onun müdahalesini o derece takdir etmiştir ki, kendisine kontluk pâyesi vermiştir. 1704 de konsolos De Hochepped Macaristan baronu olmuş; öte yandan İmparatoriçe Maria Theresia, ailesine kontluk ünvanını bağışlamıştır. Pasarofça andlaşması münasebetiyle Cumhuriyet Genel Meclisi, Padişaha samimi tebriklerini göndermiştir. Bu belgenin aslını size göstermek, benim için büyük bir zevktir. Bundan başka, bilhassa Elçi Cornelis Calkoen'in zamanında, cumhuriyetimizin genel meclisi, veziriâzamla da doğrudan doğruya müzakerelere girişmiştir, çünkü, veziriâzamin bir çok meselelerde kesin bir rol oynadığını biliyordu. Pasarofça barışından sonra Türkler artık daha müsait ticaret şartları bahşetmeğe meyilli değildiler. Böylece, 1725 de Lahey'de Jacobus Colyer'in ölümünden sonra, Babiâli'ye iktidarlı bir genç diplomatın gönderilmesine karar verildi; ünlü bir belediye başkan ve üyeleri ailesinden gelen, Cornelis Calkoen adlı bu genç diplomat, ona bağlanan bütün ümitleri gerçekleştirmiş ve bizim İstanbul'da en dirayetli diplomatımız olmuştur; bu konferansın sonunda kendisi hakkında bir şey daha anlatacağım.

Cumhuriyetin, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ilgisi: 1700 yılı civarında, cumhuriyet, yakın doğuya ve padişahın imparatorluğuna karşı canlı bir ilgi duymuştur. Bu olay, birçok kimsenin kaleme aldığı çok sayıdaki yayımlar ile, bu gibi kitapların yine çok sayıdaki yeni baskılarında görünmektedir. En önemli eserler, ingilizceye, fransızcaya ve almancaya çevriliyordu. Osmanlı devletine olan bu ilgi, Doğu ve İran'la olan ekonomik münasebetler dolayısıyla de besleniyordu; bunun bir temeli, protestanlığın (Reform'un) zuhurundan beri kutsal tarih hakkındaki bilginin genişlemesi idi ve yüzyıldan uzun bir zamandan beri Felemenk üniversitelerinde okutulan doğu dillerinde destek buluyordu. Bu, ayrıca dikkate değer bir olaydır, çünkü o zamanlarda hiyeroglif metinlerinin, çivi yazısının okunması, arkeoloji seferlerinin verdiği parlak sonuçlar gibi bugün mevcut uyarıcı unsurlar henüz yoktu. 1650 ile 1750 arasında Hollanda'da nefis bir tarzda basılmış birtakım kitaplar çıkmıştır; bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun liman ve sair şehirlerini ziyaret etmiş olan Hollandalıların seyahat yollarını tasvir etmektedirler. Öte yandan, bazı yabancı yazarların seyahatnameleri de Hollandacaya çevrilmiştir.

Kronolojik sırada bildirilen bilhassa şu zatlardır ki, Yakın Doğuya olan ilgiyi canlandırmışlardır: Birincisi, Olfert Dappert (1636—1689) dir; Amsterdamlı bir hekim olan bu zat, Yakın Doğu ile dünyanın

başka bölümleri hakkında tafsilâtlı bilgiler veren birçok kitaplar kaleme almış, Herodotos'un tasvirinden ilham alarak, Babil şehri ile Babil kulesinin, çok dikkate değer birer rökonstitüsyonunu yapmıştır. Bundan sonra, Cornelis de Bruyn (1652—1719) gelir. Dünya seyyahı ve ressam olan bu zat, Batı Asya'da, Filistin'de, Mısır'da, İran'da uzun süren seyahatlar yapmıştır. Bu seyahatler ve İstanbul, Kudüs, Palmyra, Halep, İzmir ve Persepolis hakkında yaptığı nefis resimler, Felemenk cumhuriyetinde yakın doğunun daha iyi tanınmasına önemli ölçüde yardım etmiştir. İsminin ayrıca anılması gereken üçüncü şahıs, Adrianus Recland (1676—1718) dır. Onun başarıları, en ziyade kutsal kitapla ilgili antik çağ ile Filistin'in topografyası alanlarındadır; fakat Utrecht Üniversitesi profesörü sıfatıyla, Arap ve İran dillerinin etüdü ve İslâm tetkiklerinde hizmeti olmuştur.

Cornelis de Bruyn: Cornelis de Bruyn'ın o derece dikkate değer bir şahsiyeti vardır ki ve zamanının Osmanlı devleti ile İstanbullu'nun bilgisine o kadar yardımcı olmuştur ki, onun hakkında bir şey anlatmak isterim: O, Yakın Doğu'ya iki seyahat yapmıştır. 1674 den 1693 e kadar İtalya'yı, Türkiye'yi, Mısır'ı, Filistin'i, Suriye'yi, Lübnan'ı, Kıbrıs adasını ve Yunan adalarını ziyaret etmiştir. İlk eserinde, Palmyra harabelerinin gayet güzel bir manzarasını da yayımlamıştır; işte bu resim, hemen hemen unutulmuş olan bu harabe şehri Batı Avrupa'ya daha iyi tanıtan ilk plânşlardan biridir. Palmyra'nın İngiliz mimari Wood tarafından yapılan güzel resimleri, ancak 60 yıl sonra yayımlanmıştır. 1698 de yayımlanan ilk kitap, 200 gravür resmi ihtiva etmekte olup Amstardam'da basılmıştır. İstanbul Hollanda Enstitüsü çok az zaman evvel bu eserlerin bir nüshasını satın almıştır. Bundaki nefis Kudüs, Halep ve İstanbul panoramaları çok meşhurdurlar, çünkü bunlar yayımlanmış olan ilk doğru nisbetli panoramalardır ve dakiklikleri sayesinde, bu yerlerin o zamanki hallerinin bilgisi hakkındaki ilk kaynaklardan sayılabilirler. İstanbul panoramasının uzunluğu 2 metreye yakındır. Ressam, bu plânşların tamamlanmasına kim bilir ne kadar zaman hasretmiştir?

İkinci seyahatinde de Bruyn ilkin Rusya'yı ziyaret etmiş; Çar Büyük Petro'nun iyi bir dostu olmuş ve onun birçok portresini yapmıştır. Sonra İran'ı ve Hind'i ziyaret edip 1701—1708 yıllarında gittiği yoldan Hollanda'ya dönmüştür. Bu seyahatin en tanınmış noktası, Persepolis harabelerine olan ziyaretidir: Burada 10 hafta

kalmıştır. Seyahatinden sonra, Moskof diyarına, İran'a ve Hind'e seyahat diye adlandırdığı yeni bir kitap yazmıştır; bu eser onu, bilhassa, Ahimaniş'lerin İran İmparatorluğu'nun başkentinin harabelerine dair 22 nefis plânşından ötürü, meşhur kılmıştır. Persepolis'in muhteşem panoramaları, arkeoloji bakımından halen çok önemlidir. Bruyn'in resimlerini, 1930 ile 1939 yılları arasında Persepolis'de kazılar yapmış olan Şikago Oriental Institute kazı heyetinin fotoğrafleri ile karşılaştırırsak hemen görürüz ki, de Bruyn mükemmel çalışmıştır.

İstanbul'da elçi Cornelis Calkoen (1726-1743): Bu konferansımı, memleketimizin Cumhuriyet devrinde Babıâli nezdindeki en büyük diplomatik şahsiyetiyle bitirmek istiyorum. Bu zat, Amsterdam'ın itibarlı bir ailesinin çocuğu olan Cornelis Calkoen'dir. Uzun tecrübesi ve güzel kabiliyetleri sayesinde, memleketimizin Babıâli nezdindeki durumunu, kritik zamanlarda büyük başarı ile müdafaa etmeğe elverişli idi. Utrecht barışından sonra (1713) Hollanda'nın rolü pek küçük idi; şu var ki cumhuriyet bütün önemli diplomatik hareketlerde angaje idi; fakat bu, büyük bir kudretin sonucu olmaktan ziyade bir gelenekten ibaretti. Yalnız İstanbul'da elçi Calkoen Hollanda'nın nüfuzunu muhafaza edebiliyordu. İstanbul'a 1726 da, yani sultan için çok felâketli olan Pasarofça andlaşmasından sekiz yıl sonra gelmiş olan Calkoen, başka memleketlerin elçilerine karşı otoritesini kuvvetle hissettirmekte idi. Yalnız Lahey'de ve Amsterdam'da hükûmetle değil, fakat Petersburg'da, Viyana'da, Ratisbonne'de, Venedik'te ve Paris'teki Felemenk elçileriyle sıkı bir muhaberesi vardır. Böylece, Avrupa'da ve Yakın Doğuda olup bitenlerden tam olarak ve çok kere meslekdaşlarından daha iyi bir şekilde haberdardı.

Birkaç yıldır bu diplomatın arşivini sınıflandırmak ve yayımlamak işine memurum; Calkoen arşivi halen Lahey'de Baron Calkoen'in malıdır. Bir müddet sonra, tarihî bakımdan, bilhassa Türk tarihi bakımından önemi besbelli olan bazı bölümlerini yayımlamayı umuyorum. Bu yayımdan önce onun hakkında uzun uzadıya bilgi vermek istemem; fakat şu kadarını söyleyebilirim ki, Elçi Calkoen'in şahsî meziyetleri, 20 yıl müddetle onu, Hollanda Cumhuriyetinin menfaat ve nüfuz alanını çok aşan bir nüfuza sahip kılmıştır. O, XVIII. yüzyılda Türkiye, İstanbul ve civarı hakkında bilgimizin fazlaşmasına, resamlara ve özellikle Jean-Baptiste Vanmour'a

siparişler vermek suretiyle çok yardım eden büyük bir asîlzade olmuştur.

Vanmour'un tabloları, İstanbul Enstitümüzün 13 Mart 1958 de açılması töreni münasebetiyle İstanbul yayımları serimizin üçüncü cildinde yayımlanmıştır.

Arşivlerde görüyoruz ki, elçi, şifreli mektuplarla, Büyük Petro'nun ölümünden sonra devleti idare eden Çariçelerin sarayındaki entrikalardan haberdar idi. Bunlar da İngiliz ve Fransız elçilerinin Hollanda Cumhuriyetinin siyaseti aleyhindeki entrikalarına şahit oluyoruz; Calkoen'in bu elçilerden hesap sorduğunu ve Sultanın hükûmetinin bir dostu olan Calkoen'in, Belgrad barışında (1739), Alman İmparatoru VI. Karl'ın Balkanlardaki nüfuzunu azaltan müsait şartlar elde etmek için son derece gayret ettiğini görüyoruz. Bir tablo ile bir tasvir, İstanbul'a gelince padişahın onu nasıl huzura kabul ettiğini doğru olarak gösteriyor. Bu arşivde, veziriâzâmın, Osmanlı resmî tahrirat dilinde yazılmış birçok yazıları, orjinal olarak mevcuttur. Felemenk hükûmetinin arşivindeki belgelerin yayımlanması, şimdi 1759 yılına kadar ilerlemiştir. Calkoen arşivi, hiç şüphe yok ki, bu tarihten önceki devir hakkında yeni görüşler verecek ve belki bazı diplomatik teşebbüsleri başka bir ışık altında gösterecektir.

1713 de imzalanan Utrecht barışından sonra, memleketimizin siyaset ve askerlik bakımından gerilemesi, Yakın Doğu'ya olan ilgiyi yavaş yavaş azaltmıştır. XVIII. yüzyılda Albert Schulten, Leyden Üniversitesinde Şarkiyat geleneğini devam ettirmektedir; fakat onun ve talebelerinin etüdları, zengin burjuva tarafından XVII. yüzyılda olduğu kadar müsait karşılanmamıştır. Bu zamanlarda Yakın Doğu'ya olan ilginin mihverini ekonomik saikler teşkil ediyordu. Hollanda'da Yakın Doğu'ya ilgi bundan sonra ancak hiyeroglif metinleriyle Babil çivi yazısının okunmasından sonra yeniden gelişmiştir. İşte bu zaman Leyden'de, Londra, Paris, Berlin koleksiyonlarının dışında Batı Avrupa koleksiyonlarının en büyüğü olan Mısır antikileri koleksiyonu teşekkül etmiştir. 1850 den sonra, Şarkiyat ilmi, yeni alanlar açmış, Şarkiyat lengüistiki üzerinde durmuş ve ifade ve düşüncede sadeliğe gayret etmiştir ki, bu sadelik Leyden Üniversitesinde Şarkiyat etüdları temsilcilerinin birçoğunu iyice karakterlendirmektedir.

Hollanda'da Yakın Doğu'ya karşı ilgi, çok eskidir; bir yandan tarihî geleneğe dayanmaktadır; öte yandan da, doğu tarih ve medeniyetinin incelenmesi sayesinde daima yeni yeni ilhamlar almaktadır.

Bu ilgi, memleketimizde Şarkiyat Enstitümüz Ex Oriente Lux'ün üyelerinin çok olmasında (3000) bir de Leyden'deki Hollanda Yakın Doğu Enstitüsünün hızlı gelişmesi ile en son zamanda İstanbul'da yeni tarih ve arkeoloji enstitümüzün açılmasında kendini göstermektedir. Hollanda'nın 1815 den sonra ticaret menfaatleri her ne kadar başka bir karakter arzutmekte ise de, Babıâli ile ve Kemalist devrimden sonra yeni Türkiye ile münasebetler, İstanbul ve Ankara'daki elçilerin gayretleri sayesinde devam ettirilebilmiştir. Arap, Türk ve İran dillerinin Hollanda Üniversitelerinde tetkiki, gelecekte kuvvetle hızlandırılacaktır.

Kültür ve ilim münasebetlerini Türk üniversite ve bilginleri ile gelecekte devam ettirmek, Felemenk ilminin yalnızca kesin azmi değildir, aynı zamanda da Hollanda bu münasebetleri, profesör mübadelesi ve memleketimize gelip Hollanda'nın Türk milletine gösterdiği daimî sempati ve ilgiye şahit olmaları için genç Türk ilim adamlarına etüd bursları ile canlandırmak arzusundadır.

1959 YILI OCAK, ŞUBAT, MART AYLARINDA TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİNE GELEN KİTAP VE DERGİLER

- AKERSTRÖM, AKE: *Architektonische Terrakottaplatten in Stockholm*. Lund 1951 Gleerup. 105 S. 11 plânş. =Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4°, I. (B-3838).
- AKOK, MAHMUT: *Ankara'nın eski evleri*. Ankara 1951 T. T. K. Basımevi. CII+16 S. 41 levha.=Ankara Etnografya Müzesi Yayın Serisi: I No. 1. 4° (B-3835).
- A. Ü. D. T. C. *Fakültesi öğrenci kılavuzu 1958/59*. Ankara T. T. K. Basımevi. V+57 S. 8° (A.II-836).
- ARI, FAHRİ: *Ankara matbaacılarının Sanayi Kongresine sundukları rapor*. Ankara 1951 Akin Matbaası. 10 S. 8° (A.II-792).
- ARRINGTON, LEONARD: *Great Basin Kingdom. An economic history of the Latter-day Saints 1830—1900*. Cambridge 1958 Harvard University Press. XVIII+534 S. 8° (A.II-915).
- ATABAY, ERCÜMENT: *Studies in the constitution of mediaeval England*. İstanbul 1953 İstanbul Üniversitesi. 2+98 S. 8° (A.II-797).
- AYVERDİ, EKREM HAKKI: *Fatih devri sonlarında İstanbul mahalleleri, şehrin iskân ve nüfusu*. Ankara 1958 Doğu Matbaası. 86+2 S. 2 plân.=Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. 4° (B-3829).
- BAILEY, FRANK EDGAR: *British Policy and the Turkish reform movement. A study in Anglo-Turkish relations, 1826—1853*. Cambridge 1942 Harvard Univ. Press. XIV+312 S. 8° (A.II-935).
- BARKER, ERNEST: *From Alexander to Constantine. Passages and documents illustrating the history of social and political ideas. 336 B.C.-A.D. 337*. Oxford 1956 At the Clarendon Press. XXIV+505 S. 8° (A.II-968).
- BEN-ZVİ: *The Druze Community in Israel*. Israel Exploration Journal vol. IV, 2 (1945)' ten ayrışım. Beyrut 1954. S. 65-76 8° (A.II-761).
- BERGAMA'YI SEVENLER CEMİYETİ: *Osman Bayatlı*. İzmir 1958 Yeniyol Matbaası. 55 S. 8° (A.II-899).
- BERKOK, GNL. İSMAIL: *Tarihte Kafkasya*. İstanbul 1958 İstanbul Matbaası. IX+533 S. 1 pl. 1 harita. 8° (A.II-823).
- 1957 *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü çalışmaları*. Ankara 1957 M.T.A. 42 S. 1 levha, 3 harita. 4° (B-3828).
- BOUWSMA, WILLIAM: *Concordia Mundi: The career and thought of Guillaume Postel (1510—1582)*. Cambridge 1957 Harvard Univ. Press. VI+3+328 S.=Harvard Historical Monographs XXXIII. 8° (A.II-756).
- BRANDENSTEIN, WILHELM: *Sprache und Schrift von Side in Pamphylien. Minoica-Festschrift zum 80. Geburtstag von Johannes Sundwall'dan ayrışım*. Berlin 1956 Akademie Verlag. S. 80-91. 8° (A.II-818).

- BRZEZINSKI, ZBIGNIEW: *The permanent purge. Politics in Soviet Totalitarianism.* Cambridge 1956 Harvard University Press. 256 S. 8° (A.II-953).
- BUDDE, G. W.: *Die Kunst der orientalischen Teppich-Knüpfferei.* Witten 1957 Bundes-Verlag. 96 S. 8 pl. 1 harita. 8° (A.II-857).
- BUĞRA, MEHMET EMİN: *Mustims under domination of Russia and China.* Karachi 1957 Karachi University. 4 S. 4° (B-3832).
- CASKEY, L. D.: *Catalogue of Greek and Roman sculpture.* Cambridge, Mass. 1925 Harvard Univ. Press. IX+233 S.=Museum of Fine Arts, Boston. 4° (B-3877).
- ÇAĞATAY, TAHİR: *Kapitalist içtimai nizam ve bugünkü durumu.* Ankara 1958 T. T. K. Basımevi. XVI+174 S.=A.Ü.D.T.C. Fakültesi Yayınları No. 126. 8° (A.II-834).
- DEUBNER, OTFRIED: *Das Asklepieion von Pergamon. Kurze und vorläufige Beschreibung.* Berlin 1938 Verlag für Kunstwissenschaft. 63 S. 2 pl.=Archäologisches Institut des Deutschen Reiches. 8° (A.II-873).
- DIMAND, M. S.: *A handbook of Mohammadan Art. Third ed.* New York 1958 The Metropolitan Museum of Art. XI+380 S. 8° (A.II-955).
- D'OHSSON, M. LE BARON C.: *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan. 4 Tome.* La Haye 1834 Les Frères van Cleef. 8° (A.II-754).
- Eiin Eiraku Taiten zampon Go-satsu. The Yung-lo-ta-tien Ch. 19416-19426. Accompanying vol.: Moko Ekiden Zakkō.* 5 cilt birarada. Tokyo 1930 The Toyo Bunko. 122 çift yaprak.=The Toyo Bunko Publications. Series C. No. 1 (B-3824).
- Eiin Gotai Shimbunkan. A polyglott dictionary of Manchurian, Mongolian, Tibetan, Turkish and Chinese.* 3 vol. Pekin 1957. 4° (B-3822).
- Eiin Hifu-bon Moko Shurai Ekotoba. The picturescroll representing the Mongol invasions of Japan in 1274 and 1281.* Tokyo 1932 The Toyo Bunko. 2 tomar.=The Toyo Bunko Publications, Series C. No. 3. 2° (C-388).
- EK, SVEN: *Herodotismen in der Archäologie des Dionys von Halikarnass. Ein Beitrag zur Beleuchtung des beginnenden Klassizismus.* Lund 1942 Hakon Ohlssons Boktryckeri. 167 S. 8° (A.II-810).
- FAIRBANK, JOHN K.: *Chinese thought and institutions.* Chicago 1957 The University of Chicago Press. XI+438 S. 8° (A.II-965).
- FARKES, JULIUS VON: *Ungarns Geschichte und Kultur in Dokumenten.* Wiesbaden 1955 Otto Harrassowitz. VII+234 S. 8° (A.II-892).
- FETTICH, NANDOR: *Régészeti tanulmányok a késői hun fémműesség történetéhez. Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst.* Budapest 1951 Akadémian Kiado. 205 S. 57 pl.=Archaeologie Hungarica az Országos Magyar Történeti Múzeum Régészeti Kiadványai új Folyam XXXI. 4° (B-3858).
- FISCHDICK, DR. EDITH: *Das türkische Volksbuch "Elif und Mahmud". Ein Beitrag zur vergleichenden Märchenkunde.* Walldorf-Hessen 1958 VFO 107 S.=Beiträge zur Sprach und Kulturgeschichte des Orients Heft 9. 8° (A.II-766).

- FISCHER, GEORGE: *Russian liberalism from gentry to intelligentsia*. Cambridge, Mass. 1958 Harvard University Press. IX+240 S. 4 pl. 8° (A.II-941).
- FISCHER, GEORGE: *Soviet opposition to Stalin. A case study in world war II*. Cambridge 1952 Harvard University Press. VIII+230 S. 8° (A.II-916).
- FRASER, P. M.-T. RÖNNE: *Boeotian and West Greek tombstones*. Lund 1957 C. W. K. Gleerup. XIII+229 S. 32 pl. 2 harita.=Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4°, VI. 4° (B-3839).
- V. *Internationaler Kongress für Vor-und Frühgeschichte. Hamburg 24. bis 30. August 1958. Offizielles Programm*. Hamburg 1958 Ludwig Appel. 150 S. 8° (A.II-813).
- FYZEE, ASAF A. A.: *Outlines of Muhammadan law. 2nd. ed.* Oxford 1949/55. Oxford Univ. Press. XV+445 S. 3 cetvel. 8° (A.II-751).
- GABELENTZ, HANS-CÖNON VOR DER: *Italienische Malerei der Vor-und Frührenaissance im Staatlichen Lindenau-Museum Altenburg*. Altenburg 1956 Staatliches Lindenau-Museum. 108 S.=Veröffentlichungen aus den Sammlungen der Stadt Altenburg V. 8° (A.II-866).
- GEFFKEN, DR. JOH.: *Die Oracula Sibyllina*. Leipzig 1902 J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. LV+240 S. 8° (A.II-814).
- GOMPERZ, THEODOR: *Griechische Denker. Eine Geschichte der Antiken Philosophie. 2 Bd.* Leipzig Veit & Co. 8° (A.II-831).
- GÖTZE, ALBRECHT: *Hethiter, Churriter und Assyrer. Hauptlinien der vorderasiatischen Kulturentwicklung im II. Jahrtausend v. Chr.* Oslo 1936 Aschehoug & Co. XV+194 S. 79 pl. 5 harita.=Institutet for Sammenlignende Kulturforskning XVII. 8° (A.II-911).
- GÖTZE, ALBRECHT: *Kulturgeschichte des alten Orients. 3. Abschnitt, 1. Unterabschnitt-Kleinasien*. München 1957 C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. XVI+228 S. 20 pl. 1 harita. 8° (A.II-849).
- GRABLER, FRANZ: *Abenteurer auf dem Kaiserthron. Die Regierungszeit der Kaiser Alexios II., Andronikos und Isaak Angelos (1180—1195) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates*. Graz 1958 Verlag Styria. 291 S. 3 harita.=Byzantinische Geschichtsschreiber Band VIII. 8° (A.II-802).
- GRABLER, FRANZ: *Die Krone der Komnenen. Die Regierungszeit der Kaiser Joannes und Manuel Komnenos (1118—1180) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates*. Graz 1958 Verlag Styria. 314 S. 1 harita.=Byzantinische Geschichtsschreiber Band VII. 8° (A.II-803).
- GRANET, MARCEL: *La féodalité Chinoise*. Oslo 1952 Aschehoug & Co. 227 S.=Institutet for Sammenlignende Kulturforskning XXI. 8. (A.II-914).
- GRAS, NORMAN SCOTT BRIEN-ETHEL CULBERT GRAS: *The economic and social history of an English Village. (Crawley, Hampshire). A.D. 909—1928*. Cambridge 1930 Harvard University Press. XV+730 S. 12 pl. 1 levha. 8° (A.II-931).
- GROTE-HALSENBALG, WERNER: *Der Orientteppich. Seine Geschichte und seine Kultur. 3 Bd.* Berlin 1922 Scarabaeus-Verlag G.M.B.H. 4° (B-3857).
- HAIMSON, LEOPOLD H.: *The Russian Marxists and the origins of Bolshevism*. Cambridge, Mass. 1955 Harvard University Press. VIII+246 S. 2 pl. 8° (A.II-948).

- HALLGARTEN, GEORGE: *Dämonen oder Retter? Eine kurze Geschichte der Diktatur seit 600 vor Christus*. Frankfurt 1957 Europäische Verlagsanstalt. 331 S. 8° (A.II-851).
- Harvard Guide to American History*. Cambridge 1956 Belknap Press. XXIV+689 S. 8° (A.II-960).
- HATCH, WILLIAM H. P.: *An album of dated Syriac manuscripts*. Boston, Mass. 1946 The American Academy of Arts and Sciences. IX+286 S. 200 pl. 4° (B-3891).
- HECKSCHER, E.: *An economic history of Sweden*. Translated by Göran Ohlin. Cambridge 1954 Harvard University Press. XLII+308 S. 24 pl. 2 levha. 8° (A.II-933).
- HELMREICH, ERNST CHRISTIAN: *The diplomacy of the Balkan Wars 1912—1913*. Cambridge 1938 Harvard University Press. XIV+523 S. 8° (A.II-951).
- HEMMEON, MORLEY DE WOLF: *Burgage tenure in Mediaeval England*. Cambridge 1914 Harvard University Press. IX+234 S. 8° (A.II-950).
- HERRMANN, FERDINAND-PAUL GERMANN: *Beiträge zur afrikanischen Kunst*. Berlin 1958 Akademie Verlag. VI+59 S. 36 pl. 1 hr.=Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde zu Leipzig Heft. 8. (A.II-860).
- HOLZMANN, FRANKLYN: *Soviet taxation. The fiscal and monetary problems of a planned economy*. Cambridge 1955 Harvard University Press. XIX + 376 S. 8° (A.II-908).
- HONDMİR, GIYASEDDİN: *Tarihi Habibussiyer. 4 cild*. Tahran 1333 Kitabhane-i Hayyam. 8° (A.II-856).
- Institut Français de Damas. Liste des publications 1929—1959*. Damas 1959. 21 S. 8° (A.II-874).
- INSTITUT FÜR INTERNATIONALE PRIVATWIRTSCHAFT: *Das Türkische Reich*. Berlin 1918 Ernest Siegfried. VI+262 S.=Kurse für Internationale Privatwirtschaft (Länder-Reihe) Heft 1. 8° (A.II-565).
- IWAMURA, SHINOBU: *Manuscripts and printed editions of Marco Polo's travels*. Tokyo 1949 The National Diet Library. 23 S. 8° (A.II-758).
- JANSKY, HERBERT: *Ahmed Zeki Velidi Togan and his works*. "Zeki Velidi Togan Armağani'ndan ayırbasım. İstanbul 1955 Maarif Basimevi. S. 17-50 1 portre. 8° (A.II-846).
- Jean Deny armağani. Mélanges Jean Deny*. Ankara 1958 T. T. K. Basimevi. 1+355 S 1 fotoğraf 8° (A.II-805).
- JEPPESEN, KRISTIAN: *Labraunda Swedish excavations and researches. I- The Propylaea*. Lund 1955 C. W. K. Gleerup. XI. 52 S. 23 pl. 1 hr.=Skrifter utgivna ov Svenska Institutet i Athen 4°, V, I: 1. 4° (B-3840).
- JOHANSEN, J. PRYTZ: *Studies in Maori rites and myths*. Kobenhavn 1958 Ejnar Munksgaard. 201 S.=Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk. 37, No. 4 (1958). 8° (A.II-799).
- JOHANSEN, DR. ULLA: *Die Ornamentik der Jakuten*. Hamburg 1954 Selbstverlag. 205 S. 13 pl.=Wegweiser zur Völkerkunde. Führer durch das Hamburgische Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte. Heft 3. 8° (A.II-867).

- KEDOURİE, ELİE: *England and the Middle East. The destruction of the Ottoman Empire 1914—1921*. London 1956 Bowes & Bowes. VIII+236 S. 8° (A.II-964).
- KENNEDY, CAPTAIN MALCOLM D.: *A short history of Communism in Asia*. Weidenfeld and Nicolson 1957. IX+556 S. 8° (A.II-962).
- KIRN, PAUL: *Das Bild des Menschen in der Geschichtsschreibung von Polybios bis Ranke*. Göttingen 1955 Vandenhoeck & Ruprecht. 230 S. 8° (A.II-850).
- KISSLING, HANS JOACHİM: *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*. Wiesbaden 1956 Franz Steiner. X+126 S. 2 hr.=Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXXII, 3. 8° (A.II-847).
- KLEEMANN, ILSE: *Der Satrapen-Sarkophag aus Sidon*. Berlin 1958 Gebr. Mann. 195 S. 35 pl.=Istanbuler Forschungen Band 20. 4° (B-3827).
- Kleinasien und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Altertumskunde und Kunstgeschichte*. Berlin 1950 Walter de Gruyter & Co. 161 S. 67 pl.=Istanbuler Forschungen Band 17. 4° (B-3834).
- KOHN, HANS: *Nationalism. Its meaning and history*. New Jersey 1955. Van Nosstrand and Co. 192 S. 8° (A.II-755).
- KUHN, THOMAS: *The Copernican revolution. Planetary astronomy in the development of Western thought*. Cambridge 1957 Harvard University Press. XVIII+297 S. 8° (A.II-957).
- KURAKİCHİ, SHİRATORİ: *Onyaku-Mobun-Gencho-Hishi. A romanized representation of the Yuan-ch'ao-pi-sihih. (A secret history of the Mongols) in its original Mongolian sound*. Tokyo 1942 The Toyo Bunko. XIV+610+18 S.=Toyo Bunko Publications, Series C. No. 8. 4° (B-3832).
- LANDES, S. DAVID: *Bankers and Pashas. International finance and economic imperialism in Egypt*. Cambridge Mass. 1958 Harvard University Press. XVI+354 S. 1 pl. 8° (A.II-945).
- LANG, DAVID, M.: *Georgian studies in Oxford*. Oxford Slavonic Papers vol. VI, 1955' den ayribasım. Oxford 1955 University Press. S. 115-143. 8° (A.II-776).
- LEMERLE, PAUL: *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident. Recherches sur "Le Geste d'Umur Pacha"*. Paris 1957 Presses Universitaires de France. 276 S. 2 pl.=Bibliothèque Byzantine. 8° (A.II-807).
- LEVI-PROVENÇAL, E.: *Extrait des historiens Arabes du Maroc. 3. ed.* Paris 1948 Larose. 142+6 S.=Bibliothèque de Culture et de Vulgarisation Nord-Africaines. 8° (A.II-743).
- LEWIS, BERNARD: *Les Arabes dans l'histoire. Traduit de l'anglais par Annie Mesritz*. Bruxelles 1958 Office de Publicité. 190 S.=Collections Lebègue & Nationale No. 124. 8° (A.II-871).
- LEWIS, BERNARD: *The Arabs in history*. London 1958 Anchor Press. 192 S.=Arrow Books. 8° (A.II-870).
- LEWIS, BERNARD: *The decline of the Ottoman Empire*. Studia Islamica ex fasciculo IX. Paris 1958 Larose. S. 111-127. 8° (A.II-875).
- LILL, GEORG: *Deutsche Plastik*. Berlin 1925 Wegweiser-Verlag GMBH. 248 S. 32 pl. 8° (A.II-861).
- LUNT, HORACE G.: *Harvard Slavic Studies. Vol. III*. Cambridge Mass. 1957 Harvard University Press. 327 S. 8° (A.II-956).

- LYON, BRYCE D.: *From Fief to Indenture. The transition from Feudal to Non-Feudal contract in Western Europe.* Cambridge, Mass. 1957 Harvard University Press. XV+331 S. 6 pl. 8° (A.II-940).
- MAJOR, M.: *Geschichte der Architektur. Die Architektur der Urgemeinschaften und Sklavengesellschaften.* Budapest 1957 Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 400 S. 2 hr. 8° (A.II-868).
- MARX, KARL: *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. 2 Bd.* Berlin 1955 Dietz Verlag. 8° (A.II-862).
- MERSMANN, HANS: *Musikgeschichte in der abendländischen Kultur.* Frankfurt 1955 Hans F. Menck Verlag. IX+326 S. 4° (B-3859).
- MEYER, ALFRED G.: *Leninism.* Cambridge, Mass. 1957 Harvard University Press. 324 S. 8° (A.II-937).
- MİNORSKY, V.: *A history of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries. Tarih ul Bab ve Şirvan.* Cambridge 1958 W. Heffer & Sons Ltd. VII+187+32 S. 8° (A.II-816).
- MİRZA-ADİGEZAL-BEK: *Karabag-name.* Baku 1950 Akad. Nauk Azerbaydjanskoj SSSR. 158 S.=Akademiya Nauk Azerbaydjanskoj SSR. Institut Istorii İmeni A. Bakihanova. 8° (A.II-784).
- MORI, MASAO: *Kita aciya şi.* Tokyo 1956. 408 S. 6 pl. 1 hr. 8° (A.II-770).
- MORISON, SAMUEL ELIOT: *The founding of Harvard College.* Cambridge Mass. 1935 Harvard University Press. XXIII+472 S. 33 pl. 1 hr. 8° (A.II-930).
- MOSELY, PHILIP E.: *Russian diplomacy and the opening of the Eastern question in 1838 and 1839.* Cambridge 1944 Harvard University Press. 178 S. 8° (A.II-949).
- NAMIER, SIR LEWIS: *Vanished supremacies. Essays on European history, 1812—1918.* London 1958 Hamish Hamilton. VI+179 S. 8° (A.II-967).
- NETTL, BRUNO: *Music in primitive culture.* Cambridge 1956 Harvard University Press. XVIII+182 S. 8° (A.II-942).
- NİLSSON, MARTIN P.: *The dionysiac mysteries of the Hellenistic and Roman age.* Lund 1957 CWK Gleerup. VIII+150 S.=Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, 8°, V. (A.II-812).
- NİLSSON, MARTIN P.: *Geschichte der griechischen Religion. Die hellenistische und römische Zeit. 2. Bd.* München 1950 C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. XXIII+714 S. 16 pl. 8° (A.II-872).
- NOONAN, JOHN T.: *The scholastic analysis of usury.* Cambridge, Mass. 1957. Harvard University Press. XII+432 S. 8° (A.II-939).
- NOTH, MARTIN: *Geschichte Israels. 3. Aufl.* Berlin 1956 Evangelische Verlagsanstalt. 435 S. 1 hr. 8° (A.II-859).
- NOVOTNY, B.: *Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit. (Textteil).* Bratislava 1958 Archeologicky Ustav Slovenskij Akademie Ved v Nitre. 91 S. 8° (A.II-777).
- OHNSORGE, WERNER: *Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums.* Weimar 1958 Hermann Böhlau Nachf. VIII+573 S. 4 pl. 8° (A.II-796).

- X. Milletlerarası Bizans tetkikleri kongresi tebliğleri. *Actes du X. Congres International d'Etudes Byzantines (İstanbul 15-21. IX. 1955)*. İstanbul 1957 İstanbul Matbaası. 344 S. 45 pl. 8° (A.II-266).
- OSTEN, HANS HENNING VON DER: *Svenska Syrienexpeditionen 1952—1953. 1- Die Grabung von Tell Eş-şalihieh von Hans Henning von der Osten mit einem Beitrag von Joseph Sabeh*. Lund 1956 C. W. K. Gleerup. IX+103 S. 45 pl.= Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4°, IV. (B-3841).
- OSTROGORSKY, GEORGE: *History of the Byzantine State. Translated by Joan Hussey*. Oxford 1956 Basil Blackwell. XXVII+548 S. 6 hr. 8° (A.II-863).
- ÖNDER, MEHMET: *Mevlâna Müzesi şaheserlerinden Mevlâna'nın sandukası*. Konya 1958 Ülkü Basımevi. 94 S. 8° (A.II-774).
- ÖZERDİM, N. SAMİ: *10 Kasım-31 Aralık 1938 günlerinde Türk basınında Atatürk için yazılmış yazıların bibliyografyası*. Ankara 1958 T. T. K. Basımevi. XII +235 S.=T. T. K. Yayınlarından XII. Seri No. 3 8° (A.II-748).
- RADISHCHEV, ALEXANDR N.: *A journey from St. Petersburg to Moscow*. Cambridge, Mass. 1958 Harvard University Press. VIII+286 S. 1 hr. 8° (A.II-944).
- RATHJENS, CARL: *Sabaieca. Bericht über die archäologischen Ergebnisse seiner 2., 3. und 4. Reise nach Südarabien. 2 Bände*. Hamburg 1953/1955. Kommissionsverlag.=Mitteilungen aus dem Museum für Völkerkunde in Hamburg XXIV. 4° (B-3860).
1. Band: Der Reisebericht. 1953. 156 S.
2. Band: Die unlokalisierten Funde. 1955. 307 S.
- RİÇTER, GISELA M. A.: *Catalogue of Greek and Roman antiquities in the Dumbarton Oaks collection*. Cambridge 1956 Harvard University Press. 77 S. 27 pl. 4° (B-3879).
- RİÇTER, GISELA M. A.: *Catalogue of Greek sculptures*. Cambridge, Mass. 1954 Harvard University Press. XVIII+123 S. 165 pl.=Metropolitan Museum of Art, N. Y. 4° (B-3878).
- RİÇTER, GISELA M. A.: *Handbook of the Greek collection*. Cambridge 1953 Harvard University Press. VIII+322 S.=Metropolitan Museum of Art. 8° (AII-924)
- RİÇTER, GISELA M. A.: *Roman Portraits*. New York 1948. 69 S.=Metropolitan Museum of Art. 4° (B-3886).
- RİTTER, GERHARD: *Lebendige Vergangenheit. Beiträge zur historischpolitischen Selbstbesinnung*. München 1958 Verlag R. Oldenburg. 331 S. 8° (A.II-848).
- ROSENBERG, HANS: *Bureaucracy, aristocracy and autocracy. The Prussian experience 1660—1815*. Cambridge 1958 Harvard University Press. XI+247 S.=Harvard Historical Monographs XXXIV. 8° (A.II-910).
- ROSTOVITZEFF, M.: *The social and economic history of the Hellenistic World. 3 vol.* Oxford 1953 Clarendon Press. 8° (A.II-769).
1. vol: XXIV+602 S. LXVIII pl.
2. vol: VIII S.+S. 603-1213, pl. LXIX-CXII.
3. vol: S. 1313-1779.

- ROSTOVITZEF, M.: *The social and economic history of the Roman Empire 2 nd ed. Revised by P. M. Fraser. 2 vol.* Oxford 1957 Clarendon Press. 8° (A.II-752).
1. vol: XXXI+541 S. 80 pl.
2. vol: X S.+S. 543-847.
- RUPP, GEORGE HOOVER: *A wavering friendship: Russia and Austria 1876—1878.* Cambridge 1941 Harvard University Press. XIV+599 S.=Harvard Historical Studies 49. 8° (A.II-928).
- SALİH, ZEKİ: *Mesopotamia (Iraq) 1600—1914. A study in British Foreign affairs.* Baghdad 1957 Al-Ma'aref Press. 317 S. 1 hr. 8° (A.II-749).
- SAMPSON, R. V.: *Progress in the age of reason. The seventeenth century to the present day.* Cambridge 1956 Harvard University Press. 259 S. 8° (A.II-912).
- SCHOPEN, EDMUND: *Die neue Türkei.* Leipzig 1938 Wilhelm Goldmann Verlag. 152 S. 8° (A.II-741)
- SELEN, PROF. HÂMİD SADİ: *Türkiye'de nüfus dağılışı.* Ankara 1957 Doğu Ltd. Şirketi Matbaası. 15 S. 1 hr. 8° (A.II-900).
- SHAPLEY, HARLOW-HELEN E. HOWARTH: *A source book in astronomy.* New York 1929 McGraw-Hill. 412 S. 1 pl. 8° (A.II-934).
- Soviet Legal Philosophy.* Cambridge 1951 Harvard University Press. XXXVII+465 S. =20th Century Legal Philosophy Series: Vol. V. 8° (A.II-936).
- STRAYER, JOSEPH R.-CHARLES H. TAYLOR: *Studies in early French taxation.* Cambridge 1949 Harvard University Press. XIII+200 S.=Harvard Historical Monographs XII. 8° (A.II-932).
- TALİON, M. S. J.: *Le camp retranché de Aş-sour.* Mélanges de l'Université Saint Joseph, tome XXXIV, 3'ten ayrışım. Beyrouth 1957 Imprimerie Catholique. S. 241-245, 1 pl. 4° (B-3833).
- TAŞLIKLIOĞLU, ZAFER: *II. Murad'ın İstanbul muhasarası hakkında bir eser.* Tarih Dergisi VIII, 11-12'den ayrışım. İstanbul 1956 Osman Yalçın Matbaası. S. 209-226. 8° (A.II-817).
- THUKYDİDES: *Peloponnesos'lularla Atina'lıların savaşı. 2. kitap. Çeviren Halil Demircioğlu.* Ankara 1958 T. T. K. Basımevi. 137 S.=A.Ü.D.T.C. Fakültesi Yayınlarından No. 124, 8° (A.I-8639).
- TOGAN, AHMET ZEKİ VELİDİ: *Azerbaycan'ın tarihi coğrafyası.* 61 S. 8° (A.II-840).
- TOGAN, AHMET ZEKİ VELİDİ: *1951 de İstanbul'da toplanan milletlerarası XXII. Müstehrikler kongresi ve ona ait intibalar.* İstanbul 1953 İbrahim Horoz Basımevi. VI+59 S. 2 pl. 8° (A.II-843).
- TOGAN, AHMET ZEKİ VELİDİ: *Al-Birunî ve hareket-i arz.* İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisinden ayrışım. İstanbul. S. 91-94. 4° (B-3855).
- TOGAN, AHMET ZEKİ: *Al-Birunî'nin hikâyat tariq ahl al-hind fi istihrac al-umr nam risalesi.* İstanbul 1954 İbrahim Horoz Basımevi. 16 S. 4° (B-3853).
- TOGAN, AHMET ZEKİ VELİDİ: *Die gegenwärtige Lage der Mohammedaner Russlands.* Budapest 1930 Felelôs kiado: Validi Ahmed Zeki. 19 S.=Türkistan-Bilik No. 1. 8° (A.II-842).
- TOGAN, AHMET ZEKİ VELİDİ: *Ortaçağ İslâm âleminde tenkidî tarih telâkisi.* İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi cild 1, (İstanbul 1953)'ten ayrışım. İstanbul 1953. S. 43-49. 4° (B-3854).

- TOGAN, AHMET ZEKİ VELİDİ: *Reşideddin'in mektuplarında Anadolu'nun iktisadi ve medeni hayatına ait kayıtlar*. İktisat Fakültesi Mecmuası XV, 1-4 den ayrıbasım. İstanbul 1954. 18 S. 8° (A.II-844).
- TOGAN, AHMET ZEKİ VELİDİ: *Scientific collaboration of the Islamic Orient and the Occident. A lecture delivered in the Faculty of Law on 17th May 1950*. İstanbul 1951 Çituri Biaderler Basımevi. 26 S. 8° (A.II-845).
- TOGAN, AHMET ZEKİ VELİDİ: *Sur l'origine des Safavides*. Mélanges Louis Massignon' dan ayrıbasım. Damas 1957 Institut Français de Damas. S. 345-357. 8° (A. II-841).
- TOLSTOJ, L. N.: *Bibliographie der Erstausgaben deutschsprachiger Übersetzungen und der seit 1945 in Deutschland, Österreich und der Schweiz in deutscher Sprache erschienenen Werke. Mit einem einleitenden Artikel von Anna Seghers*. Leipzig 1958 Deutsche Bücherei. 56 S. 8° (A.II-839).
- TORU, HANEDA: *Moko Ekiden Zakkō. Studies of the Postal system of the Mongol Empire*. Tokyo 1930 The Toyo Bunko. 108 S. 4 pl.=The Toyo Bunko Publications Series C No. 1. 4° (B-3825).
- TOY, CRAWFORD HOWELL: *Introduction to the history of religions*. Cambridge 1948 Harvard University Press. XIX+639 S. 8° (A.II-921).
- TURAN, OSMAN: *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar. Metin, tercüme ve araştırmalar*. Ankara 1958 T. T. K. Basımevi. XXIII+202+107 S. 3 pl.=T. T. K. Yayınlarından VII. Seri No. 32. 8° (A.II-853).
- Türkiye Millî Geliri. National income of Turkey 1948—1957*. Ankara 1958 Ankara Basım ve Ciltevi. 24 S.=T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayın No. 382. 4° (B-3714).
- US, HASAN RASİM-HAKKI SUHA GEZGİN: *Hakkı Tarık Us 1889—1956*. İstanbul 1957 Vakıf Matb. 197+3 S.
- USMAN, MÜKERREM: *Antik devir Küçük Asya epleri*. İstanbul 1958 Güven Basımevi. 242 S. 9 kroki=İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi. 4° (B-3836).
- UZLUK, FERİDUN NAFİZ: *Fatih devrinde Karaman Eyâleti Vakıfları fihristi*. Ankara 1958 Doğu Ltd. Şt. Matbaası. 74 S. 21 pl.=Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. 4° (B-3837).
- ÜNVER, A. SÜHEYL: *Geçmiş yüzyıllarda kıyafet resimlerimiz*. Ankara 1958 T. T. K. Basımevi. XV S., 48 resim.=T. T. K. Yayınlarından VII. Seri, No. 36. 8° (A.II-765).
- VAKAR, NICHOLAS P.: *A bibliographical guide to Belorussia*. Cambridge 1956 Harvard University Press. XII+63 S. 4° (B-3892).
- VALJAVEC, FRITZ: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. II. Reformation und Gegenreformation*. München 1955 Verlag R. Oldenbourg. 275 S.=Südosteuropäische Arbeiten 42. 8° (A.II-858).
- VASILIEV, A. A.: *Justin the first. An introduction to the Epoch of Justinian the Great*. Cambridge 1950 Harvard University Press. VIII+439 S. 8° (A.II-979).
- WAGNER, EWALD: *Der Diwan des Abu Nuwas. Divan-ı Abu Nuwas*. Wiesbaden 1958 Franz Steiner Verlag GMBH. X+363 S.=Bibliotheca Islamica 20 a. 8° (A.II-801).

- WILHELMSSON, INGRID: *Studien zu Mutianus dem Chrysostomöübersetzer*. Lund 1944 A.-B. Gleerupska Universitetsbokhandeln. XII+105 S. 8° (A.II-811).
- WILSON, LARRY: *The Canadian member of Parliament*. Canada 1958 The Momus Press. 20 S. 8° (A.II-800).
- WOLFF, ROBERT LEE: *The Balkans in our times*. Cambridge 1956 Harvard University Press. XXI+618 S. 8° (A.II-942).
- WOOLLEY, SIR LEONARD: *A forgotten kingdom. Being a record of the results obtained from the excavations of two mounds Atchana and al Mina in the Turkish Hatay*. London 1959 Max Parrish. XIV+178 S. 55 pl. 8° (A.II-869).
- WOOLLEY, SIR LEONARD: *History unearthed. A survey of 18 archaeological sites throughout the world*. London 1958 Ernest Benn Ltd. 183 S. 4° (B-3852).
- WULF, WALTER: *Europa im Wandel. Das Zeitalter des Imperialismus 1890—1918. Herausgegeben von Walter Wulf*. Frankfurt 1955 Verlag Moritz Diesterweg. IV+82 S. 8° (A.II-864).
- YARKIN, MÜNİR: *İzahl banka ve ticaret sözlüğü. 7000 İngilizce ve Türkçe terim. A comprehensive dictionary of banking and commerce. 7000 English and Turkish terms in full details*. Ankara 1958 Doğu Ltd. Şirketi Matbaası. 292 S. 8° (A.II-852).
- ZAJACZKOWSKI, ANANIASZ: *Vocabulaire Arabe-Kitchak de l'époque de l'Etat Mamelouk. Bulgat al'mustaq fi lugat at Turk wa-l-qifzaq*. Warszawa 1958 Państwowe Wydawnictwo Naukowe. XXIII+63+16 S. 28 pl. = Polska Akademia Nauk, Komitet Orientalistyczny. 8° (A.II-798).

D E R G İ L E R

- Acta Archaeologica II, 4 (1952): N. FETTICH, *Zur Chronologie der sibirischen Goldfunde der Ermitage*. S. 251-268. F. ALTHEIM, *Das Auftreten der Hunnen in Europa*. S. 269-276. J. HARMATTA, *The dissolution of the Hun Empire I. Hun society in the age of Attila*. S. 277-306.
- Akis Nr. 235-247 (1959).
- American Journal of Archaeology LXII, 2 (1958): R. YOUNG, *The Gordion Campaign of 1957: Preliminary report*. S. 139-155. Council for Old World Archaeology, S. 215-216. *Fifty-Ninth General Meeting of the Archaeological Institute of America*, S. 221-229.
- American Journal of Archaeology LXIII, 1 (1959): S. FOLTINY, *The oldest representation of wheeled vehicles in Central and Southeastern Europe*, S. 53-59. M. J. MELLINK, *Archaeology in Asia Minor*, S. 73-87. P. H. VON BLANKENHAGEN, *Necrology: Guide Freiherr von Kaschnitz-Weinberg*. S. 87-88.
- American Journal of Philology LXXIX, 4 (1958).
- The Antiquaries Journal XXVIII, 3, 4 (1958).
- Arheoloski Vestnik (Acta Archaeologica) VII, 4 (1956).
- Arkaologiki Efimeris 1953—1954.
- Athenaeum XXXVI, 3 (1958).
- Aylık İstatistik Bülteni No. 55, 57 (1958).

- Azerbaycan VII, 6-7 (1958).
 Bayerische Vorgeschichtsblätter 23 (1958).
 Biblica XXXIX, 4 (1958).
 Birlik I, 5-6, 7 (1959).
 Bulletin Archéologique 1955/56.
 Bulletin Correspondance Hellenique, LXXXII, 2 (1958): W. VOLLGRAF, *Fouilles et sondages sur le flanc oriental de la Larissa a Argos*. S. 516-570. A. GUILLEU, *Les debuts de la diplomatie byzantine: Cyrille de Lavra*. S. 610-634.
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies XXII, 1 (1959).
 Byzantinische Zeitschrift LI, 2 (1958): D. ANGELOV, *Žur Geschichte des Bogomilismus in Thrakien in der 1. Hälfte des 14. Jahrhunderts*, S. 374-379.
 Danisch Foreign Office Journal 29 (1958), 30 (1959).
 Dergi, IV, 14 (1958): M. BALA, *Soyyellerin dinî bir müraacaatnamesi münasebetiyle*, S. 3-11. V. SUKENİTSKI, *Sovyet toplununun sosyal bünyesi*. S. 11-49. A. AVTORHANOV, *Sovyet birliğinde hâkim sınıf*, S. 49-68. T. DEVLETÇİN, *Tataristan'ın bugünkü ekonomisi*. S. 68-88. S. TEKİNER, *Azerbaycan Türk-lüğünün tophyekün imhasını hedef tutmuş milli bir katliâm "Milli Bayram" ilân ettiriliyor*, S. 88-103.
 Deutsche Nationalbibliographie 6, 7 (1959).
 Dış Ticaret, Aylık İstatistik, Özel Ticaret Seri 1 Nisan-Haziran, Temmuz-Eylül 1958.
 The Durham University Journal LI, 2 (1959).
 Forum Nr. 115-120.
 Geopolitik XXIX, 4-8, 10-12.
 Geschichte in Wissenschaft und Unterricht IX, 10-12 (1958).
 Glasnik Vrhovnog Strajesinstva 1-3 (1959).
 Glasnik, Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Etnologija XIII (1958).
 Godişen Sbornik 9 (1956).
 Göttinger Jahrbuch 1958.
 Hamizrah Hehadash (The New East) VII, 4 (1957): D. MASHIAH, *Middle East reforms as seen by Modern Soviet Authors*, S. 253-260. B. GİL'AD, *The Turkish Hurriyet Party*, S. 260-2665.
 Hamizrah Hehadash (The New East) VIII (1957): E. MARX, *The social structure of the Negev Bedouin*. S. 1-19. B. GILEAD, *Turkey's Middle Eastern Policy*. S. 284-288.
 Harp Tarihi Vesikalari Dergisi VII, 24, 25 (1958).
 Harvard Journal of Asiatic Studies XX, 1-2 (1957).
 Hebrew Union College Annual XXIX (1958): W. W. HALLO, *Contributions to Neo-Sumerian*. S. 69-109. M. P. GRAY, *The Habiru-Hebrew problem in the light of the source material available at present*, S. 135-203.
 Hesperia XXVII, 4 (1958).
 Historical Journal VI, 2 (1958).
 Historische Zeitschrift Band 185 (1958): H. BENGTON, *Der Hellenismus in alter und neuer Sicht: Von Kaerst zu Rostoutzeff*, S. 88-95.

- İdare Dergisi XXIX, 253 (1958): B. KARGIN, *Büyük Millet Meclisin ilk kanun kararları*. S. 79-94.
- Der Islam XXXIII, 3 (1958): A. GROHMANN, *The problem of dating early Qur'ans*, S. 213-232. I. KAWAR, *Ghassan and Byzantium: A new terminus a que*, S. 232-256. R. LOEWENTHAL, *Russian materials on Islam and Islamic institutions: A selective bibliography*, S. 280-310. J. J. OBERMANN, (*Franz Rosenthal*), S. 322-326. J. TETZNER, *Briefe H. W. Ludolfs aus Kleinasien und Aegypten am Ende des 17. Jahrhunderts*. S. 326-335.
- Israel Exploration Journal, VIII, 4 (1958)
- İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi XIV, 3-4 (1956); XV, 1-4 (1957).
- İstoričeskie Zapiski 63 (1958): G. L. ARŞ, *Russko-albanskije svyazki v period russko-turetskoy vojni 1787—1791 gg.*, S. 259-269.
- Jahrbuch (Akademie der Wissenschaften und der Literatur) 1957.
- Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts LXXII (1957): H. BIESANTZ, *Bericht über Ausgrabungen im Gebiet der Gremnos-Magula bei Larisa im Frühjahr 1958*, S. 38-58, AA. K. ERDMANN, *Weitere Nachträge zu den Beobachtungen auf einer Reise in Zentralanatolien*, S. 361-371, AA. J. KOLLWITZ, *Die Grabungen in Resafa Herbst 1954 und Herbst 1956*, S. 64-109 AA.
- Journal of the American Oriental Society LXXVIII, 3 (1958).
- Journal Asiatique CCXLV, 4 (1957): J. NOUGAYROL, *Les fragments en pierre du Code Hammourabien*, S. 339-367. B. NIKITINE, *Essai d'analyse du Safvatus-Safa*, S. 385-395.
- Journal Asiatique CCXLVI, 1 (1958): E. BENVENISTE, *Notes sur les tablettes elamites de Persepolis*. S. 49-67.
- Journal of Near Eastern Studies XVIII, 1 (1959).
- Journal of the Pakistan Historical Society VII, 1 (1959).
- Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XXI, 1-2 (1958): D. KURZE, *Prophecy and History*, S. 63-85.
- Kirjath Sepher XXXIV, 1 (1958).
- Libyca IV, 2 (1956).
- Livres et Revues d'Italie 9, 10 (1958).
- Man LVIII, 251-275 (1958); LIX, 1-59 (1959).
- The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Dec. 1958, Jan. 1959.
- The Middle East Journal XII, 4 (1958): P. STIRLING, *Religious change in Republican Turkey*, S. 395-409.
- Middle East Report I, 41 (1958).
- Middle East Studies I, 3 (1958).
- Mitteilungen, Deutsch-Türkische Gesellschaft E. V. 26 (1959): F. R. MILTNE *Die neuesten Ausgrabungen in Ephesos*, S. 1-16.
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, Band 14 (1956), 15 (1957).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung LXXII (1957).

- Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 91 (1958): *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1957*.
- Muslim Word XLIX, 1 (1959): H. FINK, *Damascus in the history of the Crusades*, S. 41-53.
- Offa (1956).
- Orientalia XXVIII, 1 (1959): H. LEWY, *Miscellanea Nuziana*, S. 1-26; W. VON SODEN, *Das Akkadische Handwörterbuch. Probleme und Schwierigkeiten*, S. 26-34. J. POTRATZ, *Die Skythen und Vorderasien*, S. 57-74.
- Oriente Moderno XXXVIII, 12, 11 (1958); XXXIX, 1 (1959).
- Pakistan Postası Nr. 138-144 (1959).
- Prilozi VI-VII (1956/57): A. BEJTIĆ, *Bosanski namjesnik Mehmet-Paša Kukavica i njegove zaduzbine u Bosni (1752—1757) i (1757—1760) - Le gouverneur de Bosnie Mehmed Pacha Kukavica et ses fondations pieuses en Bosnie*, S. 77-115. V. HAN, *Orientalni predmeti u renesansnom Dubrovniku-Oriental objects at Dubrovnik during the Renaissance*, S. 115-139. Z. JANC, *Miniature u islamskom astroloskom spisu Orientalnog instituta u Sarajevu-Miniatures in islamic astrological record at the Oriental Institute of Sarajevo*, S. 139-147. T. GÖKBİLGİN, *Sokullu Mehmed Paşa'nın bir talimatı ve 1572 tarihinde Bosna ile alakadar birkaç vesika*, S. 159-175. A. HANDŽIĆ, *Diploma sultana Murada IV erdeljskom knezu Dordu Rakociju-Das Diplom des Sultan Murad IV dem Siebenbürger Fürsten Georg Rakoczy*, S. 175-193. D. BUTUROVIĆ, *Isprave spahiskih porodica iz nahije Neretve-Urkunden von Spahi [Feudalherren Familien aus der Nahia (Kreis)] Eretva (Nerenta)*, S. 193-259. M. A. MUJIC, *Tri turska izujestaja o djelovanju Josipa Jurja Strossmayera-Trois rapports Turcs sur l'activité de Josip Juraj Strossmayer*, S. 259-275. HASANDEĐIĆ, *Dva kronograma o smrti mostarskog legatore Cejvan Kethoda. Zwei Chronogramme über den Tod des Mostarer Stifters Cejvan Kethoda*, S. 275-283. F. BAJRAKTAREVIĆ, *Glavni Carigradski arhiv i ispisi iz njega-Les archives Centrales de Constantinople et leurs extraits*, S. 283-301.
- Revue Danoise 14 (1959).
- Rivista degli Studi Orientali XXXIII, 3-4 (1958): E. UNGER, *Fata Morgana als geisteswissenschaftliches Phänomen im Alten Orient*, S. 1-51.
- Rivista di Studi Liguri XXIII, 1-4 (1957); XXIV, 1-2 (1958).
- Ruperto-Carola X, 24 (1958).
- Saeculum IX, 2 (1958): A. KAMMENHUBER, *Die hethitische Geschichtschreibung*, S. 136-156.
- Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XXII, 4 (1958): H. İNALCIK, *Osmanlı Padişahı*, S. 68-80.
- Slovenska Archaeologia VI, 2 (1958).
- Sovetskoe Vostokovedenie 5 (1958).
- Die Sprache IV (1958): V. MACHEK, *Hethitische Wortgleichungen*, S. 74-80. H. BOSSERT, *Karaş*, S. 115-127. H. KRONASSER, *Hurrisch makanni "Geschenk"*, S. 127-128. H. G. MUKAROVSKY, *Vorislamische Gottesnamen im Ful*, S. 171-178. J. KNOBLOCH, *Ein kaukasisches Lehnwort in den klassischen Sprachen*, S. 198-201.

Studi Etruschi XXVI (1958).

Studia Orientalia XXIII (1958): O. TANSEL, *Quand il plaut en même temps que le soleil Brille*, 9 S. J. ARI, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften in der Universitätsbibliothek zu Helsinki*. 84 S. *De novis libris ludicia*, 29 S.

Tarih Dergisi IX, 13 (1958): M. AKTEPE, *Istanbul'un nüfus meselesine dair bazı vesikalar*, S. 1-31. Ş. TEKİNDAĞ, *Şihab-oğulları*, S. 31-45. F. DERİN, *Mus-tafa II.ye dair bir risale*, S. 45-71. Ş. AKALIN, *Mimar Dalgıç Ahmed Paşa*. S. 71-81. S. EYİCE, *Istanbul-Şam-Bağdad yolu üzerindeki mimarî eserler*, S. 81-111. K. ÖZERGİN, *Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi güzergâhı kitabeleri*, S. 111-133. H. İPEKTEN - M. ÖZERGİN, *Sultan Ahmed III. devri hadiselerine aid tarih manzumeleri*, S. 133-151. İ. ARTUK, *Sahte Selçuklu Sultanı Cimri*, S. 151-161. M. ERDOĞAN, *Mehmed Tahir Ağa-Hayatı ve meslekî faaliyetleri*, S. 161-170.

Suomen Museo LXV (1958).

Syria XXXV, 3-4 (1958).

Türk Dili VIII, 88-90 (1959).

Türkiye Bibliyografyası 1-4 (1955) yıllık indeksler.

Türkiye Makaleler Bibliyografyası IV (1957), III (1958).

Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 203-205 (1958/59): E. SEYİTOĞLU, *Humbarahane ve Humbaracı Ahmed Paşa*, S. 4-5. R. DEVRES, *Side kazıları ve müzesi*. S. 10-12.

Uçenie Zapiski Instituta Vostokovedeniya XVI (1958): D. TİHONOV, *Nalogi i nalogovie termini v uygurskom gosudarstve*, S. 52-78. D. TİHONOV, *Nekotorie voprosi vnutenney politiki Yakub-beka*, S. 109-138.

Vestni Drevney İstorii 4 (1958): V. STROUVE, *Les points essentiels de la guerre entre Urukagina et Lugalzagguissi*, S. 3-14. I. D. AMOUSSINE, *Le fragment Koumran de la "Priere" du rei de Babylon Nabonid*. S. 104-118.

Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte VI, 4 (1958).

Voprosi İstorii 1 (1959).

The Yale Review XLVIII, 2 (1958).

Yeni Yayınlar III, 10-12 (1958); IV, 1 (1959).

Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije vol. 2 (1959): S. BAJRAKTAREVIĆ, *Jedan znacajan turski dokumenat o pubuni u Makarskoj g. 1621*, S. 69-75. S. BAJRAKTAREVIĆ, *Ottenfelsova orijentalisticka zbirka u zagrebackem Drzavnom arhivu*, S. 75-131.

Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XVIII (1958).

Zion XXII, 2-3 (1957).

Propriétaire : Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY, agissant
au nom et pour le compte de la Société d'Histoire Turque.

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
KOŞAY, HÂMÎT ZÜBEYR - TURFAN, KEMAL : Fouilles d'Erzurum - Karaz ; Rapport (en turc. — 93 illustrations et 6 plans).....	349
ATEŞ, AHMED : Un grand poète anatolien oublié : Sayf Al-Dîn Mu- hammed Al-Farġānî (4 photocopies. — en turc).....	415
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Çandarlı (Cenderli) Kara Halil Hayreddin Paşa (en turc).....	457
TANSEL, FEVZİYE A. : Lutte engagée par Namık Kemal et recommanda- tions faites par lui pour prévenir et empêcher la perte des Iles de la Mer Egée, d'après sa correspondance privée (en turc).....	479
Conférences :	
KAMPMAN, DR. A. A. : Les Hollandais dans l'Empire Ottoman, aux XVII ^e et XVIII ^e siècles.....	513
Informations :	
Livres et périodiques reçus par la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque, durant les mois de Janvier, Février et Mars de l'Année 1959.....	525

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXIII

No. 91

Juillet 1959

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5